

304.268

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XXI

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XXI

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

1970
NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő
FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság
CENNER-WILHELMB GIZELLA
DIENES ISTVÁN
L. KOVRIG ILONA

Szerkesztő
SÁRDY JUDIT

Fényképek
GABLER CSABA
KARÁTH JÓZSEF

Rajzok
PATAY PÁLNÉ

TARTALOM – INHALT
TABLE DES MATIÈRES – CONTENTS

PATAY PÁL: A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről	7
Some Ethnical and Chronological Problems of the Middle Copper Age	25
KOVÁCS TIBOR: A hajdúbagosi bronzkori temető	27
Bronze Age Cemetery at Hajdúbagosa	46
PÁRDUCZ MIHÁLY: Szkítakerlet Szurdokpüspökiről	49
Skythenzeitlicher Fund von Szurdokpüspöki	58
ANDRÁS MÓCSY: Decurio Eraviscus	59
R. PETŐ MÁRIA: Lovas sírkő töredéke a Mezőgazdasági Múzeumban ...	67
Römisches Grabsteinbruchstück mit einer Reiterdarstellung im Land- wirtschaftlichen Museum	70
B. BÓNIS ÉVA: A brigetioi sávos kerámia	71
Die streifenverzierte Keramik aus Brigetio	86
SÁNDOR SOPRONI: Römische Meilensteine aus Százhalombatta	91
FODOR ISTVÁN: A sírszobrok kérdéséhez	113
Sculptures funéraires	125
KOVÁCS LÁSZLÓ: A budapesti lándzsa; A magyar királylándzsa történe- tének vázlata	127
La lance de Budapest; Histoire sommaire de la lance royale hongroise	146
BUNTA MAGDOLNA: Középkori céhpecsétek	147
Mittelalterliche Zunftpetschafte	156
HORVÁTH BÉLA: A tiszavérnyei pártakerlet és pártakerlet	157
Kopfschmuck und Prunkgürtel von Tiszavérny	168
GYÖRGY RÓZSA: Ein unbekanntes Werk von Egidius Sadeler	169
CENNERNÉ WILHELM GIZELLA: Zrínyi Péter arképei	177
Die Bildnisse von Péter Zrínyi	191
GÁBRY GYÖRGY: A pesti hangszerkészítő céh Mesterkönyve	193
Meisterbuch der Zunft der Instrumentenmacher zu Pest	200
TEMESVÁRY FERENC: A kisipari fegyvergyártás gazdaságtörténeti kér- dései a XIX. században	201
Die wirtschaftsgeschichtlichen Fragen der kleingewerblichen Waffen- erzeugung im 19. Jahrhundert	217

RÖVIDÍTÉSEK — ABKÜRZUNGEN

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AfKg	= Archiv für Kulturgeschichte
AH	= Archaeologia Hungarica
AHA	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AK	= Archaeologiai Közlemények
AnÉp	= L'Année Épigraphique
AnTan	= Antik Tanulmányok
AntH	= Antiquitas Hungarica
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
AUSz	= Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica
BHH	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BpR	= Budapest Régiségei
BRGK	= Bericht der Römisch—Germanischen Kommission
BSz	= Budapesti Szemle
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CahA	= Cahiers Archéologiques
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae (Régészeti dolgozatok)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DJ	= Jelentés Debrecen ... Múzeumának ... évi működéséről
DMÉ	= Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg.	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából; Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EMU	= Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
ÉT	= Élet és Tudomány
Ethn.	= Ethnographia
FA	= Folia Archaeologica
FE	= Folia Ethnographica
Gombos CAT	= Gombos F. Albin: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I—III. (Bp. 1937—38)
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)

HZ	= Historische Zeitschrift
IK	= Irodalomtörténeti Közlemények
IKMK	= István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
KSzIIMK	= Kratkie Szoobscsenija Insztituta Isztorii Materialnoj Kulturi
LA	= Laureae Aquincenses
LK	= Levéltári Közlemények
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MGHS	= Monumenta Germaniae Historica Scriptores
MIA	= Materiali i Isszledovanija po Arheologii SzSzSzR
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
MKÉ	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MM	= Magyar Múzeum
MNy	= Magyar Nyelv
MTAK II.	= A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei
MTKCs	= Magyar Történelmi Képcsarnok
Művtört. Ért.	= Művészettörténeti Értesítő
NAWG	= Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-historische Klasse
NK	= Numizmatikai Közlöny
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
OW	= Ostdeutsche Wissenschaft
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
RF	= Régészeti Füzetek
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
Sz	= Századok
SzA	= Szovetszkaja Arheologija
Szfeh. Évsz.	= Székesfehérvár Évszázadai
SZIE	= Szent István Emlékkönyv
Trudi GIM	= Trudi Goszudarsztvennogo Isztoriceszskogo Muzeja
UAJ	= Ural-Altaische Jahrbücher
VMGU	= Vesztnik Moszkovszkogo Goszudarsztvennogo Universziteta
ZdSS-GA	= Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung
ZfHW	= Zeitschrift für Historischen Waffenkunde
ZIRAO	= Zapiszki Imperatorszkogo Russzkogo Arheologiceszkogo Obscseszta
ZOOID	= Zapiszki Imperatorszkogo Odesszkogo Obscseszta Isztorii i Drevnosztej

A JAVARÉZKOR NÉHÁNY ETNIKAI ÉS IDŐRENDI KÉRDÉSÉRŐL

A javarézkori bodrogkeresztúri kultúra temetőivel kapcsolatban eddig általában azt hangoztattuk, hogy mind a temetkezési rítusuk, mind leletanyaguk a kultúra viszonylag nagy elterjedési területe ellenére is igen egységes. Az újabb kutatások során azonban már feltűnt az is, hogy a legtöbb temetőben valamilyen egyedi jellegzetes vonás is észlelhető, amely, ha az általános összképet ugyan nem is bontja meg, az adott temetőt némileg megkülönbözteti a többtől.¹

Hasonló felismerésre jutott a jászberény-borsóhalmi temető vizsgálata során Csalog Zsolt is. Sőt a pusztai felismerésen túlmenve igyekezett a temetőben észlelt, az általánostól eltérő jelenségek, mindenek előtt is a szabványosnak elismert K–Ny-ival ellentétes Ny–K-i tájolás okát is kutatni, felvetve a kérdést, vajon felléptének etnikai vagy időrendi okai vannak-e?² Természetesen egyetlen temető alapján, amelyben méghozzá mindössze 17, ilyen szempontból értékelhető sír volt, ezt, vagy hasonló kérdést igen nehéz elbírálni. A kérdés felvetése azonban feltétlenül indokolt. Éppen ezért nézzük meg, vajon a bodrogkeresztúri kultúra többi temetőjében tett megfigyelések nem visznek-e közelebb a kérdés megoldásához?³

Köztudott, hogy a bodrogkeresztúri kultúra népe halottait zsugorítva, nagy általánosságban fejjel megközelítőleg K-i irányba tájoltan (K–Ny-i tájolás) helyezte sírba. Annyira általános ez a rítus, hogy jónéhány temetőt ismerünk, közöttük nagyobb sírszámúakat is (pl. Pusztai Istvánháza, Hódmezővásárhely-Kotacpart, Magyarhomorog-Könyadomb, stb.) amelyben – helyesebben: amelynek ásatás révén feltárt részében – a tájolás szempontjából értékelhető sírok kivétel nélkül ilyenek. Vannak azonban temetők, amelyekben ettől eltérő tájolás is megfigyelhető. Így éppen fordított, azaz Ny–K-i az uralkodó a már említett jászberény-borsóhalmi temetőben. De ez mondható általánosnak a polgár-basatanyaiban is, sőt nagyobb arányban lép fel az utóbbi években feltárt tiszavalkenderföldeki temetőben,⁴ kisebb mértékben pedig Jászladányban, Bodrog-

¹ Patay P., MFMÉ 1965. 22–23.; *Ua.*, Beziehungen der Bodrogkeresztúr-Kultur und der Ludanice-Gruppe. Študijné Zvesti AU–SAV 17(1969) 315.; *Ua.*, Bodrogkeresztúr – Dudince – Ludanice. MUSAICA 3(1963) 3–13. – Egyes temetők leletanyagának többreüt voltára újabban B. Kutzán I. is rámutatott: Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken. Študijné Zvesti AU–SAV 17(1969) 31–60.

² Csalog Zs., Jászkukság 7(1961) 149–150.

³ Meg kell jegyeznünk, hogy az a gondolat, vajon a bodrogkeresztúri kultúrán belül nem figyelhető-e meg valamilyen időrend, már több kutatót is foglalkoztatott. Lásd: Kalicz N., Arch. Ért. 93(1966) 14–15.; Pavúkova, V., La période énéolithique en Slovaquie. VIIe Congrès international des Sciences préhistoriques et protohistoriques à Prague, 1966. (Prague 1966) 272–274.; B. Kutzán I., i. m.

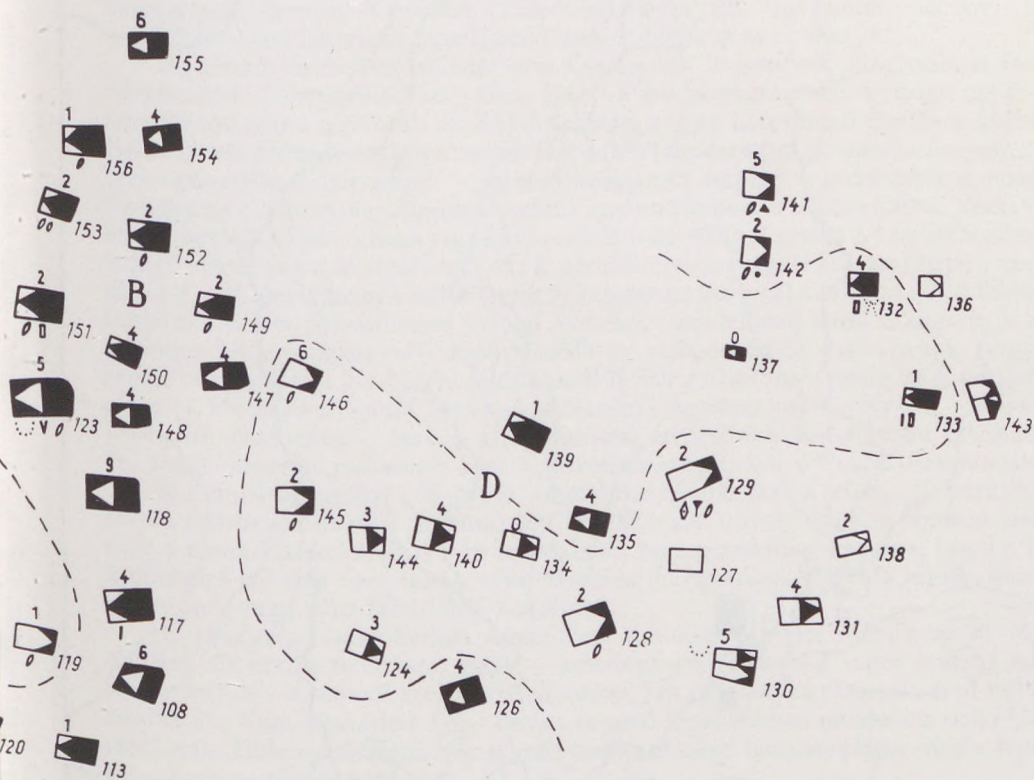
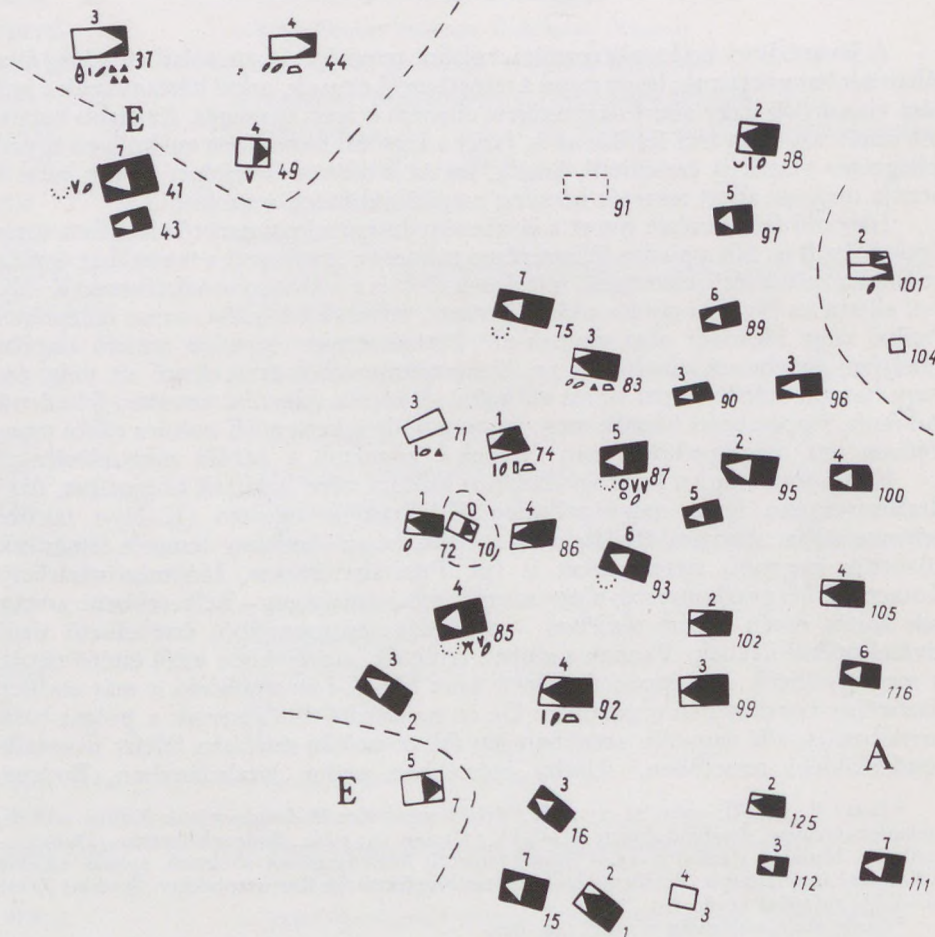
⁴ Nincs ismertette. (Herman Ottó Múzeum, Miskolc.) – Tekintettel arra, hogy a temetőnek éppen az a része pusztult el, amelyikben a Ny–K-i tájolású sírok domináltak, feltehető, hogy eredetileg közel egyforma lehetett az eltérő tájolású sírok aránya, ha nem éppen a Ny–K-i volt túlsúlyban itt is.

POLGÁR - BASATANYA

II. PERIÓDUS

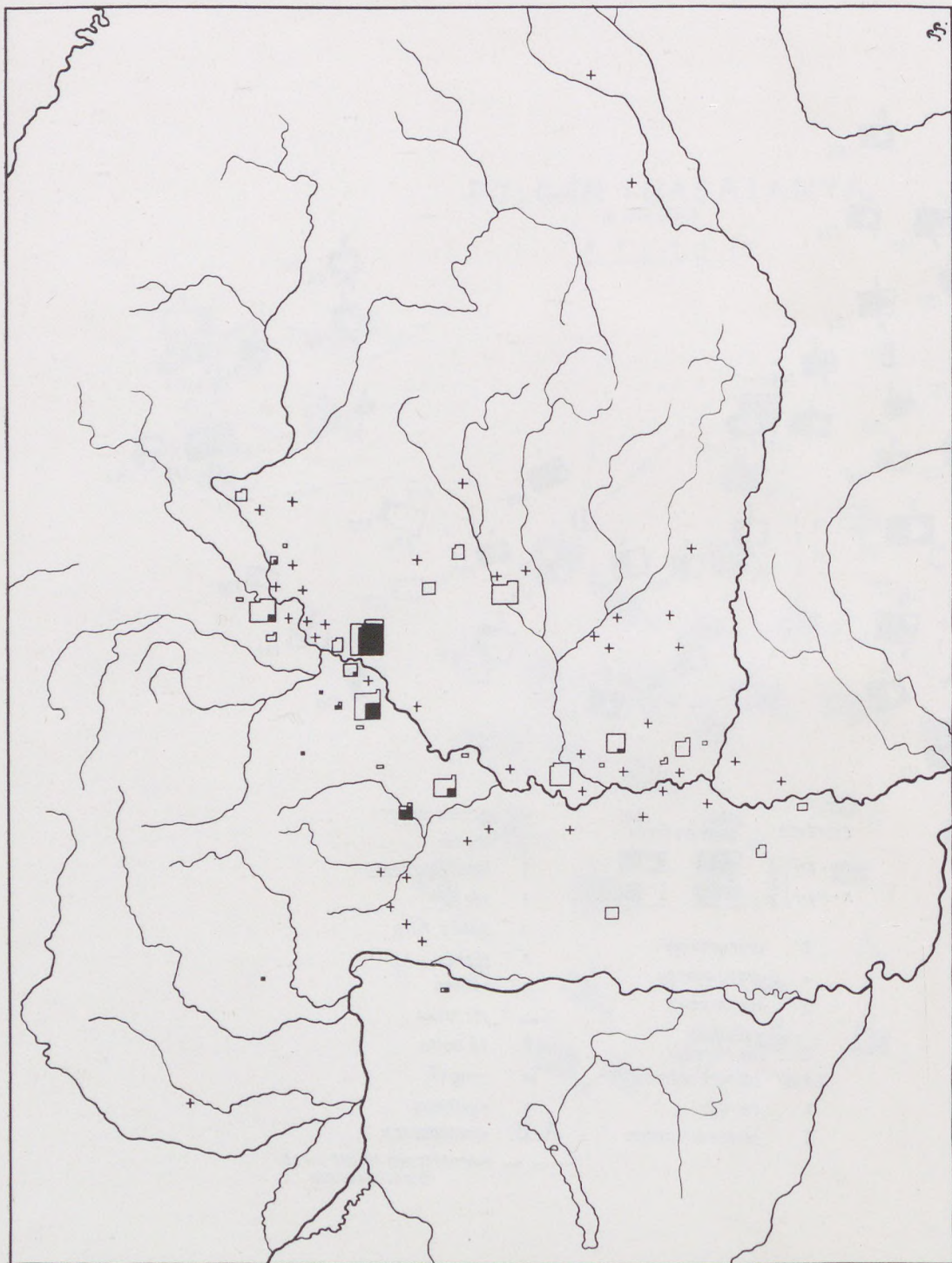
0 1 2 3 4 5 m

E

- Csontváz
Ny - K-i
K - Ny-i
- jobb
oldalán fekvő
- bal
- nyílású
- aranycsüngő
arany gyöngy
réz karperec
gyöngyök
(réz, márvány)
- 3, 6 stb
edények száma
- v
csontár
- x
sertés állkapocs

- sertés agyar
réz tű
lapátfejű réztű
réz ár
kőkés, fűrő
rézkés
vakaró
réz fokos
kő balta
magkő
nyílhegy
A, B
sircsoportok
ellentétesen tájolt sírok
választóvonal

2. ábra

keresztúron, Szentés-Kistőkén, Tiszakeszi-Fáykerten, úgyszintén néhány csak 1–2 feltárt sírral képviselt temetőben (lásd: I. táblázat és 2. ábra).⁵

Az eltérő tájolásban, miként arra Csalog Zs. is gondolt, időrendet is feltételezhetünk. Elképzelhető ugyanis, hogy a bodrogkeresztúri kultúra népének temetkezési rítusa módosult az idők folyamán, s így a különböző tájolás a kultúra életének két időszakát is jelenthetné. Ezt a feltételezést a polgár-basatanyai temetőben tapasztalható jelenségek – az első benyomás alapján – indokoltá is teszik. Itt ugyanis a leletanyag alapján a temető egy területileg is elkülöníthető korai (I.) és egy késői (II.) periódusra tagolódik, néhány sír pedig Kutzián I. szerint átmeneti jellegű leletanyagot szolgáltatott. Az I. periódus (tiszapolgári kultúra) sírjai a temető Ny-i, a II. periódusból valók (bodrogkeresztúri kultúra) általában a K-i felében foglalnak helyet. Az átmeneti jellegű leletekkel rendelkező sírok középpött, a két periódus határvonalán találhatók. Ebből az elrendezésből nyilvánvaló, hogy a temető használata a Ny-i oldal felől haladt K felé.⁶ Minthogy pedig az I. periódus sírjai (1 kivételével) mind Ny–K-i tájolásúak, ugyanakkor K–Ny-iak – néhány kivételtől eltekintve – csak a II. periódusú temetőrészt K-i felében találhatók (2. ábra), jogosan juthatunk arra a következtetésre, hogy Polgár-Basatanyán a Ny–K-i tájolás megelőzi a K–Ny-it, amely utóbbi már csak a temető II. periódusa idején (bodrogkeresztúri kultúra) lép fel. Viszont mivel Ny–K-i tájolású sírok még a temető legkeletibb részén is akadnak, nem gondolhatunk arra, hogy a két különböző tájolású rítus élesen váltotta volna fel egymást. Vagyis a tájolás önmagában még nem lehet feltétlenül kordöntő.

A jászberény-borsóhalmi temetőben mindössze 2 normális, azaz K–Ny-i tájolású sír került feltárássra. Ezek – amennyiben valóban a teljes temető napfényre került – a temető szélén, de ellentétes két oldalán, egymástól távol voltak találhatóak. Nem lehetetlen, hogy ezek a temető legkésőbbben eltemetett sírjai közé tartoznak. Ebben az esetben itt is már csak a temető használatának idején lépett fel a K–Ny-i tájolás szokása.

Sajnos a tiszavalk-kenderföldeki temető teljes képét nem ismerjük; talán csak a felét. Hiányzik a temető É–K-i része, úgyszintén a Ny-i oldalán is egy nagyobb darab (3. ábra). Azt mindenesetre így is megállapíthatjuk, hogy a Ny–K-i tájolású sírok összefüggően, a temető Ny-i felében helyezkedtek el. Kisebb csoportban azonban a temető D-i szélén is találunk ilyeneket. Vagyis nagy vonásokban a tiszavalki temető e téren hasonló jellegűnek látszik a polgár-basatanyai temető II. periódusú részével (2. ábra). Igen valószínű, hogy a temetés sorrendje Tiszavalkon is Ny felől haladt K felé.⁷

⁵ Néhány temetőben kivételesen É–D-i, ill. D–É-i tájolás is előfordult. Ezekkel a sírokkal most nem foglalkozunk.

⁶ B. Kutzián I., *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. AH 42. (Bp. 1963) 229–231.

⁷ Tiszavalkon a temető egyetlen sírja sem szolgáltatott a tiszapolgári kultúrába tartozó anyagot; azaz a tiszavalki temetőt csak a bodrogkeresztúri kultúra kialakulását követően nyitották meg. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy közvetlenül a temető DNY-i szélé mellett feltártunk egy nagyméretű, teknős fenekű gödröt, amelynek korát a benne lelt kerámia a tiszapolgári kultúra idejére határozta meg. Hasonló leletek kerültek napfényre a sírok között feltárt I/h gödörből is. Ez arról tanúskodik, hogy a temető használatát megelőzően a Kenderföldéken a tiszapolgári kultúra telephelye állt fenn.

Alátámasztja ezt a feltevést egy másik jelenség is. Tiszavalkon is, mint általában a bodrogkeresztúri kultúra temetőiben, a sírok bizonyos mértékben sorokat alkotnak, mégpedig mind a sírok tengelyére merőlegesen, mind azok irányában. (Polgár-Basatanyán a temető I. periódusú részében a sírok szinte szabályosnak mondható sorokba rendezettek. A II. periódusú temetőrészben ez a rendszer fel lazult, bár a soros elrendezésre való törekvés itt is megmutatkozik.⁸) A tiszavalki temetőben az a sor, amelyikben a temető leggazdagabb – 29. sz. – férfisírja is helyet foglal, meglehetősen egyenes, ellentétben a tőle K-re levő 30.–52., valamint 40.–45. szélső sírok alkotta sorral. Utóbbiakban ugyanis a 29. sír irányában fekvő 35., ill. 40. sír lényegesen kitér K felé a sorból. Ennek pedig kizárólag az lehet az oka, hogy a már meglevő, rendkívüli méretű és ennél fogva a sorából K felé erősen kiálló 29. sír hantja akadályozta a 35. sír megásóit abban, hogy utóbbit a szabályos sor vonalába helyezték el. Majd ugyanígy utóbbi predestinálta a 40. sírnak szintén az egyenes sorból eltérő helyét. Viszont az is kiolvasható a temető térképéből, hogy a sorából némiképpen Ny felé kitérő 43. gyermek sír kis mérete tette lehetővé azt, hogy az irányában egy sorral keletebbre levő 42. sír enyhén az előző sorba ékelődjön be. Mindez tehát azt jelenti, hogy a 34.–29.–43.–54. stb. sírok alkotta sor idősebb a 30.–35.–52. stb. sírokénál, majd a 40.–45. stb. sírok alkotta sor még utóbbiaknál is fiatalabb.

Jászládányban⁹ és Bodrogkeresztúron,¹⁰ ahol néhány sír ugyancsak Ny–K-i irányba tájolt, hasonló jelenséget nem észlelhetünk; az ilyen sírok csak némileg tekinthetők a temető Ny-i részén elhelyezetteknek és csak részben alkotnak csoportot. Ezzel szemben Szentcsanak–Kistőkén a két hasonló sír kétségtelenül a temető Ny-i szélén található.¹¹ A tiszakeszi 3. sír helyét, a temető térképének hiányos volta következtében nem ismerjük.¹²

A Ny–K-i tájolás okát kutatva nem szabad figyelmen kívül hagynunk az ilyen sírokat szolgáltató temetők földrajzi elhelyezkedését. A már említett három nagyobb temető, amelyben ez a tájolás dominálónak, ill. jellegzetesnek tekinthető, az Alföld északi részén fekszik. De erre a területre, ill. az Alföldtől északra és északnyugatra fekvő hegyvidékre esnek – Szentcsanak–Kistőke kivételével – mindazok a lelőhelyek, ahol Ny–K-i tájolású sírokat figyeltek meg (lásd: I. táblázat).¹³ Mindez tehát azt mutatja, hogy ez a temetkezési rítus az Alföld északi részére és peremvidékére koncentrálódik, ugyanakkor a Tiszántúl, valamint az Alföld középső és déli részének temetőiből (Szentcsanak kivéve) ismeretlen.

Látva tehát a Ny–K-i tájolás szokásának területi elkülönülését, felül kell bírálunk azt a véleményt, amely csakis időrendi okokkal magyarázza az ellentétes tájolásnak a bodrogkeresztúri kultúrán belüli fellejtését. Ez ugyanis azt jelentené, hogy a kultúra kezdetben csak az Alföld északi részén lett volna honos, a Tiszántúlt és az Alföld közepét viszont csak később, java virágzásában szállta volna meg. A leletanyag alapján azonban nem látjuk indokoltnak azt feltételezni,

⁸ B. Kutzán I., *The Copper ...* 3. melléklet (térkép).

⁹ Patay P., *A bodrogkeresztúri kultúra temetői*. RF II:10. (Bp. 1961) 7. kép.

¹⁰ Hillebrand J., *Arch. Ért.* 41(1927) 22. kép.

¹¹ Zalotay E., *Dolg.* 9–10 (1933–34) XII. t.

¹² Patay P., *HOMÉ* 1(1957) 32.

¹³ Ugyancsak az Alföld északi részén fekszik Tiszadob–Borzikanya is, ahol Kiss Lajos adatai szerint szintén voltak Ny–K tájolású sírok. *Patay P.*, *Arch. Ért.* 77(1950) 113.

3. ábra

hogy a nagyobb tiszántúli és közép-alföldi temetők, amelyekből a Ny-K-i tájolású sírok hiányoznak, a kultúrán belül egy fiatalabb időszakot képviselnének.

Az ellentétes tájolású temetés okát sokkal inkább magyarázhatjuk a széles területet benépesítő bodrogkeresztúri kultúra egyes csoportjainak – törzseinek – szokásai közötti különbséggel. Vagyis inkább etnikai okokra vezethető vissza e jelenség: amíg a kultúra népe általában a K-Ny-i tájolást üzte, addig az észak-alföldi törzsei, feltehetőleg helyi hagyományok hatására, a Ny-K-it alkalmazták.¹⁴ Idővel azonban ezek körében is tért hódított a K-Ny-i tájolású rítus, hiszen az Polgár-Basatanyán és Tiszavalkon a fiatalabb sírok között fellép (sőt még Jászberény-Borsóhalmán is).

Nem is a tájolás hasonló alakulása az egyetlen azonos jelenség, amely Polgár-Basatanya II. periódusú temetőrészét és a tiszavalk-kenderföldeki temetőt egymással összeköti. Ezért jogosan tételezhetünk fel a két temetőt használó két közösség között szorosabb etnikai kapcsolatot (esetleg törzsi összetartozást). Egyidejűleg azonban ezek az összevágó jelenségek az Alföld északi részén még több temetőben, ha nem is pregnánsan, de ismétlődnek. Következtetéseink tehát feltehetőleg érvényesek ennek az egész területnek javarézskori lakosságára is. Ilyen jelenségnek tekinthetjük pl. a vadkan (sertés) állkapcsok, agyaramuletek, kis-méretű réztűk előfordulását a sírokban (4. ábra).

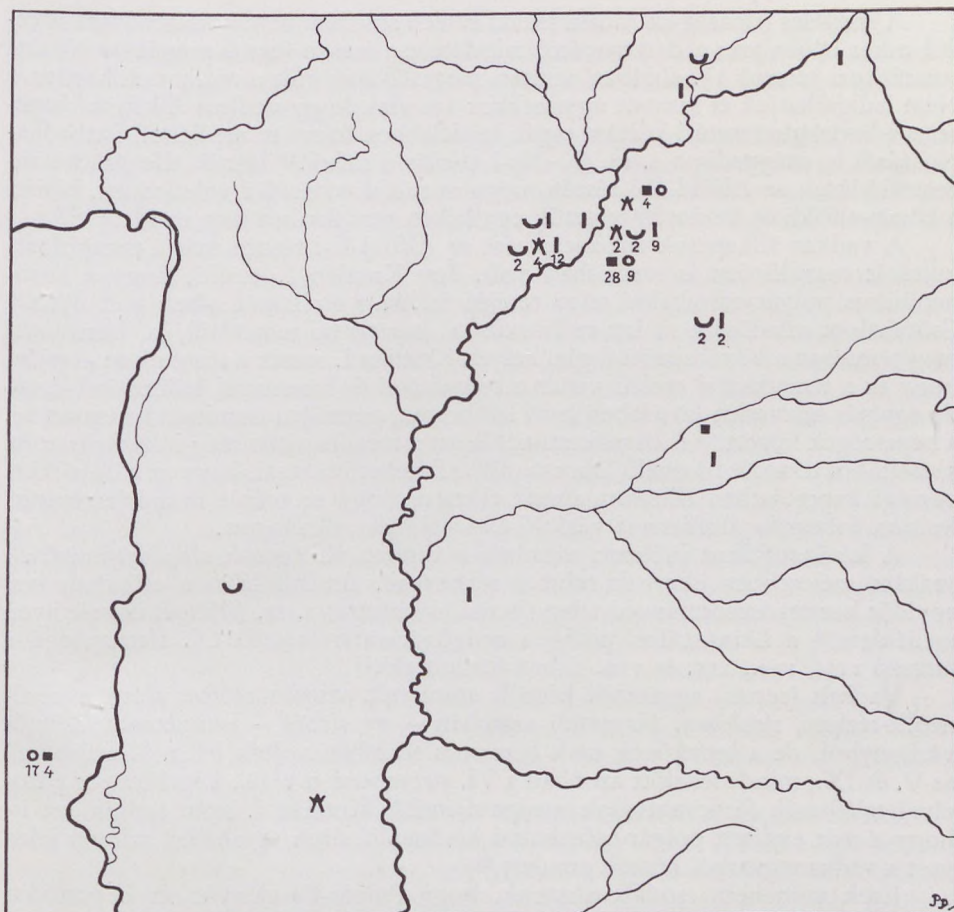
Tiszavalkon 4 sírban is találtunk a halott mellékleteként ágaitól (rami mandibulae) megfosztott vadkan (sertés) állkapcsot. Az állkapocs ilyen módon való előkészítésének rituális jelentősége kellett legyen. Mind a négy esetben Ny-K-i tájolású, jobb oldalon fekvő, azaz férficsontváz volt a sírban (1., 22., 46., 48. sz. sírok). Hasonló vadkan (sertés) állkapcsok a polgár-basatanyai temetőből is jól ismertek. Ott azonban elsősorban az I. periódus (tiszapolgári kultúra) férfisírajaira jellemzőek, olyannyira, hogy 24 sír közül csak 3-ból hiányoztak.¹⁵ Bár a néhány, az I. és II. periódus között átmenetet képező sír egyikében szintén jelen volt (45. sír), a II. periódusból származók közül, nagy számuk ellenére csak kettőben (85., 133. sír) – sőt esetleg csak egyben.¹⁶ E két sír azonban itt is Ny-K-i tájolású volt, vagyis olyan, amely megőrizte az eredeti rítust.

Nyilvánvaló, hogy a vadkan (sertés) állkapcsok előfordulása mind Basatanyán, mind Tiszavalkon a korai rézkor örökségét képezi és közös alapra vezethető vissza. Csakhogy utóbbi helyen ez a tradicionális szokás még a bodrogkeresztúri kultúra idején is egy darabig erőteljesen tovább élt, az előbbin viszont már csak elvétve jelentkezett.

¹⁴ A helyi hagyomány öröklődése a korai rézkorból a javarézskorba igen szembetűnő Polgár-Basatanyán, különösen, ha B. Kutzián Ida azon megállapítását szem előtt tartjuk, hogy a bodrogkeresztúri kultúra ott már kifejtett alakjában lép fel. (*B. Kutzián I., The Copper ...* 523.) Ennek figyelembe vételével ugyanis nehéz elképzelni, hogy ott a bodrogkeresztúri kultúra a tiszapolgárinak töretlen folytatását képezné. Mégis az elmondottak alapján a kontinuitás a temetkezési szokások terén nem vonható kétségbe.

¹⁵ 20., 36., 79. sz. sírok. – *B. Kutzián I., The Copper ...* 61., 309. (A 20. sírt utóbbi helyen figyelmen kívül hagyja.)

¹⁶ A 75., 109. és 121. sírban, amelyeket Kutzián I. szintén sertésállkapocccsal ellátottnak említ, nem a rituális, az ágaitól megfosztott előrész, hanem csak egy állkapocstörödék volt található, mégpedig az ételmellékletként sírbahelyezett sertéscsontok között. Ezeket tehát a mi esetünkben ki kell rekeszteni az állkapocs-mellékletes sírok sorából. A 133. sírban talált törödékről sem biztos, hogy a temetés során milyen funkciót töltött be. – Lásd: *B. Kutzián I., The Copper ...* 148–149, 187, 202, 213, 309.

A bodrogkeresztúri kultúra temetőiben

- X vadkan / sertés / állkapocs
- C vadkan / sertés / agyar- amulet
- I kis méretű réztű

2-28 sírban fordult elő

A bodrogkeresztúri kultúrát megelőzően

-
-

A kérdéses jelenség az Alföld északi részén azonban nem korlátozódott egyedül a két lelőhelyre; a Basatanyától mindössze 5 km-re fekvő polgár-bacsókerti javarézskori temető 13. sírjában szintén megtalálható volt a vadkan állkapocs.¹⁷ Nem hallgathatjuk el viszont ugyanakkor azt sem, hogy vadkan állkapocs ismeretes a bodrogkeresztúri kultúra egyik legdélebben fekvő temetőjéből, Szabadka-Noszáról is, mégpedig a 2. sz. (K–Ny-i tájolású) sírból.¹⁸ Ennek ellenére a koncentrációjuk az Alföld É-i részén mégsem tulajdonítható a véletlennek, hiszen a közép-alföldi és tiszántúli temetők egyikében sem fordult még ez ideig elő.

A vadkan állkapcsok sírbahelyezése az Alföld É-i részén már a tiszapolgári kultúrát megelőzően is szokásban volt. Így Kutzián I. említi, hogy a késő-neolitikus polgár-csőszalmi telep tetején feltárt 7 sír közül 4-ben volt ilyen.¹⁹ Csőszhalom mindössze 11 km-re fekszik a basatanyai temetőtől, a bacsókerti meg pontosan a kettő között foglal helyet. Kutzián I. annak a ténynek az alapján, hogy ez a temetkezési szokás virult a csőszalmi és basatanyai különböző korú, de egymás közvetlen közelében levő lelőhelyen, genetikai kontinuitást ismert fel a népeségek között.²⁰ A bacsókerti példa ezt a megállapítást még inkább igazolja s az utóbbi temetőt használó lakosságról is feltehetővé teszi, hogy az előbbiekkal vérségi kapcsolatban állhatott, annak ellenére, hogy az már a bodrogkeresztúri kultúra folyamán általánossá váló K–Ny-i tájolást alkalmazta.

A későneolitikus időkben azonban a vadkan állkapcsok sírbahelyezésének szokása szélesebben elterjedt mint a rézkorban. Az Alföldön a csőszalmival egyidős berettyószentmártoni telep (herpályi kultúra) 1. sz. sírjának is volt ilyen melléklete,²¹ a Dunántúlon pedig a zengővárkonyi temető IX. sírcsoportjába tartozó 113., 114., 115. és 119. sírban fordult elő.²²

Vadkan (sertés) agyarából készült amulettek szintén előfordulnak a késő-neolit-rézkori sírokból. Nagyobb számban – 17 sírból – ismereteseek Zengővárkonyból, de a temetőnek csak bizonyos részében voltak jelen. Közelebbről az V. és IX., mindenekelőtt azonban a VI. sírcsoporton belül. Legtöbbször párosával találhatók férficsontvázak medencéjénél.²³ Kutzián I. után tudjuk azt is, hogy a már említett polgár-csőszalmi későneolit sírok egyikében szintén jelen volt a vadkanagyarból készült amulett.²⁴

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy Polgár-Basatanyán az I. periódus (tiszapolgári kultúra) idejére eső sírokból szintén nem hiányzik ez az ékszer, ha jelenléte nem is olyan gyakori, mint a vadkan (sertés) állkapcsoké (9 sírban fordult elő). Zengővárkonnyal ellentétben a csontvázhhoz viszonyítva különböző

¹⁷ Patay P., Acta Arch. Hung. 9(1958) 146, 152.

¹⁸ Šulman, M., Groblje bakronog doba u bilžini Subotice. Zbornik Matice Srpske 6(1954) kép a 160. oldalon. (A sír „in situ” ki van állítva a szabadkai múzeumban.)

¹⁹ B. Kutzián I., The Copper ... 311, 382–383.

²⁰ Uo. 433.

²¹ Uo. 383.

²² Dombay J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. AH 37. (Bp. 1960) 199.

²³ Ua., A zengővárkonyi őskori telep és temető. AH 23. (Bp. 1939) 33.; Ua., Die Siedlung ... 198. Lásd továbbá a 37., 56., 59., 85., 108., 113., 137., 178., 179., 180., 184., 205., 206., 213., 214., 229. és 236. sz. sírok leírását.

²⁴ B. Kutzián I., The Copper ... 311. – Kutzián I. említi, hogy hasonló leleteket a szeghalmi Kovácsshalomban is találtak. Az eredeti publikáció: Szeghalmi Gy., Arch. Ért. 33(1913) 37–52., 123–141. – azonban nem emlékezik meg arról, hogy agyaramulettek sírmellékletként előfordultak volna.

helyen és helyzetben volt található és csak 2 esetben fordult elő párosával (12., 23. sír).²⁵ Ezzel szemben éppen utóbbi sírokban apró pengékkel, kő- és réztárgyakkal együtt egy csomóban foglaltak helyet, mintha ezeket mind egy zacskóba vagy tarsolyba téve helyezték volna a sírba.

Agyaramuletek azonban a II. periódus (bodrogkeresztúri kultúra) sírjaiban is előfordulnak Polgár-Basatanyán. Mégpedig a 98. sírban egyetlen darab; a temető leggazdagabb ilyen korú sírjának tekinthető 105. számúban pedig egy pár (utóbbi szintén réz- és kőtárgyakkal együtt egy csomóban).²⁶ Egyébként ez a két sír is Ny-K-i irányba tájolt volt.

Tiszavalkon a Kenderföldek temetőjében is két sírban volt agyaramulett található, méghozzá, hogy ebben is legyen hasonlatosság a polgár-basatanyai temetővel, mindkét esetben szorosan kő- és réztárgyak mellett. Amíg azonban az egyik sír – 48. sz. – itt is Ny-K-i tájolású, addig a másik, a leletekkel bőven ellátott voltából kifolyólag akár a nemzetségtű sírjának is tekinthető 29. sz., már K-Ny-i.²⁷ Az agyaramulett használata tehát tovább élt a közösség azon csoportjának a rítusában is, amely szakított a tájolás helyi hagyományával.

Tiszavalk határában az előbbi lelőhelytől mindössze 2,5 km távolságra, a Tetes ér partján is van egy javarezkori temető, amelynek az 1. sz., K-Ny-i tájolású férfisírjában is megtaláljuk az agyaramulettet, szorosan egy rézár mellett.²⁸ Ennek a leletnek a révén a sertés agyaramuletek előfordulása az Alföld északi részén levő lelőhelyeken méginkább kidomborodik. Úgyszintén a sárazsadányi II. sír révén is, amelyről azonban sajnos csak annyit tudunk, hogy volt benne vadkanagyardból készült ékszer.²⁹ Mindamellett fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy agyaramulettet találunk azon a területen kívül is, amelyen a Ny-K-i tájolás szokásban volt. Az, hogy Hajdúszoboszlón két sírban is előfordult (1. és 3. – utóbbiban ugyancsak réztű mellett),³⁰ talán még az észak-alföldi terület közelségének tudható be, ugyanakkor azonban egy példány a kiskőrösi 1. sírban is jelen volt.³¹

Az agyaramulettekkel kapcsolatban fentebb említett kisméretű réztűkről³² is megfigyelhető, hogy azok nagy számban fordulnak elő az Alföld északi részén, közelebbről azokban a temetőkben, amelyekben a Ny-K-i tájolású sírok aránya jelentős. Basatanyán és Tiszavalkon is gyakrabban lépnek fel a Ny-K-i tájolású sírokban, mint a K-Ny-i-akban.³³ (Annál feltűnőbb a hiányuk a jászberényi temetőben.³⁴) Másutt (Bodrogkeresztúr, Tiszakeszi, Tiszavalk-Tetes, esetleg Fényeslitke) inkább csak elvétve fordultak elő, méghozzá K-Ny-i tájolású sírokban, akkor is, ha volt a temetőben Ny-K-i tájolású is. A közép-alföldi, ill. tiszántúli

²⁵ Uo. 310.

²⁶ Uo.

²⁷ Patay P., MFMÉ 1966-67. 51-54.

²⁸ Szerző ásatása (1968). Nincs ismertve. Magyar Nemzeti Múzeum.

²⁹ Patay P., A bodrogkeresztúri ... 72.

³⁰ Zoltai L., DJ 1928. 47.; Patay P., A bodrogkeresztúri ... 26, 27.

³¹ Csalogovits J., Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös. PZ 22(1931) 103.

³² Ezek a 3-8 cm hosszú, szögletes vagy kerek átmetszetű tűk véleményem szerint funkcióban eltértek a 13-21 cm hosszú négyszögletes átmetszetű áráktól, amely utóbbiakat ezért itt nem vesszük figyelembe.

³³ Polgár: 1., 71., 74., 98., 99., 105., 117. Ny-K-i, ill. 37. K-Ny-i tájolású sír. – Tiszavalk: 1., 2., 9., 22., 32., 46., 48. Ny-K-i, ill. 29., 31., 39., 41., 42. K-Ny-i tájolású sír.

³⁴ Csalog Zs., i. m. 150.

temetőkből csak néhány példányuk ismeretes (Hajdúszoboszló 3. és 6. sír,³⁵ Szentés-Kistőke 28. sír,³⁶ Magyarhomorog XLVI. sír.³⁷)

Folytathatjuk az eltérő jelenségek felsorolását még azzal, hogy Kalicz N. szerint a Paszab–Tiszadob–Polgár–Tiszakeszi vonaltól É-ra fekvő javarészkori temetők kerámia-mellékleteinek sorában sajátos formák lépnek fel.³⁸ Vagyis azon a területen, amelyen Ny–K-i irányba tájoltan temettek. Sőt ezek éppen inkább ilyen tájolású sírokban fordulnak elő – már amennyiben a kérdéses sír esetében a tájolást megfigyelték.³⁹

Kalicz N. helyes megfigyelésével kapcsolatban azonban ismételten cáfolnunk kell azt a véleményét, hogy ezek a leletek már nem is a bodrogkeresztúri kultúra hagyatékát képezik, hanem a nyitraludányi (Ludanice) csoportét. A leletek összessége határozottan ez ellen szól. A kérdéses területen mindössze a bodrogkeresztúri kultúrának a többitől bizonyos tekintetben elkülönülő törzse élt (törzsei éltek).⁴⁰

Amikor annak a véleményünknek adunk kifejezést, hogy a bodrogkeresztúri kultúra temetőin belül tapasztalható eltérő tájolású rítusnak nem időrendi, hanem etnikai okai vannak, a leletekből levonható időrendi következtetésekre is ki kell térnünk. Ennek a vizsgálatára a legteljesebben feltárt temető, a polgár-basatanyai látszik a legalkalmasabbnak.

Egyet azonban előre kell bocsátanunk. Bármennyire is egyetértünk Kutzián I.-val abban, hogy a temető használata Ny-ról K felé haladt, a sírok elföldelésének sorrendjét illetően⁴¹ megállapításaival szemben kétségeink vannak. Mégpedig túlságosan sablonosnak tűnik fel annak a leszögezése, hogy az egyes sorokban szigorúan D-ről É felé haladó sorrendben ásták a sírokat és egy új sort csak az előző felhagyását követően nyitottak. E kérdésben Kutzián I. figyelmen kívül hagyta az egyes sírok tájolását. Így az általa meghúzott sorokban vegyesen fordulnak elő Ny–K-i és K–Ny-i tájolású sírok, azt a látszatot keltve, mintha az, hogy a II. periódus temetőrészének közepén öt K–Ny-i tájolású (+1 bolygatott gyermek-) sír történetesen egy kerek csoportot alkot, egyedül csak a véletlennek lenne tulajdonítható.

³⁵ Zoltai L., i. m. 47–48.

³⁶ Patay P., Arch. Ért. 1943. 32, 33., IV. t. 3.

³⁷ Ua., MFMÉ 1964–65. 17–18.

³⁸ Kalicz N., i. m. 15.

³⁹ Harangos csöves talpú tálak a bodrogkeresztúri kultúra Ny–K-i tájolású sírjaiból: Emőd 2. (Patay P., A bodrogkeresztúri ... 20., X. t. 4.); Polgár–Basatanya 121. úgyszintén az átmeneti jellegű 69. (B. Kutzián I., The Copper ... CVIII. t. 2., ill. LXXIX. t. 4.). K–Ny-i tájolású sírból: Tiszavalk 40. (Tiszavalkon a 46. Ny–K-i tájolású sírban olyan csöves talpú tála volt, amelynek tál- és talprésze között egy erős borda fut körbe. Talán a harangos csöves talpak csökevényének tulajdoníthatjuk ezt a szokatlan formát.)

Négyszögletes, négylábú, karélyos peremű edények Ny–K-i tájolású sírból: Polgár–Basatanya 15. és 118. (B. Kutzián I., The Copper ... 58, 197.). Meg nem figyelt tájolású sírból: Tiszakeszi 21. (Patay P., HOMÉ 1(1957) IV. t. 3.), Paszab–Zádó 3. (Patay P., A bodrogkeresztúri ... XXVI. t. 11.).

Behúzott peremű tálak Ny–K-i tájolású sírból: Mónosbél (Patay P., A bodrogkeresztúri ... 58., XXIII. t. 10.). K–Ny-i tájolású sírból: Érd A. (uo. 21., XI. t. 10.). Meg nem figyelt tájolású sírból: Nyárlőrinc (uo. 61., 13. kép 1.).

Egyéb példányok előfordulását lásd: Kalicz N., i. m. 6–15.

⁴⁰ Uo. 16–17. – Egyébként ezt a kérdést részletesen megtárgyaltam: Patay P., Bezichungen ... 318–320

⁴¹ B. Kutzián I., The Copper ... 229–230.

5. ábra

6. ábra

A szigorú sorrend betartásának elve esetén nem találunk magyarázatot arra sem, hogy miért hagytak a II. periódus 4. sorában az 1. és 93. sír, vagy a 6. sorban a 125. és 96. sír között akkora hézagot. Hiszen a kérdéses sírok eltemetésekor K felé még üres területnek kellett volna lennie, így semmi sem akadályozhatta a feltételezett rendszer betartását. Azt sem értjük, mi indokolja azt, hogy a 74. és 75. sírt Kutzián I. a 3. sorba illeszti; alkothatták azok akár a 2. sor északi szárnyát is. Ugyanakkor az is vitatható, hogy a 92. sír után az eltemetés sorrendjében a 93. következett és nem a 86. És így tovább.

Ha viszont figyelembe vesszük a sírok tájolását, a temetőnek a II. periódusba (javarézkor) eső része nem látszik egységesnek; csoportokra tagolódik. A temetőrész Ny-i oldalán – eltekintve néhány K–Ny-i tájolású sírtól, amelyekre később térünk ki – egy Ny–K-i tájolású sírokból álló nagyobb, összefüggő csoportot találunk (A). Egy másik hasonló tájolású, de kisebb csoport az É-i oldalon helyezkedik el (B). E két csoport ugyan érintkezik egymással, azonban valószínű, hogy a 113. sír még az A, a 108. pedig már a B csoporthoz tartozik. E két csoport közé ékelődik öt K–Ny-i tájolású, de csoportosan elhelyezkedő sír (C – valószínűleg hozzájuk tartozik a 104. sz. bolygatott sír is). A temetőrész K-i oldalán szintén találunk K–Ny-i tájolású sírokat (D), de ezek az előbbi csoportbelieknél sokkal szétszórtabban helyezkednek el; a sorokba rendeződés is nehezebben ismerhető fel. Részben utóbbi csoport területén belül, részben annak szélén ismét van néhány Ny–K-i tájolású sír, azonban minden különösebb rendszer nélkül. Ezek éppen ezért nem is tekinthetők külön csoportba tartozóknak. Inkább azt mondhatjuk, hogy a D csoportban vegyes tájolás található. Végül találunk néhány sírt – mind K–Ny-i, mind Ny–K-i tájolásút – az A csoporttól Ny-ra, a temetőnek azon a területén, amely még az I. periódus (tiszapolgári kultúra) idején volt használatban (E). Utóbbiakat Kutzián I. a temető legkésőbbi sírjainak véli, amelyeket azért helyeztek el egyszer már igénybe vett területen, mivel a dombhátnak temetkezésre alkalmas része már betelt, azaz a temető K felé tovább nem terjeszkedhetett.⁴² Véleményem szerint ebbe az E csoportba sorolandó még a területileg az A csoport Ny-i szélén levő két K–Ny-i tájolású sír is (7. és 70.). Ezek kiütköznék az A csoport egységéből. Különösen a 70. sír, amelyet a 72. és 86. számúak közé valóssággal beszorítottak, úgy, hogy előbbi majdnem érinti is.

⁴² Uo. 230.

Azzal, hogy a II. periódus idejére eső temetőrészben csoportokat vélünk felismerni, nem tagadunk bizonyos fokú soros elrendezésre való törekvést. A sorok azonban szerintünk csak a csoportokon belül alakultak ki. Így pl. az A csoport 111.–116.–105.–100. sírjai által alkotott sornak nem folytatása a C csoportbeli 104.–105. sír, mint ahogy a 107.–114.–121.–122. sírok alkotta sornak sem a 110.–109.–103., a 106.–115.–120.-ból állónak pedig a 119., mégkevésbé a nagy térközzel északabbra levő B csoportbeli 123.–151.–153.–156. számú sírok sora. Úgyszintén valószínűbb, hogy a 145. sír a vele azonos tájolású 146.-kal alkot egy rövid „sort”, mint az ellentétes tájolású és másik csoportba jól beillő 147.–149.-kel. (A temetőtérképen – 2. ábra – jól megfigyelhető, hogy az A és C csoport kérdéses sorai nincsenek is egymás folytatásában és a Kutzián I. által javasolt megoldás esetében a sorok a két csoport határán következetesen megtörnek.)

A fentiekből következtetve inkább az a véleményünk, hogy az egyes csoportokba részben egyidejűleg temettek. Vagyis a basatanyai temető II. periódusának idején több (az eltérő temetési rítusból kifolyólag talán nem is feltétlenül közös származású) kisebb család élhetett egymás mellett. Ezek egymástól elkülönülve is temetkeztek.

A II. periódus legkorábbi szakaszát valószínűleg az A csoport nyugati része alkotja. Még használatának idején nyithatták meg a C csoportot is. Ennek a már meglevő hantjai gátolták meg azt, hogy az A csoport 4 utolsó (keleti) sora a 96., 122., 120., ill. 113. sírtól északabbra is terjedhessen. Igen valószínű, hogy ugyancsak még az A csoport használatának idején kezdtek a B csoportba is temetni, mindenestre akkor, amikor a C csoport – legalább részben – már létezett. Ennek a területét ugyanis gondosan elkerülték. Idő múltán a K–Ny-i tájolást használó család a B csoport K-i oldalán újabb területet nyitott meg temetkezései számára. Ugyanakkor azonban a közösségben együttélő, azaz együtt temetkező családok elkülönülése is feloldódott, amire abból következtethetünk, hogy ez utóbbi – D – csoportban Ny–K-i tájolású sírok is fellépnek. Időközben, a temetésre hasznosítható víznemjárta terület szélét megközelítve, a további temetkezés végett visszatértek a földhát magasabb, középső részére, ahol addigra az I. periódus folyamán és a II. periódus elején megásott sírok hantjai már ellaposodtak s így esetleg már el is mosódott annak az emléke, hogy egykor oda is temetkeztek.

Feltűnő, hogy bár mind a D, mind az E csoportban is észlelhető bizonyos sorokra való törekvés, e sorok eléggé rendszertelenek, foghíjasak. Felvetődhet ezzel kapcsolatban az a gondolat is, hogy a hiányzó helyek vajon nem az ide temetkező közösség még el nem húnyt tagjai sírjának voltak-e fenntartva, akiket azonban a közösség elköltözése miatt már nem temethettek ide?

Összehasonlításuképpen vizsgáljuk meg hasonló szempontok alapján a tiszavalki temetőt is. Csonka volta sajnos nem teszi lehetővé, hogy annak ilyen irányú értékelése biztos alapon nyugodjon. Az megállapítható, hogy itt jobban ügyeltek a sorok rendjére, mint Polgár-Basatanyán. Ennek ellenére mégsem mondható következetesnek azok betartása. Így pl. nehezen dönthető el, hogy az 51.–39. sírral képviselt sornak D felé melyik a folytatása. Ugyanakkor azonban a sírok csoportos elrendezése is megfigyelhető. A feltárt rész ÉNy-i oldalán foglal helyet a Ny–K-i tájolású sírok csoportja (A), amelybe egyedül – szinte indokolatlanul – beékelődik a 18. sz. K–Ny-i tájolású sír. A DK-i oldalon vannak a K–Ny-i tájolású sírok. A két részt a feltárt terület közepén nagyobb sírmentes folt választja el egymástól. A K–Ny-i tájolású sírok azonban szintén két alcsoportra látszanak

7. ábra

8. ábra

tagolódni. És miként Basatanyán az általunk D-vel jelzett csoport esetében, itt is ezek egyikének (B₂) szélén öt Ny-K-i tájolású sírt találunk. Utóbbiakkal kapcsolatban azt is megfigyelhetjük, hogy ezek csak némiképp illeszthetők be a K-Ny-i tájolású sírok soraiba. Tiszavalkon tehát nagy vonásokban ugyanaz a helyzet figyelhető meg, mint Polgár-Basatanyán.

Ezek után összehasonlítva a polgár-basatanyai temető II. periódusa egyes sírcsoportjainak kerámia mellékleteit, általánosságban azt tapasztaljuk, hogy azonos edénytípusok (tejesköcsög, csésze, virágcserep alakú edény, stb.) fordulnak elő mindegyik csoportban. A sírokba helyezett edénymellékletek számát tekintve sem lehet lényeges eltérést találni az egyes csoportok között, kivéve, hogy a D sírcsoport bal oldalra fektetett csontvázai mellett az átlagosnál kevesebb edényt találunk. Lehetséges azonban, hogy mivel e csoport számos sírja elpusztult, ill. megsérült, az eredeti helyzet már nem rekonstruálható. Ami az egyes edényfélések előfordulásának arányát illeti, szintén csak azt az egyet lehetne megállapítani, mintha a D sírcsoporton belül – a többihez képest – több sírból hiányozna a tejesköcsög.

Mindez azonban nem eléggé határozott vonása a D sírcsoportnak, hogy annak alapján a temető keretében elfoglalt helyétől függetlenül is következtethetnénk az időrendileg elkülönülő voltára. Kutzián I. azonban világosan mutatott rá arra, hogy éppen a D csoport sírjainak kerámiájában olyan formák, elemek, díszítőmotívumok jelennek meg, amelyek nem gyökereznek a bodrogkeresztúri kultúrában, ugyanakkor jellemzőek a hódmezővásárhelyi Hunyadi halom leletei⁴³ által meghatározott javarézskori csoportra.⁴⁴

Ha most nem is foglalkozunk közelebbről a Hunyadi halmi csoporttal, arra rá kell mutatnunk, hogy Kutzián I. szerint annak egy másik lelőhelye, amelyen tisztán jelentkezik (másutt csak egyes elemei lépnek fel a bodrogkeresztúri kultúra temetőiben), éppen Tiszavalkról ismeretes, méghozzá a Kenderföldéken feltárt temető tőszomszédságából.⁴⁵ Ennek ellenére a temetőnek hitelesen feltárt sír-

⁴³ Török Gy., *Dolg.* 11(1935) 153–155.; Banner J., *Arch. Ért.* 1941. 20–22.

⁴⁴ B. Kutzián I., *Probleme* ... 55.

⁴⁵ A Kutzián I. által említett Hunyadi halmi típusú leleteket szolgáltató 2 gödör, amely 1954-ben Mérey-Kádár Ervin leletmentése során került feltárára (MNM Adattár 205. T. III.), ugyanazon a földhátan helyezkedett el, mint az általam 1966–67-ben felkutatott javarézskori temető. A távolság közöttük mindössze 100–150 m lehetett.

mellékletei jellegzetesen a bodrogkeresztúri kultúra formakörébe tartoznak. A Kenderföldeken levő javaréz kori telep és temető leleteinek eltérő jellege alapján tehát arra is gondolhatunk, hogy azok nem ugyanannak a közösségnek az emlékeit őrzik.

Ugyanakkor a tiszavalki temető egyes edényein mégis felismerhetők olyan vonások, amelyek Kutzián I. szerint a Hunyadi halmi csoport hatását tükrözik. Ezek legpregnansabban a 43. sír csészéjén jelentkeznek (5. ábra). Ennek nyomott hasa fölött attól élesen elkülönülő és annál szűkebb, egyenes nyakat találunk, amely Kutzián I. szerint már önmagában is a Hunyadi halom egyik típusát képezi, ugyanakkor pedig az oldalán négyszer két-két függőleges lécsík is látható. Ennek analógiáit Polgár-Basatanyán a D sírcsoportba tartozó – és K–Ny-i tájolású – 130., 136. és 142. sírokban találjuk meg.⁴⁶ Függőleges lécek díszítik még a tiszavalki 39. sír egyik csészéjét is (6. ábra).

A polgár-basatanyai temető 130. sírjának Hunyadi halmi típusú csészéjén egészen lapos, korongszerű bütykök láthatók. (Ilyenek találhatók a 146. sír – ugyancsak a D sírcsoportba tartozik – csészéjén is.⁴⁷) E bütykök, amelyek szintén jellegzetességei a bodrogkeresztúri kultúrának, Tiszavalkon is fellelhetők a 44. és 51. sír egy-egy csészéjén (7–8. ábra), amely sírok ugyanabban a – B₁ – sírcsoportban foglalnak helyet, mint a fentebb említett 43. és 39.

Mindez még szorosabbnak tűnheti fel Polgár-Basatanya és Tiszavalk javaréz kori temetői, helyesebben a temetőket használó közösségek közötti kapcsolatot.

Mindkét lelőhelyen a Hunyadi halmi csoport jellegzetességeit feltüntető leletek csak egy-egy sírcsoportra, nevezetesen a D-re, ill. a B₁-re korlátozódnak. Fentebb már kifejtettük, hogy e sírcsoportok a megfelelő temető használatának végére keltezhetők. Éppen ez a tény jogosította fel Kutzián I.-t annak megállapítására, hogy a Hunyadi halmi jellegű leleteknek a bodrogkeresztúri kultúrában való fellelő módját ad a kultúrán belüli időrend felismerésére.⁴⁸

Ugyanakkor azonban éppen ennek a révén bizonyosodhatunk meg afelől, hogy egy javaréz kori temetőn belül a tájolásban mutatkozó eltérések nem vezethetők vissza időrendi okokra. Egyrészt a basatanyai D sírcsoportban, amelyben a Hunyadi halmi csoport elemei fellelnek, egyaránt találhatók mindkét irányba tájolt sírok. Sőt az egyik sír, a 133. sz., amelyből egy, a Hunyadi halmi csoportra jellemző füllel ellátott tejesköcsög jött elő,⁴⁹ Ny–K-i tájolású volt. Másrészt a D-nél idősebb, K–Ny-i tájolású sírokból álló C sírcsoportban ezek az elemek még hiányoznak. Tehát a bodrogkeresztúri kultúra népe ott, ahol annak helyi hagyománya volt, még a kultúra leletek által fiatalabbnak keltezett szakaszában is alkalmazta a Ny–K-i tájolást, annak ellenére, hogy ugyanabba a temetőbe már az idősebb szakaszban is temettek K–Ny-i irányba tájoltan. Egyidejűleg az is nyilvánvalóvá válik, hogy a Hunyadi halmi csoport elemeinek elterjedése nem kapcsolható össze azzal az etnikai hullámmal, amely a bodrogkeresztúri kultúra észak-alföldi törzsei körében a K–Ny-i tájolást meghonosította.

⁴⁶ B. Kutzián I., *The Copper ...* CX. t. 5., CXIII. t. 1, 13–14.

⁴⁷ Uo. CXVII. t. 1.

⁴⁸ Ua., *Probleme ...* 54–55.

⁴⁹ Ua., *The Copper ...* CXII. t. 14.

A helyi etnikai csoportok jelentőségét a bodrogkeresztúri kultúra egyes lelőhelyei sajátos vonásainak kialakulása terén más példákkal is bizonyíthatjuk.⁵⁰ Így a korai rézkori tiszaug-kisrétiparti csoport kerámiájának jellegzetes díszítését⁵¹ még a javarézkor folyamán is alkalmazták a névadó lelőhely vidékén, amit a tőle 15 km-re fekvő pusztaistvánházi temető leletei⁵² alapján állapíthattuk meg.

A bodrogkeresztúri kultúrában tehát a helyi előzményeket alkotó különböző etnikai csoportok öröksége sokrétűen tevődik össze az idők folyamán a szomszédos kultúráktól, valamint bevándorolt csoportoktól⁵³ átvett elemekkel. A kultúra törzsei egyidejűleg integráló hatással voltak egymásra emléktárgyaik és szokásaik alakulásában.

PATAY PÁL

⁵⁰ A bodrogkeresztúri kultúra perifériális területein kialakuló helyi csoportok kérdésére vonatkozóan lásd: Patay P., Bodrogkeresztúr – Dudince ... i. h.

⁵¹ Szabó K., Arch. Ért. 47(1934) 19–21., 34–44. kép.

⁵² Hillebrand J., Das frühkupferzeitliches Gräberfeld von Pusztaistvánháza. AH 4. (Bp. 1929) I. t. 9., II. t. 4, 6.

⁵³ A hunyadi halmi csoportot Kutzián I. az Észak-Balkánnal hozza kapcsolatba: Probleme. . . 50–56.

I. TÁBLÁZAT

Lelőhely	Összes	Tájolás szempontjából kiértékelhető	$\frac{K}{Ny}$		$\frac{Ny}{K}$		$\frac{D}{É}$		$\frac{É}{D}$		
			tájolású csontvázak								
			s i r o k		csont- vázak						
			száma		szá- ma	%	szá- ma	%	szá- ma	%	szá- ma
Magyarhomorog–Kónyadomb	80	45	45	45	100						
Kunszentmárton–Pusztaitván- háza	33	32	35	35	100						
Hajdúszoboszló	12	12	12	12	100						
Polgár–Bacsókert	14	11	11	11	100						
Szabadka–Nosza	8	8	8	8	100						
Szerencs–Hajdúrét	11	7	7	7	100						
Zenta–Bátka	7	6	6	6	100						
Fényeslitke	68	13	14	14	100						
Hódmezővásárhely–Kotacpart	25	17	17	16	94			1	6		
Szentes–Kistőke	28	25	25	23	92	2	8				
Konyár	17	11	11	10	91			1	9		
Tiszakeszi–Fáykert	23	12	12	10	83	1	8	1	8		
Kiskőrös	31	11	12	10	83			2	17		
Bodrogkeresztúr	48	42	46	39	85	4	9			3	6
Jászládány	40	31	31	27	87	4	13				
Tiszavalk–Kenderföldek	54	50	50	34	68	16	32				
Polgár–Basatanya	88	83	86	24	27	62	73				
Jászberény–Borsóhalma	25	17	17	2	12	13	76	2	12		

Kisebb vagy egészen hiányosan feltárt temetők:

Hódmezővásárhely–Szakálhát	4	3	3	3	100					
Nagykőrű	2	2	2	2	100					
Tiszavalk–Tetes	2	2	2	2	100					
Sárazsadány	5	1	2	2	100					
Tenk	5	2	2	2	100					
Paszab–Zádó	3	1	1	1	100					
Magyartés	6	1	1	1	100					
Maroslele	3	1	1	1	100					
Paszab–Hordozódülő	11	4	4	3	75	1	25			
Érd	1	1	2	1	50	1	50			
Mezőkeresztes	5	3	3			2	67			1
Mónosbél	1	1	1			1	100			33
Emőd	2	1	1			1	100			
Dudince	3	1	1			1	100			

SOME ETHNICAL AND CHRONOLOGICAL PROBLEMS OF THE MIDDLE COPPER AGE

In the cemeteries of the Bodrogkeresztúr culture of the Middle Copper Age we find contracted skeletons orientated generally to E. In some of the cemeteries (Jászberény-Borsóhalma, Polgár-Basatanya, Tiszavalk-Kenderföldek) there is, however, an orientation W-E dominant, of this latter we find a couple of graves in some other cemeteries as well (Fig. 1). Zs. Csalog threw out the suggestion that the different orientations could be traced to chronological reasons.

At Polgár-Basatanya the graves orientated to E-W are found in the part of the cemetery belonging to period II and there, too, on the eastern side, which represents a younger phase (Fig. 2). At Jászberény there are only two such graves on the edge of the cemetery. These graves occur at Tiszavalk also at the eastern side (Fig. 3). Judging by this fact it may be presumed that the people of the Bodrogkeresztúr culture orientated their graves originally to W-E and only after some time changed to the orientation to E-W. The formation of the rows of graves points to the fact that the order of the burials was, as at Polgár-Basatanya too, directed roughly from W to E.

Cemeteries with graves in orientation to W-E are to be found – with the exception of that of Szentés-Kistőke – in the northern part of the Great Plain. This is contradictory to our former hypothesis and suggests ethnical causes for this phenomenon. It would mean that while the people of the culture used generally the orientation to E-W, there were tribes on the Northern Great Plain which influenced by the local traditions used W-E orientation. But after a time the rite of E-W orientation gradually gained ground among them, too.

There are other common features in the Polgár-Basatanya, Tiszavalk and other cemeteries of the Northern Great Plain and judging by these closer ethnical connections may be assumed between the communities using these cemeteries. These common features are: the wild boar (or pig) mandibles (stripped of their rami mandibulae) occurring in the graves, amulets made of tusks, small-size copper pins (Fig. 4). These concentrate also on the northern part of the Great Plain, though they occur in single cases in other cemeteries as well. Though the wild boar (or pig) mandibles and tusk amulets were widespread (on larger areas) in the Late Neolithic Period and Early Copper Age, it can be observed very well that in this very environment of Polgár how these came down in burial rites to the Middle Copper Age. Judging by this part I. Kutzián assumes a genetic continuity among the peoples of the different ages in this area. At Tiszavalk this tradition survived even stronger than at Polgár-Basatanya.

In the cemeteries of the Northern Great Plain – as observed also by N. Kalicz – there are peculiar shapes among the ceramic grave goods. (It does not mean, however, that these finds would be already the inheritance of the Ludanice group.)

Examining the part of the Polgár-Basatanya cemetery belonging to period II (Bodrogkeresztúr culture) we have doubts about the opinion of I. Kutzián who states that in each row of the cemetery the graves were dug according to a strict rule from S to N. The location of the graves contradicts this opinion in numerous cases, especially when regarding their different orientations. We consider it more likely that the families of the communities were buried in the cemetery in separate groups. (It was a trend, however, to order the graves in rows within the groups.) So we can find between two groups of graves (A and B) orientated to W-E another one (C) of E-W orientation, about the same age; on the eastern edge of the cemetery, as well as in its part of period I – and partly wedged in the earliest graves of period II being on the western edge of the area – we find a group each (D and E) with mixed orientation. These graves are from the latest period of the cemetery, when the differences among the burial rites of the families living together already disappeared. The gaps between the graves of these groups may be ascribed to the departure of the last generation.

There is a separate group of graves in the Tiszavalk cemetery orientated to W-E (A) and another one orientated to E-W which can be subdivided to two subgroups (B_{1-2}).

Comparing the pottery of the individual groups it can be observed that the forms characteristic to the finds of the Hunyadi Hill at Hódmezővásárhely occur in grave group D of the Polgár cemetery. I. Kutzián refers to similar finds from Tiszavalk, coming to light near the cemetery; notwithstanding the finds of the cemetery definitely belong to the inheritance of the Bodrogkeresztúr culture. Analogical finds to some of grave group B_1 (Figs. 5–8) occur among the grave goods of grave group D of Basatanya. This fact indicates also a closer connection between the peoples of the two cemeteries.

Judging by the occurrence of the finds of the Hunyadi Hill group I. Kutzián found a possibility of setting up a chronology within the Bodrogkeresztúr culture. But just this proves the fact that the different orientations are due to ethnic and not to chronological factors. On the one hand in the youngest grave group (D) of the Basatanya cemetery there are graves orientated to E-W together with those in W-E orientation, and on the other hand factors assigning to a later phase (Hunyadi Hill) are absent from the earlier group C, using the orientation to E-W. Orientation to W-E can therefore be traced to local traditions. There are other occurrences similar to these in the Bodrogkeresztúr culture, e.g. the decoration of the Tiszaug-Kisrétipart pottery of the Early Copper Age is recognizable on the vessels of the Middle Copper Age cemetery of Pusztastvánháza, being situated in a distance of 15 kms.

A HAJDÚBAGOSI BRONZKORI TEMETŐ

A bronzkorral foglalkozó hazai és külföldi kutatók évtizedek óta idézik, sok esetben egymásnak ellentmondóan értékelik a Hajdúbagosi határában fekvő urna-temető 1909-ben feltárt leleteit. A máig közöletlen anyag, a hasonló korú leletektől sok vonatkozásban eltérő jellegével keltett érdeklődést.

A Hajdúbagosi és Derecske között fekvő Daraboshegyen 1909-ben végzett hatnapos ásatást Zoltai Lajos. A környezetéből 5–6 méter magasan kiemelkedő homokdombon mintegy 900 m²-t kutatót át, ahol 18 urnasírt tárt fel. Megállapítása szerint e sírok csupán a temető egy részét képezik. A Zoltai által feltárt leletanyag egyrésze már az ásatás idején elpusztult. A feltárt temetőrész közléséhez megbízható támpontot nyújtanak Zoltai nyomtatásban megjelent közleményei,¹ kéziratos feljegyzései és temetőtérképe.² A viszonylag kisszámú elpusztult leletanyagot Zoltai leltárkönyvi rajzai és az ötvenes években készült fényképek felhasználásával közöljük.³

1. *sír.* Megsemmisült urnáját tál fedte. – 1. Tál (1. ábra 1), 2. Bronz hajkarika (1. ábra 2).

2. *sír.* Zoltai feljegyzései szerint a sír 9 temetkezést foglal magába.

A. A hamvakat őrző talpas korsót tál fedte, mellette füles bögre állt. – 1. Talpas korsó (1. ábra 8). 2. Tál. Kis talpon áll, szájperece kihajlik, vállát árkok büttyök díszítik, töredékes.

3. Füles bögre (1. ábra 9).

B. 1. Urna. M: 25 cm (1. ábra 22). 2. Füles bögre (1. ábra 10).

C. 1. Urna. M: 25 cm (1. ábra 15).

D. Az urnát turbán alakú agyag tárgy fedte, mellette kis bögre feküdt. – 1. Urna. M: 22 cm (1. ábra 17). 2. Turbán alakú áttört fedő. Átm.: 11,5 cm (1. ábra 13). 3. Talpas bögre, öblén árkok (1. ábra 3).

E. Az urnában a hamvak között bronz hajkarika feküdt. – 1. Urna. M: 23 cm (1. ábra 19). 2. Tál. Szá: 14 cm (1. ábra 5). Zoltai leírása szerint fenekét csillag alakú árkok díszítette (vö. 2. ábra 2).

F. Az urnában talpas, füles bögre töredékei feküdtek. – 1. Urna. M: 29 cm (1. ábra 18). 2. Bögre töredékei (vö. 1. ábra 10).

G. Az urnában bronz ruhadíszek maradványai voltak. – 1. Urna. M: 32 cm (1. ábra 20).

2. Tál. Átm: 17 cm (1. ábra 14). 3. Égéstől deformálódott, gömbszelet alakú ruhadíszek (vö. 1. ábra 11).

H. A talpas korsót tál fedte. – 1. Talpas korsó. M: 27 cm (1. ábra 21). 2. Tál. Árkok büttyök díszíti, töredékes (1. ábra 12).

I. Hamvak között az urnában bronz tör és bronz tű feküdt. – 1. Urna. M: 26 cm (1. ábra 16). 2. Bronz tör, két nitszeges, középbordás felső részén hiányos. H: 12 cm (1. ábra 7). 3. Pecsetfejtű tű, szára hiányos (1. ábra 6). – Az 1. és a 2. sír között egy 8,6 cm hosszú bronz spirálcső került felszínre (1. ábra 4).

¹ DJ 1908. 20.; DJ 1909. 16, 34–40.; Zoltai L., Arch. Ért. 35(1915) 128.

² Déri Múzeum Adattára, Debrecen.

³ A fényképek, a térkép és néhány fontos feljegyzés rendelkezésemre bocsátásáért Bóna Istvánnak tartozom köszönettel.

3. *sír.* A tállal fedett urnában hamvak között füles bögre feküdt. Az urna egyik oldalán kis bögre, a másikon talpas korsó állt. – 1. Urna. M: 28 cm (2. ábra 1) 2. Tál, töredékes (2. ábra 2). 3. Talpas bögre. M: 12 cm (2. ábra 3). 4. Füles bögre (2. ábra 4) 5. Füles bögre (2. ábra 5).

4. *sír.* Az urnában füles bögre (3.) feküdt, mellette durva kidolgozású csupor (benne kis bögre) és díszített füles bögre állt. – 1. Urna. M: 27,5 cm (2. ábra 9). 2. Díszített füles bögre. M: 5,5 cm (2. ábra 10). 3. Füles bögre (2. ábra 11). 4. Fületlen csupor. M: 15,5 cm (2. ábra 12). 5. Füles bögre töredéke (2. ábra 8).

5. *sír.* Az urnában bronz spirálcsovecskét talált Zoltai Lajos. – 1. Urna. M: 29,5 cm (2. ábra 6). 2. Tál. Kihajló peremű, vállát árkolt bütyök, alját koncentrikus árkolás díszíti, töredékes (vö. 1. ábra 14). 3. Bronz spirálcso. H: 0,9 cm (2. ábra 7).

6. *sír.* Az urna felső része elpusztult, a megmaradt vállrészt függőlegesen futó karcolt vonalcsoport díszíti (vö. 2. ábra 22).

7. *sír.* Bronz hajkarika töredéke feküdt a tállal fedett urnában. A tálban szájával lefelé fordított bögrét talált az ásató. A sír földjéből egy bronz nyílhegy került felszínre. – 1. Urna. M: 33 cm (2. ábra 16). 2. Tál. M: 9,5 cm (2. ábra 13). 3. Füles bögre (2. ábra 15). 4. Szakállas-köpűs bronz nyílhegy. H: 2,6 cm (2. ábra 17). 5. Bronz hajkarika (2. ábra 14).

8. *sír.* Urnája szántás közben megsemmisült. Zoltai megemlíti, hogy egy kihajló peremű, vállán újjbenyomásokkal díszített, durva kidolgozású csupor töredékeit találta a sírban (vö. 3. ábra 12).

9. *sír.* Meglétére Zoltai temetőterképe utal, anyaga nem került a múzeumba.

10. *sír.* A. 1. Urna. M: 31 cm (3. ábra 10). 2. Tál, árkolással és vonalkötegekkel díszített, töredékes. (vö. 1. ábra 14). – B. A tállal fedett urnában részben összeégett ékszerek feküdtek a hamvak között. 1. Urna. M: 27,5 cm (3. ábra 7). 2. Tál. M: 7,5 cm (3. ábra 9). 3. Díszítetlen háromszög átmetszetű, pecsétlős végű bronz karperec (3. ábra 5). 4. Bordázott tuskés korong csüngő. Átm. 4,8 cm (3. ábra 3). 5. Ua. deformálódott (3. ábra 4). 6. Gömbsüveg alakú bronz ruhadísz 17 darab. Átm. 3,8 és 1,6 cm (3. ábra 1). 7. Bronz gyűrű, sírálkorongban végződik (3. ábra 6). 8. Bronz hajkarika töredéke (vö. 1. ábra 2, 2. ábra 14). 9. Kerek átmetszetű, rovátkolással díszített bronz karperec töredékei (3. ábra 2). – C. 1. Urna. M: 31 cm (3. ábra 8).

11. *sír.* 1. Urna. M: 25 cm (2. ábra 19). 2. Tál, kihajló peremű, elveszett. 3. Csupor, durva kidolgozású (2. ábra 18). 4. Tál, vállát árkolt bütyök, fenekét árkolás díszítette, elveszett.

12. *sír.* A feldúlt sír urnájának és bögréjének töredékei nem kerültek múzeumba.

13. *sír.* Hamvak között az urnában bronz tör és tű darabjait találta az ásató. – 1. Urna (2. ábra 22). 2. Négy nitszeges, középbordás bronz tör összeégett darabjai (2. ábra 21). 3. Bronz tű szárának töredéke. H: 8 cm (2. ábra 20).

14. *sír.* 1. Urna. M: 28 cm (4. ábra 9). 2. Tál. M: 12 cm (3. ábra 11).

15. *sír.* A sír nagyméretű, alig díszített urnája az ásatás alkalmával megsemmisült. Mellette kisebb méretű urna állt. – 1. Urna. M: 11,5 cm (4. ábra 11).

16. *sír.* A hamvakat tartalmazó urnában cserepek voltak, melyek valószínűleg egy vörös tál és egy fekete bögre töredékei. – 1. Urna. M: 30 cm (4. ábra 10).

17. *sír.* A sír 1. számú urnájában egy talpas korsó és egy füles bögre feküdt. Mellette állt a 4. sz. urna. – 1. Urna. M: 32 cm (3. ábra 16). 2. Talpas korsó. M: 13 cm (3. ábra 15). 3. Füles bögre. M: 6,5 cm (3. ábra 14). 4. Urna. M: 30 cm (3. ábra 12).

18. *sír.* Az urnában tű szárának töredékei feküdtek. – 1. Urna. M: 29 cm (3. ábra 13). 2. Bronz tű szárának töredékei.

A Daraboshelyen fekvő temető bolygatása nyomán 1937-ben négy sír leletei kerültek a Déri Múzeumba.⁴

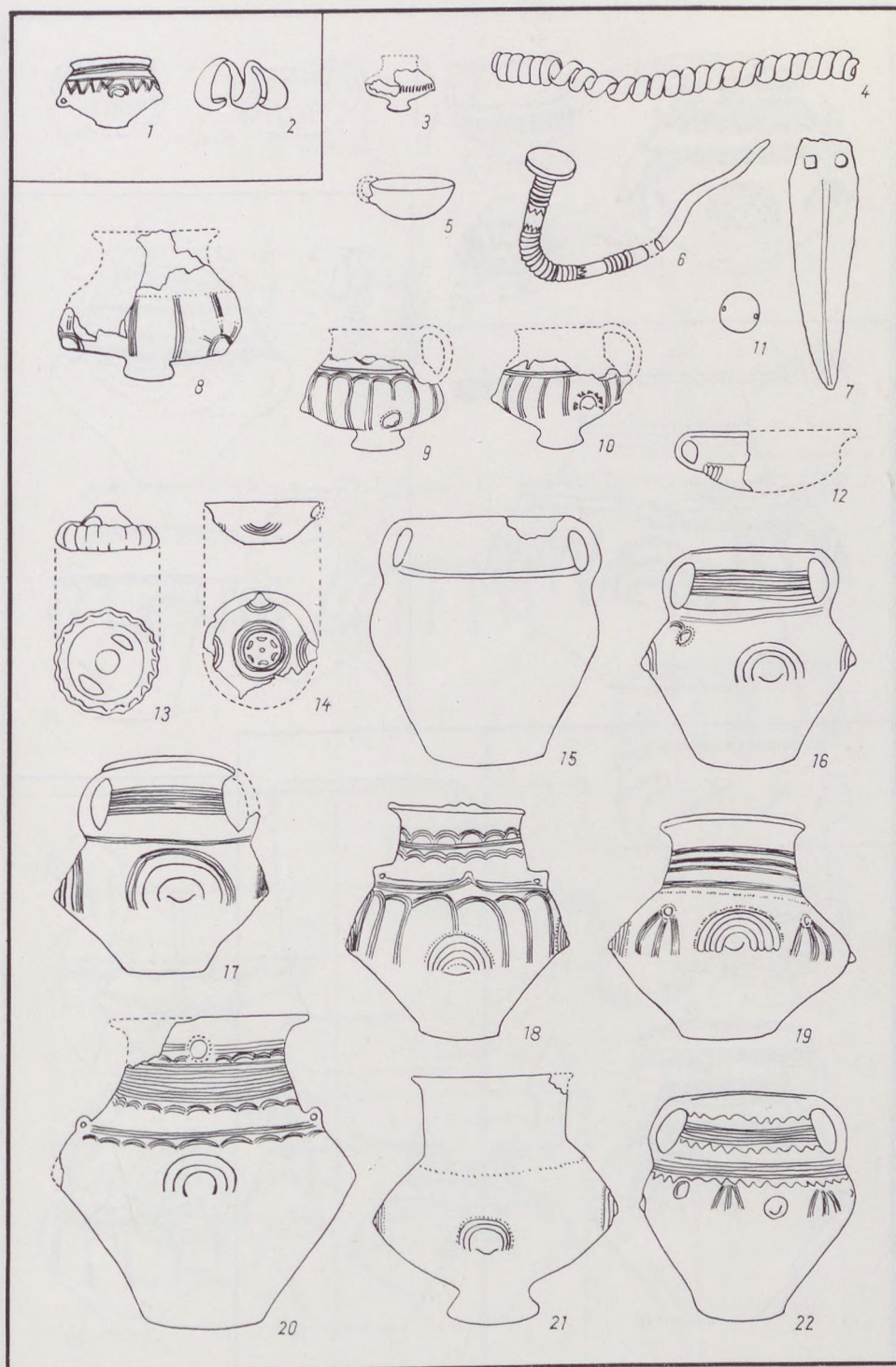
19. *sír.* Az urnában hamvak között bronz tárgyak feküdtek. Állítólag ezek egyike egy négy nitszeges bronz tör volt. – 1. Urna. M: 28,5 cm (4. ábra 2). 2. Négy nitszeges bronz tör, hiányos (4. ábra 1).

20. *sír.* Az urnában hamvak között bronz tárgyak feküdtek. – 1. Urna. M: 25 cm (4. ábra 3). 2. Füles bögre, töredékes. 3. Füles bögre, töredékes. 4. Három nitszeges bronz tör. H: 7,5 cm (4. ábra 4). Utóbbi sírhoz tartozása kétséges.

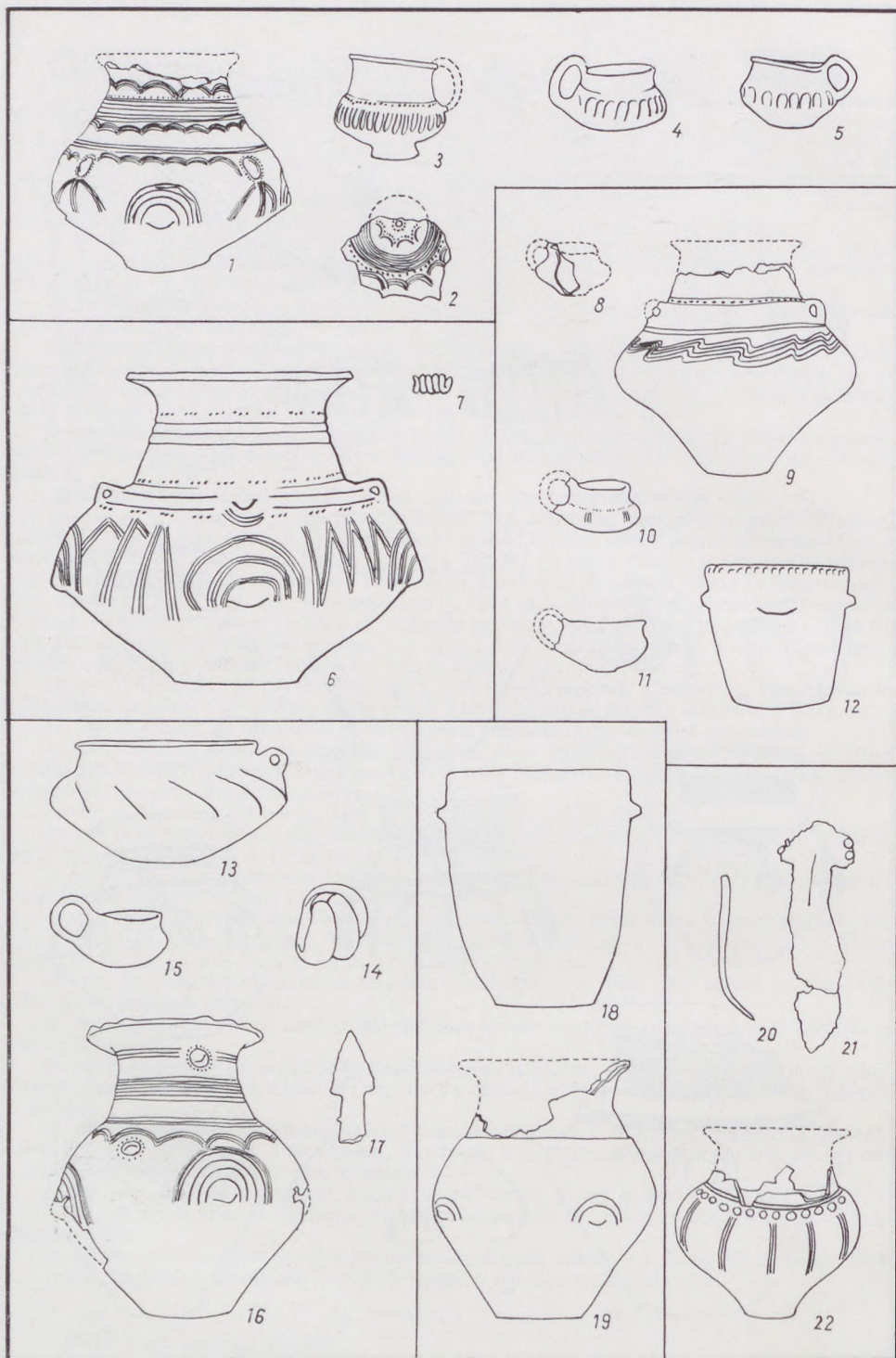
21. *sír.* Az urnában a hamvak között bronz tör és bronz karperec töredéke feküdt. – 1. Urna. M: 28 cm (4. ábra 5). 2. Három nitszeges bronz tör. H: 12 cm (4. ábra 6). 3. Bronz karperec töredéke.

22. *sír.* Az urnában égett csontok között bronz tárgyak voltak. – 1. Urna. M: 22 cm (4. ábra 7). – Lehet, hogy a 20. sírnál leírt bronz tör ennek a sírnak a melléklete volt.

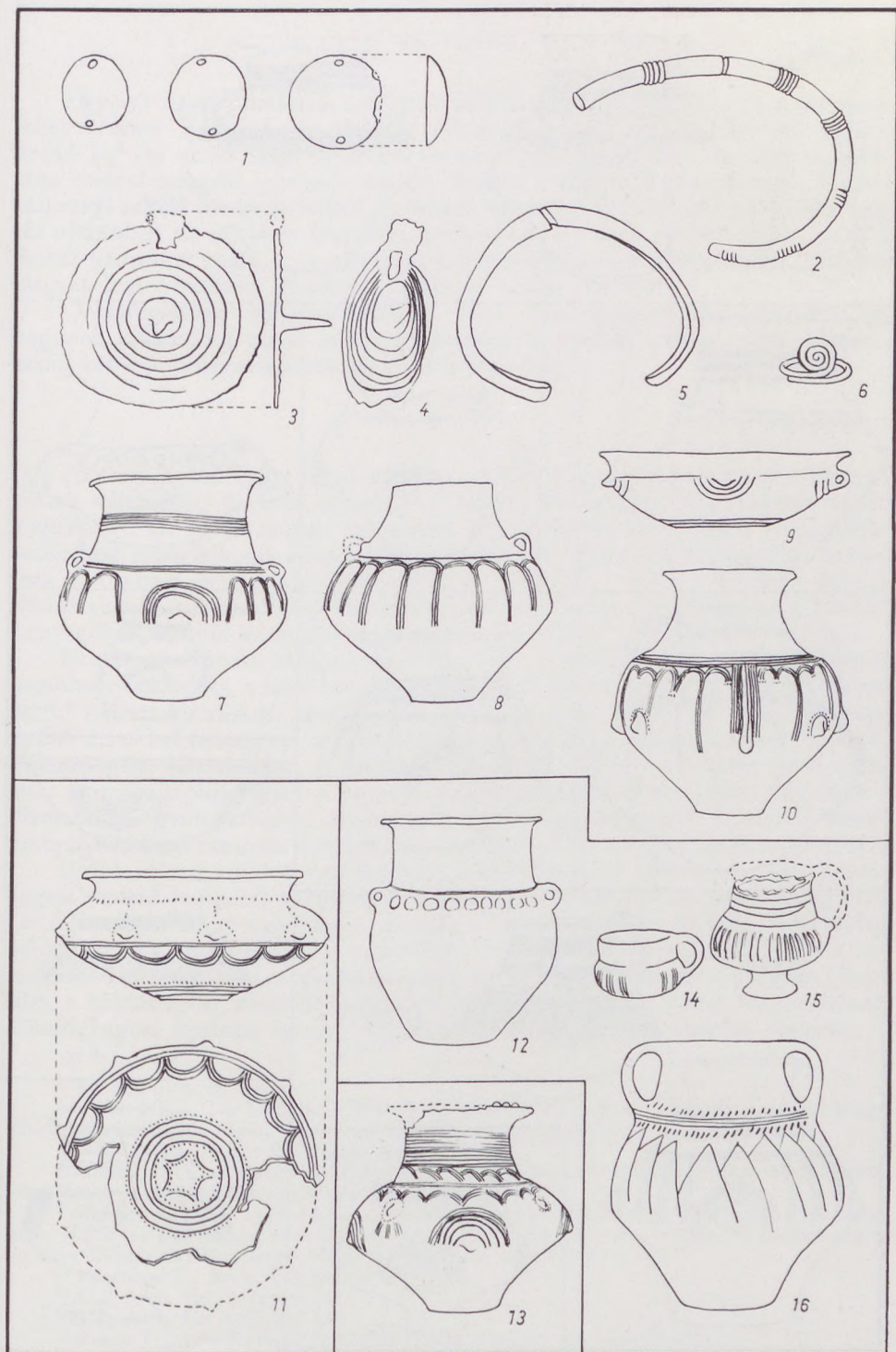
⁴ DMÉ 1937. 100., 30–31. kép.

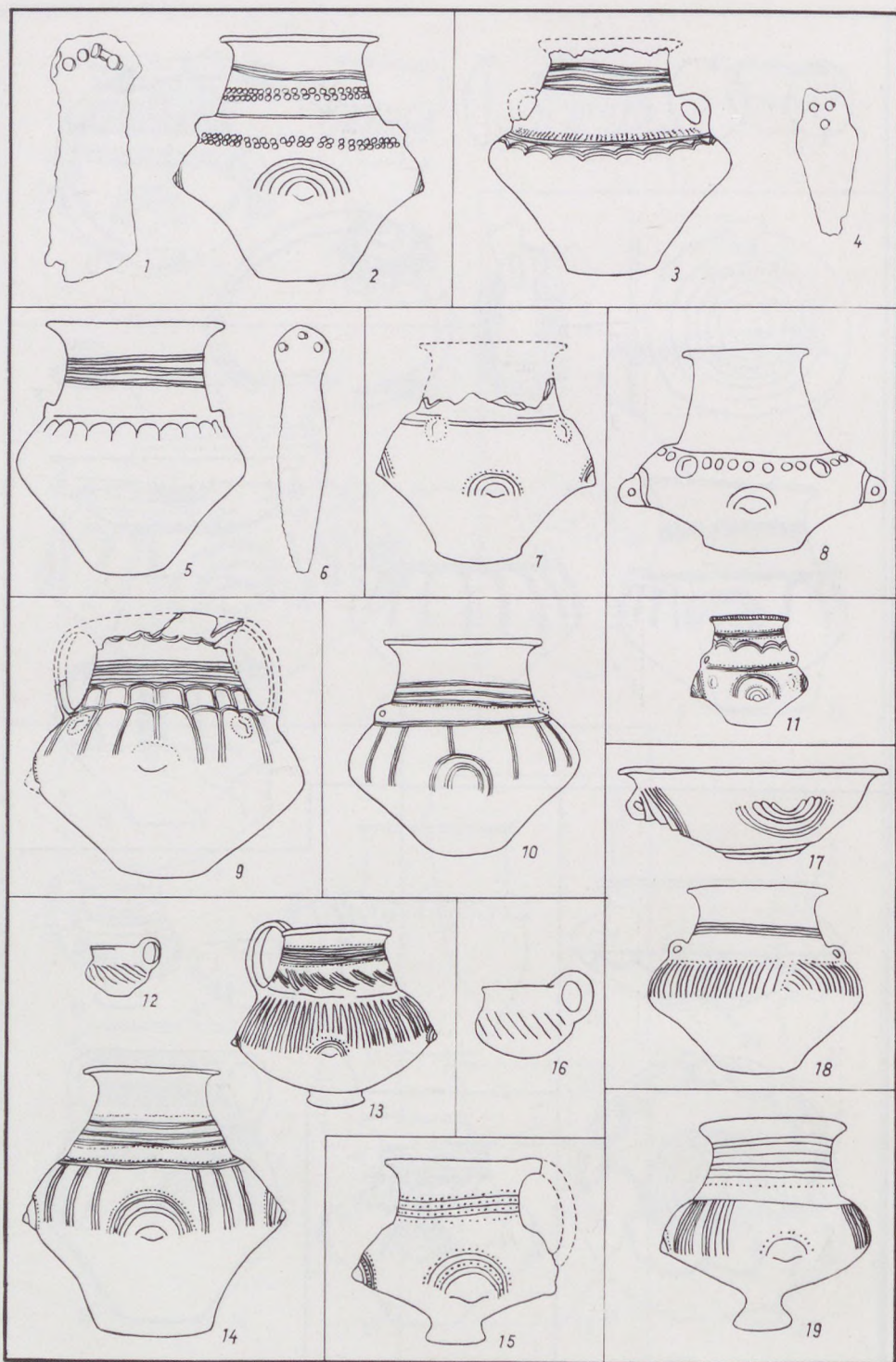
1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

Egy-egy sírra vonatkozó, a mai követelményekhez viszonyított hiányos ásatási feljegyzéseket Zoltai Lajos néhány általános jellegű megfigyelésével egészíthetjük ki.⁵ Az urnák szája 30–40 cm mélyen volt a felszín alatt. Az edények többsége rosszul iszapolt, gyengén égetett, barnás színű. – A tálak minden esetben szájukkal felfelé fordítva voltak az urnára helyezve. A kisebb méretű füles bögrék ritkábban az urnában feküdtek, gyakrabban az urna mellett álltak. – Ahol Zoltai hamvakat említ, a csontokat minden esetben az urnában találta. A bronz tárgyak legtöbbször az urnában, a hamvak között feküdtek.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Hajdúbagosa-Daraboshegyén egy nagyobb kiterjedésű urnás hamvasztásos temető 18 sírja Zoltai Lajos ásatása, 4 pedig későbbi bolygatás alkalmával került felszínre.

Az ásató Zoltai Lajos rövid jelentései után az ismertetett temetőről többen alkottak véleményt, de ezek leginkább a leletek kronológiai besorolására szorítkoznak. V. G. Childe csupán megemlíti, Tompa Ferenc összefoglaló munkájában pedig nem is foglalkozik a hajdúbagosi temetővel.⁶ Konkrétebb megállapításokat csak az ötvenes évek irodalmában találunk. *Mozsolics Amália* a kerámia díszítőelemei alapján a füzesabonyi kultúrával párhuzamosítja a hajdúbagosi leleteket.⁷ Lényegében hasonló eredményre jutott *Vl. Milošević* is.⁸

Ezután általánosan elfogadottá válik, hogy a hajdúbagosi temető, másoknál hajdúbagosi csoport, a késő bronzkori pilinyi kultúra alföldi változatának tekinthető.⁹ Idézett kutatóknál részletesebb értékelést adott *Kemenczei Tibor*, aki meggyőző érvekkel bizonyítja a pilinyi kultúra és a hajdúbagosi csoport alapvető különbségeit. Kialakulását a halomsíros kultúra Alföldre érkezése utáni időre teszi és megállapítja, hogy a csoport kerámiaművességében erősen érződnek a füzesabonyi, gyulavarsándi, ottományi kultúra hagyományai.¹⁰ Legújabb tanulmányában a késő ottományi kultúra rokonaként említi a hajdúbagosi csoportot.¹¹

Utóbb idézett kutatók egyértelműen a későbronzkor elejére keltezik a hajdúbagosi temető (csoport) kezdetét. A temető záródására vonatkozóan eddig csak két feltételezés látott napvilágot. *Kemenczei Tibor* szerint a csoport valószínűleg nem éri meg a későbronzkor 3 periódusát.¹² *Kovács Tibor* véleménye szerint a halomsíros kultúra egyeki csoportjának délkeleti irányú terjeszkedése nyomán elfoglalta a hajdúbagosi csoport Debrecen környéki területét. Ezzel magyarázható a hajdúbagosi kerámia formák feltűnése az Ottomány III. kultúra területén.¹³

⁵ Vö. DJ 1909. 16, 34–.

⁶ Childe, V. G., *The Danube in Prehistory*. (Oxford 1929) 369.; Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. BRGK 24–25(1934–35) 27–.

⁷ *Mozsolics A.*, Acta Arch. Hung. 3(1951) 58–59.

⁸ *Milošević, V.*, Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn. Actes de la IIIe Session. (Zürich 1952) 275., 42. kép.

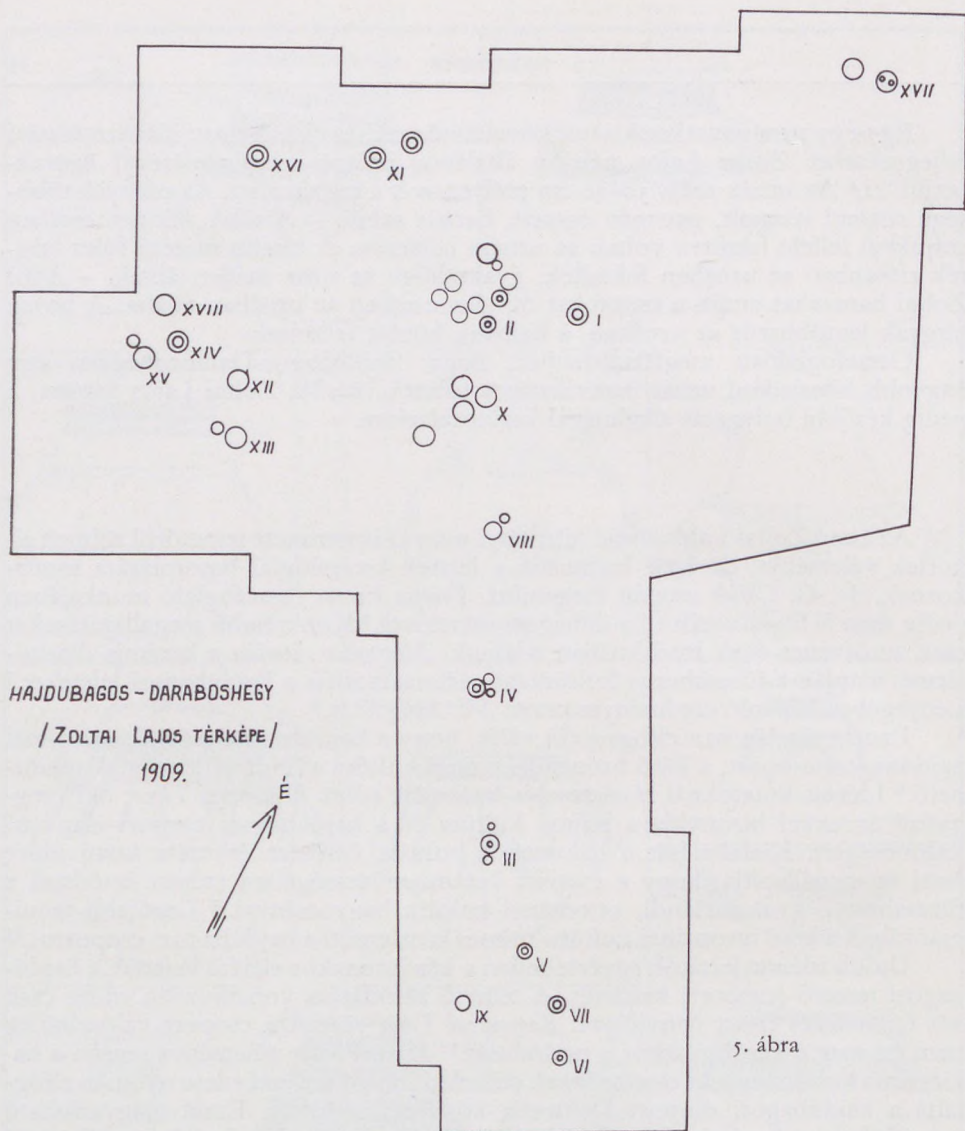
⁹ *Makkay J.*, DMÉ 1948–56. 39.; *Mozsolics A.*, Acta Arch. Hung. 8(1957) 120.; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 12(1960) 123.; *Bóna I.*, Acta Arch. Hung. 9(1958) 230.; *Foltiny, S.*, Bemerkungen zur Chronologie der Bronzezeit Ungarns. Germania 38(1960) 351.

¹⁰ *Kemenczei T.*, Arch. Ért. 90(1963) 184–185.

¹¹ *Ua.*, Arch. Ért. 95(1968) 165.

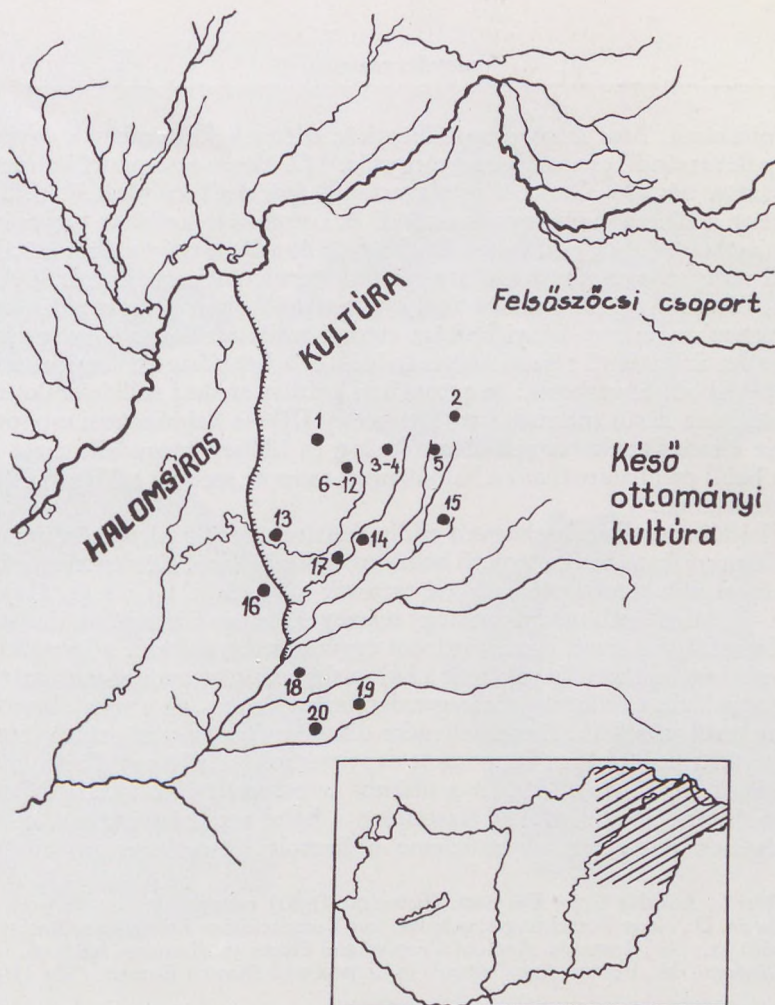
¹² *Ua.*, Arch. Ért. 90(1963) 185.

¹³ *Kovács T.*, Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged) 10(1966) 69–70.

A hajdúbagosi temető leleteit alapul véve több olyan leletegyüttest találtunk, melyek egészükben, vagy néhány jellegzetes darabjuk alapján feltétlen annak a népnek a településeit és temetőit jelzik, amelynek egyik közössége a Hajdúbagoston feltárt urnatemetőbe temette halottait. Annak ellenére, hogy jelen esetben egy etnikai csoport körülhatárolásához szükséges kritériumoknak csupán egy részét ismerjük, a függelékben közölt, illetve említett leleteket figyelembe véve indokoltnak látjuk a hajdúbagosi csoport elnevezést használni. Pillanatnyilag inkább kutatási segédfogalomként, mint egy adott kultúra egy bizonyos népcsoportja értelmezésben.¹⁴

¹⁴ A függelékben ismertetett lelőhelyek minden bizonnyal a hajdúbagosi csoport telepeinek és temetőinek csak egy részét teszik ki. Jelenleg ezeket tekintjük a csoport biztos lelőhelyeinek.

6. ábra

A függelékben ismertetett lelőhelyek – kis számuk ellenére is – megadják a hajdúbagosi csoport, jelen ismereteink szerint meglehetősen korlátozott nagyságú törzsterületét, amely a Hajdúság déli részétől a Berettyó középső folyásvidékéig terjed.

A középső bronzkorban e területet az ottományi kultúra birtokolta. Ezért kézenfekvőnek látszik, hogy a hajdúbagosi csoport kialakulásának meghatározásához a kulcsot az ottományi kultúrán keresztül próbáljuk megtalálni. A névadó lelőhelyen végzett ásatás legfontosabb eredményeinek közzététele ellenére¹⁵ sok vonatkozásban egymásnak ellentmondó értékelések jelentek meg az otto-

¹⁵ Horedt, K.–Rusu, M.–Ordentlich, I., Săpăturile de la Otomani. MCA 8(1962) 317–.; Ordentlich, I., Poszelenija v Otomani v szvete poszlednih raszkopok. Dacia 7(1963) 115–.

mányi kultúráról. *Bóna István* a spirálbütykös edények kultúrájának egyik (ottomány-gyulavarsándi) csoportjaként tárgyalja.¹⁶ *D. Berciu* ottományi kultúra néven fogja össze a névadó, illetve a gyulavarsándi (pécskai) kultúrát.¹⁷ *M. Gimbutas* ugyanakkor a füzesabonyi, gyulavarsándi és ottományi kultúrát ottományi név alatt vonja össze.¹⁸ *Kalicz Nándor* a Bodroghköz és a Berettyó vidék közötti területen jelöli meg az ottományi kultúra településterületének centrumát.¹⁹ Az általa felsorolt, illetve a román kutatás által említett lelőhelyek nagyvonalakban megadják számunkra az ottományi kultúra eredeti szállásterületét.²⁰ Az így körülhatárolt terület délnyugati részén helyezkednek el a hajdúbagosi csoport lelőhelyei (6. ábra).²¹ Ebből következik: az ottományi kultúra eredeti szállásterületének egy részét a kultúra késői szakaszában (Ottomány III)²² a hajdúbagosi csoport birtokolta. Az elmondottak nagyjából területileg és időben megadják azt a keretet, amelyen belül meghatározható a hajdúbagosi csoport szerepe a Tiszavidék bronzkori történetében.²³

A Hajdúbagos-Daraboshegyen eddig felszínre került leletek önmagukban is fontos támpontokat adnak a temető belső kronológiájához. Kétségtelennek látszik, hogy a legrégibb temetkezések közé tartozik a 13. és a 19. sír (2. ábra 20–21, 4. ábra 1–2). Mindkettő urnájában négy nitszeges, trapéz formájú markolatlemez bronz tör került felszínre. Ezt a törtípust egyértelműen keltezik a koszideri típusú kincsletekben levő példányok, míg a halomsíros kultúra nyugat-európai területén időben megelőzik a 2 illetve 3 nitszeges darabokat.²⁴ A 13. sír urnája hiányos, rajzát Zoltai nyomán közöljük. Ennek ellenére díszítése fontos adat számunkra, hiszen az edény vállát ugyanolyan benyomott nagy pontokból álló sor díszíti, mint a 19. sír urnájának nyakát és vállát. Ez a díszítés az ottományi kultúra középső szakaszának edényein is előfordul.²⁵ Hasonlóan a helyi ottományi lakosság kerámia-művességének jellegzetes díszítőeleme a karcolt, függőleges vonalköteg is.²⁶

¹⁶ *Bóna I.*, *Annales Univ. Bp. Sect. Historica* 3(1961) 14–15.

¹⁷ *Berciu, D.*, *Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte Rumäniens. Antiquitas* 2 : 4. (Bonn 1966) 37.; *Ua.*, *Romania. Ancient Peoples and Places* 57. (London 1967) 96.

¹⁸ *Gimbutas, M.*, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe.* (The Hague 1965) 200.

¹⁹ *Kalicz N.*, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn.* AH 45. (Bp. 1968) 129, 181.

²⁰ *Roska M.*, *Dolg.* 6(1930) 163–.; *Ua.*, *Erdély régészeti repertórium.* (Kolozsvár 1942) 215–218.; *Nestor, J.*, *Der Stand der Urgeschichtsforschung in Rumänien.* BRGK 22(1932) 109–110.; *Popescu, D.*, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen.* (Bucuresti 1944) 86–106.; *Ordentlich, I.*, i.m.; *Ua.*, *Un depozit de vase de tip Otomani de la Valea lui Mihai.* Studii si Comunicari 12(1965) 181–.; *Székely, Z.*, *Contribuție la cronologia epocii bronzului in Transilvania.* SCIV 6(1955) 825–.; *Ua.*, *Cimitirul din epoca bronzului de la Pir.* SCIV 17(1966) 126.; *Popescu, D.*, *Asupra inceputurilor epocii bronzului in România.* SCIV 17(1966) 569–570.; *Horedt, K.*, *Probleme der jüngerbronzezeitlich Keramik in Trassylvanien.* AAC 9(1967) 15–.

²¹ A csoport déli szállásterületének határát esetleg módosíthatják Banner János és Bóna István, a gyulavarsándi kultúra Békés-Várdomb telepének feldolgozásából nyert eredményei.

²² *Vö. Ordentlich, I.*, *Poszelenija* ... 128–.; *Horedt, K.*, i. m. 15–16.

²³ A csoport értékelése kizárólag topográfiai megfigyelésekre és temetkezésekre épülhet, mert hitelesen feltárt, önálló telepet eddig nem ismerünk.

²⁴ *Bóna I.*, *Acta Arch. Hung.* 9(1958) 235.; *Mozsolics A.*, *Bronzefunde des Karpatenbekkens.* (Bp. 1966) 56.; *Kemenczei T.*, *Acta Arch. Hung.* 19(1967) 285.; *Torbrügge, W.*, *Bronzezeit in der Oberpfalz.* (Kallmünz 1959) 66., 81. t.

²⁵ *Kalicz N.*, *Arch. Ért.* 87(1960) 6.; *Ua.*, *Frühbronzezeit* ... 181. – Rétközberencs-Paromdomb. A közöletlen leletanyag tanulmányozásáért Kalicz Nándornak mondok köszönetet.

²⁶ *Ordentlich, I.*, *Poszelenija* ... 132., 14. kép 2.; *Ua.*, *Un depozit* ... I. t. 5., II. t. 2,7. – Mezőpeterd. Déri Múzeum, Debrecen. Ltsz.: 53.1933.1234.

7. ábra

Ezeket figyelembe véve a 13. 17. és a 19. sírt tekintjük a legidősebb hajdúbagosi temetkezésnek.

Fém mellékletei alapján korainak tekinthető a 10. sír is. A bordázott lemezcsüngők kis tüskével ellátott típusa általánosan ismert a halomsíros kultúra leletei között,²⁷ és több koszideri típusú kincsleletből.²⁸ A hosszú tüskével ellátott példányok használata hosszabb ideig tartott,²⁹ amit a kárpát-medencei halomsíros kultúra néhány sírjából előkerült darabok is bizonyítanak.³⁰ Ugyanez mondható el a spirálisban végződő gyűrűről is.³¹ Jelen vonatkozásban a háromszög átmetszetű, díszítetlen pecsétlős végű karperec kronológiailag nem meghatározó értékű.³² Itt említjük meg, hogy a 10. sír viszont jól keltezi a csónak alakú hajkarika (1–2. 7. 10. sírban) egyik típusát. Valószínű, hogy a 10. sír 2. urnájában talált példány a három, csónak alakú részből álló darabok egyik legkorábbi előfordulása.³³

Az eddig tárgyalt síroknál feltétlen fiatalabb a temető 2. 7. és 21. sírja. (1. ábra 3–22, 2. ábra 13–17, 4. ábra 5–6). A szakállas-köpös nyílhegy jellegzetes halomsíros fegyver.³⁴ A 2. sír pecsétfejű tüje a nyugati és a kárpát-medencei halomsíros kultúra egyik legáltalánosabban használt ékszere a R BB₂-BC periódusban.³⁵ Számos hazai és külföldi leletegyüttes bizonyítja, hogy a 2. illetve 3. nitszeges középbordás bronz török a négy nitszegeseknél fiatalabbak, és elsősorban a R BC periódus halomsíros fémművességének jellemző darabjai.³⁶

A temető kerámia leleteinek részletes elemzésétől el kell tekintenünk, hiszen a hajdúbagosi csoport területén korábban élt ottományi kultúra, illetve a részben egyidős szomszédos népcsoportok (késő ottományi kultúra, bodrogszerdahelyi csoport) legfontosabb leletei részben, vagy egyáltalán nem közöltek.³⁷ Ezért a hajdúbagosi csoport kerámiaművességének csak a legfontosabb jellemzőire kívánunk e helyen rámutatni.

Általánosságban megállapítható, hogy a csoport kerámiája az ottományi kultúra és a halomsíros kultúra ötvöződését mutatja, utóbbi domináns szerepével. A rétközberencsi telepen előkerült talpas füles bögrék ismeretében egyértelműen helyi eredetűnek tekinthetjük a hajdúbagosi temető hasonló edényeit (1. ábra 9–10), melyek díszítőelemei általánosan használtak voltak az ottományi kultúra

²⁷ Bóna I., *Acta Arch. Hung.* 9(1958) 234.; *Köszegi F.*, A Rákospalotai Múzeum Évkönyve 1964. 19.; *Mozsolics A.*, *Bronzefunde ...* 92.; *Torbrügge W.*, i. m. 80–81., 81. t.

²⁸ *Mozsolics A.*, *Bronzefunde ...* 92.

²⁹ Uo.

³⁰ *Trogmayer O.*, *MFME* 1966–67. 24–28.

³¹ *Kovács T.*, *FA* 17(1965) 80.; *Mozsolics A.*, *Bronzefunde ...* 81.

³² Vö. irodalomjegyzékkel: *Mozsolics A.*, *Bronzefunde ...* 78–79.

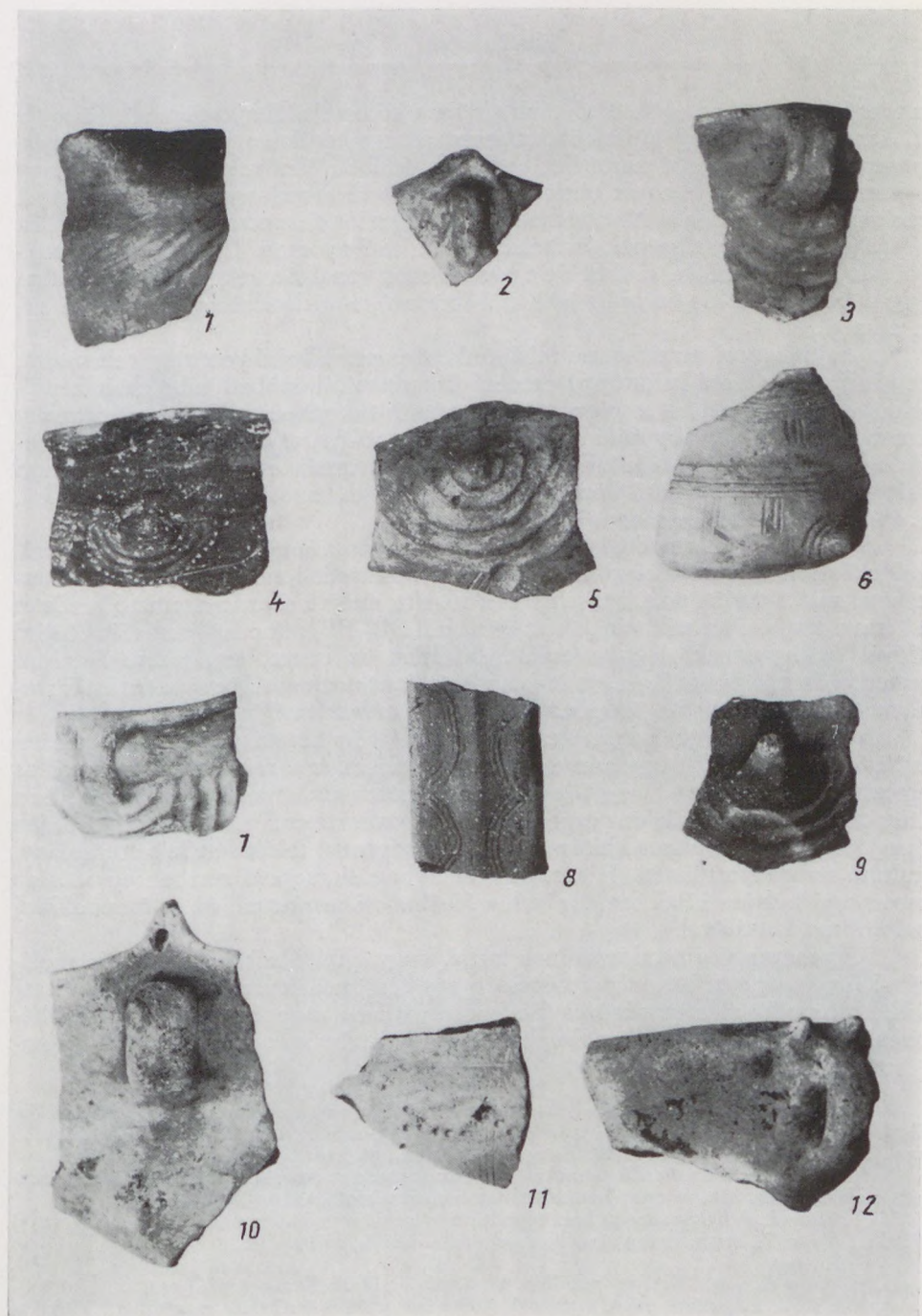
³³ A csónak alakú tagokból álló hajkarikák fiatalabb típusaival újabban *E. Dörner* [Der Goldfund von Sintana-Arad. Dacia 4(1960) 471–], *Mozsolics Amália* [Goldfunde des Depot-horizontes von Hajdúsámson. BRGK 46–47(1965–66) 22–23.] és *Trogmayer Ottó* (i. m. 22–24) foglalkozott. E munkák idevonatkozó részeihez jó kronológiai adatot jelentenek a hajdúbagosi darabok, melyek aranyból készült megfelelői a hajdúbagosi csoport területén fekvő Derecskéről ismertek [vö. Biharvárad 1(1913) 78–79.].

³⁴ *Kovács T.*, *Arch. Ért.* 93(1966) 196.

³⁵ *Ua.*, *FA* 17(1965) 80.; *Ua.*, *Arch. Ért.* 93(1966) 196.; *Kemenczei T.*, *Acta Arch. Hung.* 19(1967) 288.

³⁶ Uo. 284–285.; Vö. 25. j.

³⁷ Tiszafüred–Majoros lelőhelyen a füzesabonyi kultúra 1968-ig feltárt 245 sírjának kb. egyötöd része már a bodrogszerdahelyi csoport temetkezését képviseli.

8. ábra

középső szakaszában. A temető több sírjában képviselt kihajló peremű, füles tál (1. ábra 14, 3. ábra 9) különböző változatai nagy területen ismertek a Kárpát-medencében a koszideri kincselet horizont idejéből. Valószínűnek látjuk, hogy a füzesabonyi kultúra egyik táltípusából alakult ki a bodrogszerdahelyi csoport kerámiaművességében.³⁸ Az ottományi kultúra, mint előzmény, hatása legjobban a díszítőelemek egy részének átvételében kísérhető nyomon. Ilyen dísz a pontokból álló sor (2. ábra 22, 4. ábra 2), a párhuzamos vonalkötegek (1. ábra 8, 4. ábra 19), a beszurkált kis háromszögek (1. ábra 10), a girlandkötegek (1. ábra 18, 4. ábra 9).³⁹

A hajdúbagosi temető urnái tulajdonképpen egy kihajló peremű, ívelt nyakú, kettős konikus testű halomsíros eredetű urnatípus különböző változatait képviselik, legtöbb esetben a csoport kerámiaművességében kialakult díszítmény kombinációkkal.⁴⁰ Az egyfülű kis bögre (2. ábra 10–11, 3. ábra 14) szintén halomsíros eredetű forma.⁴¹ A kihajló peremű, kétfüles urnák csak a kárpát-medencei halomsíros kultúra leletei között ismertek, a hajdúbagosiakhoz (1. ábra 15–16, 3. ábra 16) hasonló formában.⁴²

A temetőelemzés eredményei szerint, elsősorban a fémleletekre építve, az értékelhető sírok között időrendi különbséget állapíthatunk meg. Legkorábbi temetkezéseknek tekintjük a 13. 17. 5. 19. és a 10. sírt, melyek alapján a temető kezdetét a Tiszavidék későbronzkorának kezdetére (a R BB₁–BB₂ periódus fordulója közötti idővel párhuzamosítható) keltezzük. Feltétlen az ismert temetőrész fiatalabb temetkezéseit képviselik a 2. 7. 20–22. sírok, és utalnak arra, hogy a temető használata a későbronzkor 2 periódusában (R BC) megszűnt.⁴³

A későottományi kultúra temetkezéséről igen keveset tudunk. A néhány ismert adat arra utal, hogy a zsugorított csontvázas és a szórthamvasztásos rítus egyaránt ismert volt.⁴⁴ A hajdúbagosi temetkezések kivétel nélkül urnasírok. Ez a tény csak megerősíti a leletanyagból levont következtetést: a későbronzkor elején új népesség, a halomsíros kultúra egyik népcsoportja, telepedett le az ottományi kultúra nyugati területén. E szerint a hajdúbagosi csoport részben egyidős az ottományi kultúra késői szakaszával, a felsőszőcsi csoporttal, és az észak-alföldi halomsíros kultúrával.

Kemeneczei Tibor valószínűnek tartja, hogy a felsőszőcsi csoport kialakulásával függ össze az ottományi népesség egy részének keveredése a Felső-Tiszavidék füzesabonyi népességével (bodrogszerdahelyi csoport).⁴⁵ Az óvatos feltételezést konkrétebb formában fogalmaznánk meg. Ugyanis az észak-alföldi halom-

³⁸ Chropovský, B.–Dušek, M.–Polla, B., Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei. I. (Bratislava 1960) 338–339., VI. t. 3., VII. t. 3–4., stb.; Ordentlich, I., Poszelenija ... 134., 15. kép 5–6.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 174., 13. kép 5.

³⁹ Itt csak azokat a díszítő elemeket említjük, melyek az ottományi kultúra középső fázisának edényeit díszítik, és ezért konkrét előzménynek tekinthetők.

⁴⁰ Foltiny I., A halomsíros és lausitzi kultúra nyomai Szeged környékén. RF I:4. (Bp. 1957) V. t. 1.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 2. kép 8., 4. kép 8., 11., 17. stb.

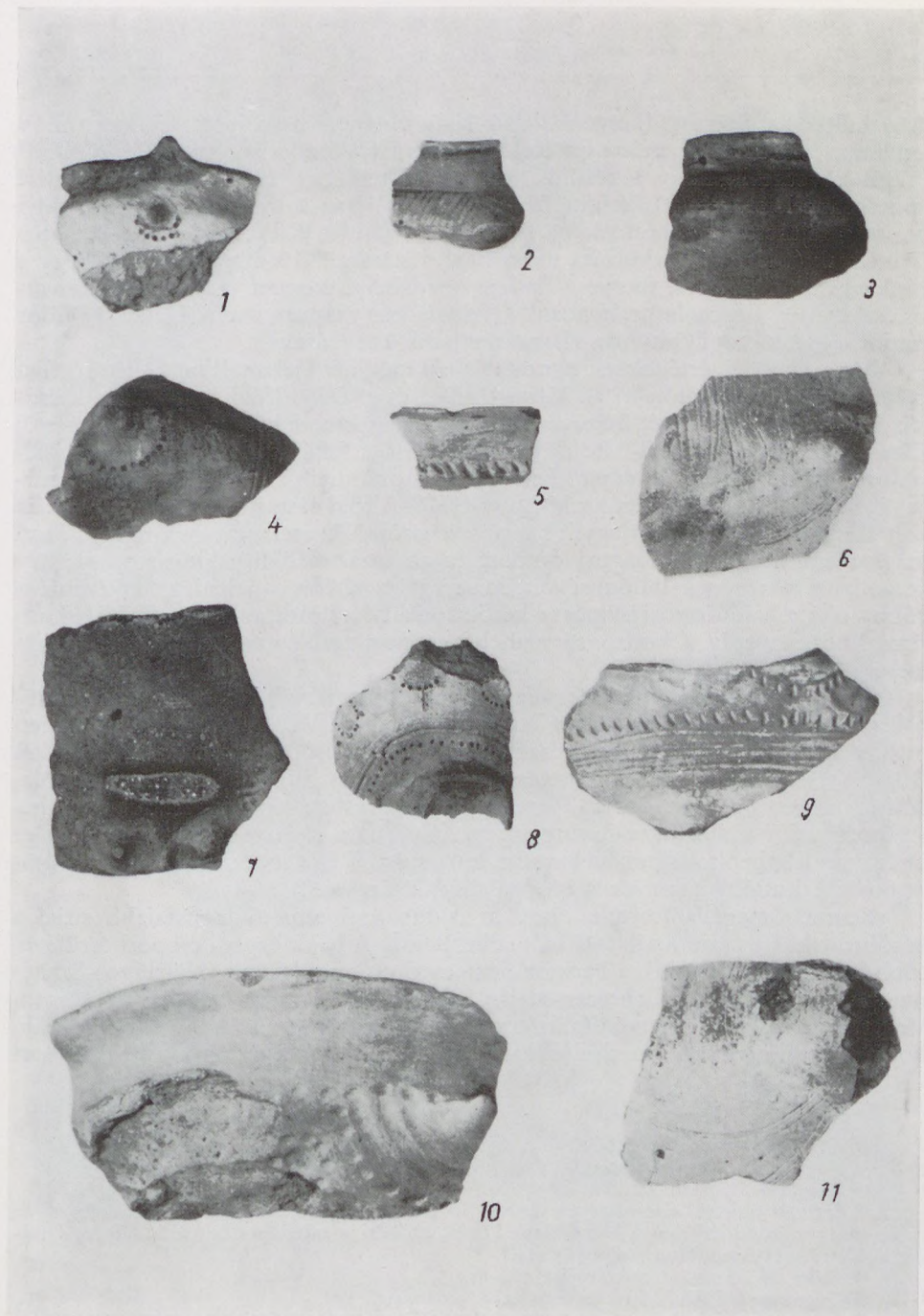
⁴¹ Uo. 194.

⁴² Foltiny I., i. m. IV. t. 11–12., V. t. 2.; Kovács T., Arch. Ért. 93 (1966) 194.

⁴³ A sírok kis száma miatt a temető statisztikai jellegű értékelése megbízható adatokat nem szolgáltat. A temetőterkép szerint a sírok helyzete csoportos temetkezésre utal.

⁴⁴ Székely, Z., Contribuție ... 861.; Ua., Cimitirul ... 134–145.; Ordentlich, I., Un depozit ... 196–197.; Popescu, D., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 304.

⁴⁵ Kemeneczei T., Arch. Ért. 95 (1968) 164–165.

9. ábra

siros kultúra a Szamos, illetve a Felső-Tisza vidékére nem jutott el, mert ezt a területet, és a Nyírség keleti felét ekkor már a felsőszőcsi csoport birtokolta.⁴⁶ Ebből következik, hogy a későbbi felsőszőcsi területen földbekerült koszideri típusú kincseleteket (Tőkésfalu, Zajta, Sapinta)⁴⁷ az e területen élt ottományi lakosság rejthette el, feltehetően a felsőszőcsi csoport kialakulásával kapcsolatos események (wietenbergi kultúra mozgása)⁴⁸ hatására.⁴⁹ Itt említjük meg, hogy a későottományi kultúra, illetve a bodrogszerdahelyi csoport szórthamvas temetkezése esetleg kapcsolatba hozható a felsőszőcsi csoport olyan (Kalicz Nándor szerint a wietenbergi kultúrára visszavezethető⁵⁰) szokásával.

Bár a részletes értékelések nyomtatásában még nem jelentek meg, kétségtelen különbségek mutathatók ki az Észak-Alföld és a Dél-Alföld halomsíros kultúrája között. Ezek konkrét összevetésére a jelenleg ismert két legnagyobb temető, Tápé-Széntégláégető (Dél-Alföld)⁵¹ és az 1964 óta feltárás alatt levő Tiszafüred-Majoros (Észak-Alföld)⁵² temető feldolgozása során nyílik lehetőség. Ekkor nyerhet igazolást az a feltételezésünk, hogy a Dél-Alföld korai halomsíros kultúrája volt a hajdúbagosi csoport egyik népi összetevője. Ez esetben egyik részről ezzel magyarázhatjuk a hajdúbagosi csoport és az észak-alföldi halomsíros kultúra⁵³ kerámiaművességének különbségeit. Másrészt az eltérés – jelenleg legkézenfekvőbb – oka: a hajdúbagosi csoport a későottományi kultúra, az észak-alföldi halomsíros kultúra pedig a bodrogszerdahelyi csoport területének egy részét szálalta meg.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a román kutatás által körvonalazott későottományi kultúra (Ottomány III, Pír, Valea lui Mihai) az eredeti ottományi területnek csak egy részét birtokolta a későbronzkor első felében (R BB₂–BC). A hajdúbagosi csoport és a későottományi kultúra konkrét kapcsolata utalnak az ottományi telep formában és díszítésben egyaránt hajdúbagosi jellegű edényei,⁵⁴ a Nyírlugos-Szennyespusztán (7. ábra 4) és az érmihályfalvi (Valea lui Mihai) leletben talált talpas korsók azonossága,⁵⁵ és nem utolsósorban a későottományi kultúra halomsíros eredetű bronz tárgyai.⁵⁶

Fentebb megállapítottuk, hogy a hajdúbagosi temető legfiatalabb sírjai a későbronzkor 2 periódusába (R BC) keltezhetők. A hajdúbagosi csoport területén több lelőhelyről ismerjük a berkesz-demecseri csoport leleteit (Nyírlugos-Szennyespusztá, Szakoly, Debrecen-Haláp, Debrecen-Pozsonyi út, Hajdúsámson-Majorsági földek, Berettyóújfalu-Herpály), amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy a későbronzkor 3 periódusában (R BD) már a berkesz-demecseri csoport

⁴⁶ Vö. Kovács T., FA 18(1966–67) 46–47., 19. ábra.

⁴⁷ *Mozsolics A.*, Bronzefunde ... 125., 36. kép., 154–155., 164–165., 172.

⁴⁸ *Kemenzsei T.*, Arch. Ért. 95(1968) 165.

⁴⁹ Ezt más oldalról alátámasztani látszik Bóna István tipológiai vizsgálatának eredménye, mely szerint a koszideri típusú kincseletek közül a tőkési, a zajtai és a bárcai került legkorábban földbe [Acta Arch. Hung. 9(1958) 241.].

⁵⁰ *Kalicz N.*, Arch. Ért. 87(1960) 10., 13.

⁵¹ *Trogmayer O.*, Arch. Ért. 92(1965) 233. – 680. sír.

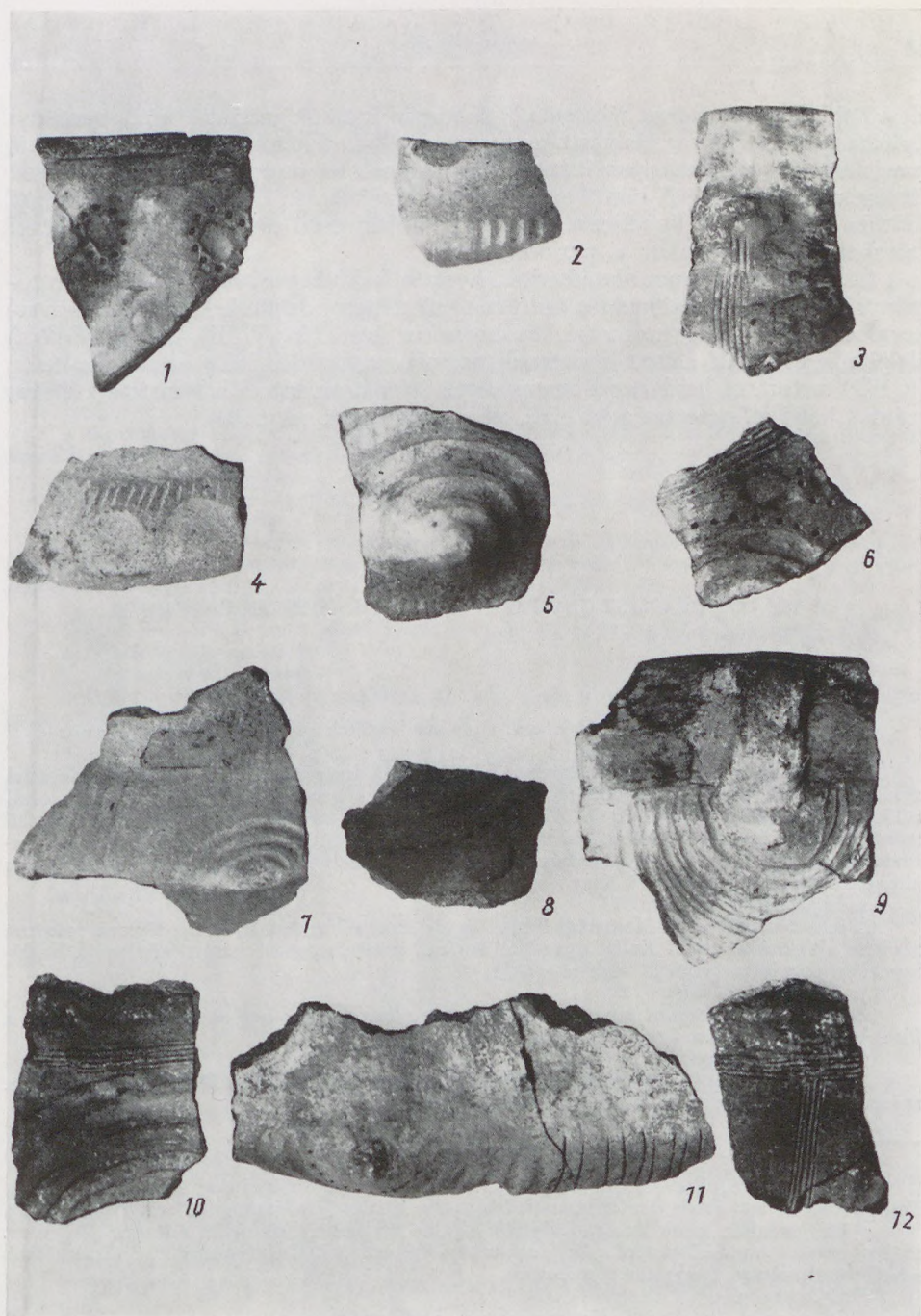
⁵² A halomsíros kultúra vegyes ritusú temetőjében 1964–1968-ban 240 sírt tártunk fel.

⁵³ Vö. Kovács T., Arch. Ért. 93(1966) 159–.

⁵⁴ *Ordentlich, I.*, Poszelenija ... 15. kép 1–2., 4.

⁵⁵ *Ua.*, Un depozit ... 192., I. t. 1–2.

⁵⁶ *Ua.*, Poszelenija ... 16. kép 3., 5.; *Székely, Z.*, Cimitirul ... 28., 4. kép 5.

10. ábra

élt a hajdúbagosi csoport területén.⁵⁷ A román kutatók szerint a későottományi kultúra önálló élete a Hallstatt-korig tartott.⁵⁸ E feltételezés nyomtatásban is megjelent bizonyítékait nem tartjuk elegendőnek az ottományi kultúra hosszú életének igazolására.⁵⁹ A jövő kutatása adhat arra választ, hogy a késő ottományi kultúra megőrizte-e függetlenségét a berkesz-demecseri csoport terjeszkedésével szemben a későbronzkor 3. periódusában.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a hajdúbagosi csoport a helyi ottományi lakosság és a halomsíros kultúra egyik népcsoportjának keveredése következtében a kelet-magyarországi későbronzkor kezdetén (R BB₁–BB₂ fordulója) alakult ki, és önálló élete a berkesz-demecseri csoport déli irányú terjeszkedéséig (R BD) tartott. A hajdúbagosi csoportot a kárpát-medencei halomsíros kultúra, számos helyi jellegzetességgel bíró, népcsoportjának tekintjük.

FÜGGELÉK

A HAJDÚBAGOSI CSOPORT FONTOSABB LELŐHELYEI

1. Hajdúböszörmény.⁶⁰

2. Nyírlugos-Szennyesspuszta

A feltehetőleg telepről származó leletek 1950-ben kerültek a Déri Múzeumba (7. ábra 1–6).⁶¹

3. Hajdúsámson-Majorsági földek

A Hajdúsámson délkeleti határrészében fekvő ún. Majorsági földek több mint 4000 holdnyi terület neve volt. Zoltai Lajos 1906–1908-ban és 1912-ben végzett feltárásokat a lelőhelyen, ahol különböző korú leletek kerültek elő. Az említett terület nyugati részén egy nagyobb kiterjedésű bronzkori telep feküdt. A Zoltai által begyűjtött leletek között a hajdúbagosi csoport, a berkesz-demecseri csoport és a gávai kultúra anyaga van képviselve. A hajdúbagosi csoport néhány jellegzetes darabját közöljük (8. ábra 1–9).⁶²

4. Hajdúsámson–Vermeshát

A fentebb ismertetett Majorsági földek egyik része a Vermeshát, ahol a Nyírvíz csatorna bővítése alkalmával, majd Zoltai 1921-ben végzett ásatása nyomán került felszínre a hajdúbagosi csoport leletanyaga (8. ábra 10–12).⁶³

5. Nyíracád–Bánbázsa

A hajdúbagosi csoport temetőjéből származó edények 1899-ben ajándékként kerültek a Jósza András Múzeumba. Ltsz. 57.336.1–6.

6. Debrecen–Bellegelő

A lelőhelyről több alkalommal kerültek településre utaló leletek a Déri Múzeumba. Ltsz. 1930.8., 1934.87., 1933.7., 1936.11. (9. ábra 1–11).⁶⁴

⁵⁷ Vö. Kovács T., FA 18(1966–67) 27–.

⁵⁸ *Ordentlich, I.*, Poszelenija ... 137–138.; *Rusu, M.*, Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsylvanien von Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. Dacia 8 (1964) 183.

⁵⁹ Megemlítjük, hogy az érmihályfalvi (Valea lui Mihai) kincslelet edényét (DJ 1910. 16–17.) nehéz lenne beilleszteni a késő ottományi kultúra kerámiaművességébe. Sokkal inkább a berkesz-demecseri csoportba sorolhatjuk.

⁶⁰ DJ 1912. 7.

⁶¹ Ltsz.: 13–14/1950.; Vö. *Kralovánszky A.*, DMÉ 1962–64. 43.

⁶² Déri Múzeum, Debrecen. Ltsz.: 1908.773, 778, 812, 883, 886, 893. – DJ 1907. 27.; DJ 1909. 21–22., 34.; *Zoltai L.*, MKÉ 1(1907) 36–39.; *Ua.*, Arch. Ért. 35(1915) 128.

⁶³ Déri Múzeum, Debrecen. Ltsz.: 104/1912. 12, 13, 16.–; DJ 1912. 25.

⁶⁴ DMÉ 1938. 55. – Gombos végű bronz sarló.

7. *Debrecen-Haláp*

A területen 1905-ben és 1907-ben végzett feltárást Zoltai Lajos. Leírása szerint két különböző helyen. 1. Kevés bronzkori cserép, illetve nagyobb számú La Tène és szarmata lelet utalt a különböző korú telepekre. 2. Az előző lelőhelytől kb. 1 kilométerre gödör (ház?) maradványokat, és nagyszámú bronzkori cserepet tárt fel. – Déri Múzeum. Ltsz. 1906.210-320. A hajdúbagosi csoport telepéről származó darabok közül csupán néhány jellemző darabot közlünk (10. ábra 1-12).⁶⁵

8. *Debrecen-Szőllőtelep*

Zoltai Lajos kéziratos tanulmányában fenti lelőhelyről egy talpas korsót közöl (4. ábra 19).⁶⁶ Valószínűleg ugyanerről a helyről származik a 4. ábra 15. képen közölt korsó is. Déri Múzeum, Debrecen. Ltsz. 1907.84.

9. *Debrecen-Kisbég yesi út*

A leltárkönyvi bejegyzés szerint a korsót és a füles bögrét egymás mellett találták 90 cm mélyen. – Füles bögre. M: 6 cm (4. ábra 16). Déri Múzeum. Ltsz. 1933.3.

10. *Debrecen-Nyulas*

A transzformátor telep területén, Sőregi János ásátása alkalmával a hajdúbagosi csoport temetőjére utaló leletek kerültek a Déri Múzeumba. Ltsz. 1953. 34, 39, 41, 44, 77.

11. *Debrecen-Bocskay kert*

Urna és tál töredékei kerültek innen a Déri Múzeumba. Ltsz. 1933.64.

12. *Debrecen-Tócsa part*

A Hatvani utcai temetővel szemben, a Tócsa város felőli partján húzódó homokdombon egy urnatemető két sírja került felszínre.⁶⁷ – 1. sír. 1. Füles korsó. M: 23 cm (4. ábra 13). 2. Füles bögre. M: 7 cm (4. ábra 12). 2. sír. 1. Urna. M: 36 cm (4. ábra 14).

13. *Hajdúszoboszló-Vasútállomás*

Településre utaló kerámia leletek kerültek innen a Déri Múzeumba. Ltsz. 1931.148.2.

14. *Hajdúbagosa-Daraboshegy*.⁶⁸15. *Bagamér-Déli Szőlőskert*

Bolygatott őskori telepről a hajdúbagosi csoport egy urnája (4. ábra 8) és néhány cserepe jutott a Déri Múzeumba.⁶⁹

16. *Földes-Andaháza puszta*

A Berettyószentmárton és Földes között fekvő Andaháza pusztán, a Dancs ér partján fekvő urnatemető hamvasztásos sírját tárt fel 1911-ben Zoltai.⁷⁰ 1. Urna, benne égett csontok. M: 18 cm. 2. Urna. M: 25 cm (4. ábra 18). 3. Tál. M: 8 cm (4. ábra 17).

17. *Derecske*.⁷¹18. *Zsáka-Nagynyomás puszta*.⁷²19. *Berekbőszörmény*.⁷³20. *Komádi-Dobai part*.⁷⁴

KOVÁCS TIBOR

⁶⁵ DJ 1907. 27, 38.; Zoltai L., Arch. Ért. 35(1915) 129.

⁶⁶ Zoltai L., Debrecen szabad királyi város múzeumáról. Litografált kézirat a Déri Múzeum Adattárában.

⁶⁷ DJ 1908. 22.; DMÉ 1933. 31-32. 6. kép.

⁶⁸ Déri Múzeum, Debrecen. Ltsz.: 1909. 541-619., 1937. 8.

⁶⁹ Makkay J., RF I:10. (Bp. 1958) 11.

⁷⁰ DJ 1911. 16, 39-42.; Zoltai L., Arch. Ért. 35(1915) 129.; Mesterházy K., DMÉ 1965. 20.

⁷¹ Vö. 33. j.

⁷² Déri Múzeum, Debrecen. Ltsz. 54.1937.1-6. – A leletek a gávai kultúra cserepeivel együtt kerültek a múzeumba.

⁷³ Mesterházy K., i. m. 20., 1. kép.

⁷⁴ Déri Múzeum, Debrecen. Ltsz.: 35.1935.1-3.

BRONZE AGE CEMETERY AT HAJDÚBAGOS

In 1909 characteristic finds of the Late Bronze Age of Hungary were unearthed by Lajos Zoltai at Daraboshegy in the vicinity of Hajdúbajos. He explored about 900 square metres of the extensive urn cemetery where he found 18 urn graves. His notices in manuscript, his drawings and the map of the cemetery (Fig. 5) enable us to publish, in an authentic manner, the graves,¹⁻³ whose number was increased by four other ones, found in 1937.⁴

Some of the notes of general character concerning the burial rites should be emphasized. The mouths of the urns were 30 to 40 cms under the surface. The majority of the vessels is poorly refined, badly fired, of a brownish colour. In every case the bowls were placed on the urns with their mouths upwards. In some cases the one-handled mugs were placed in the urns but more frequently near to them. Where Zoltai mentioned ashes, he always found the bones in the urns. The bronze objects came to light mixed with the ashes.⁵

Following the short reports of Lajos Zoltai, it was only in the fifties when research evaluated this urn cemetery, emphasizing its connection at first with the Füzesabony culture, then with the Piliny culture.⁹ The revision of these hypotheses, i. e. the evaluation of the Hajdúbajos finds from new points of view was the work of Tibor Kemenczei.¹⁰

Considering the finds similar to the material of the Hajdúbajos cemetery (cf. appendix) we use in the following the term "Hajdúbajos group". This serves at present more as a working concept in our research than the name of a certain group of people in a given culture. The central area of the Hajdúbajos group extends from the southern part of the Hajdúság to the Berettyó region (Fig. 6). This area was held in the Middle Bronze Age by the Ottomány culture which was evaluated in certain aspects by the archaeologists differently.¹⁵⁻²⁰

It seems to be beyond doubt that graves 13 (Fig. 2, nos. 20-22) and 19 (Fig. 4, nos. 1-2) are among the earliest burials of the cemetery. Both of them contain a dagger with four rivets on its trapeze-shaped tang dated by hoards of Koszider type and by the earliest tumulus finds.²⁴ It is significant that both of the urns found in these graves and the vessels of the middle period of the Ottomány culture are decorated with big, impressed dots (cf. Fig. 4, no. 8). Judging by its metal objects grave 10 seems to be also an early one (Fig. 3, nos. 1-10). The ribbed disc pendant with a long spine, the ring terminating in spirals and the seal-ended bracelet are well-known objects both from the Koszider type hoards and the early burials of the tumulus culture.²⁷ These metal objects date very well the lock-ring consisting of three boat-shaped parts found in this grave.³³ Graves 2, 7 and 21 (Fig. 1, nos 3-22; Fig. 2, nos. 13-17; Fig. 4, nos. 5-6) are definitely later than those mentioned above. The barbed, socketed arrowhead, the seal-headed pin

and the dagger with 2 or 3 rivets are such characteristic objects which were used by the western ethnic groups of the tumulus culture and by those of the Carpathian basin of the same culture in period R BB₂BC.³⁴⁻³⁶

In general it can be stated that the pottery of the Hajdúbagos group shows signs of a combination of the Ottomány culture and the tumulus culture, the latter one having a dominant role. The single-handled mugs with a foot (Fig. 1, nos. 9-10) and some of the ornamental patterns (lines consisting of impressed dots, bundles of parallel lines, small, pricked-in triangles, garland bundles) are regarded as local products of Ottomány origin.³⁹ The basic form of the bowl with everted rim (e. g. Fig. 1, no. 14) was probably developed in the Bodrogszerdahely group.³⁸ Different variations of the urns with everted rim, the double-handled urns and the small, single-handled mugs can be traced from the ceramic craft of the tumulus culture.⁴⁰⁻⁴²

The few data known show that contracted skeleton burials were in use together with the strewn ashes rite in the Ottomány culture.⁴⁴ The Hajdúbagos burials are without exception urn graves. This fact affirms the conclusion drawn from the finds, namely that at the beginning of the Late Bronze Age a new population, a group of the tumulus culture coming probably from the Southern Great Plain, settled down in the southwestern area of the Ottomány culture.⁵¹⁻⁵² Indirect data suggest that already in this time the Felsőszócs group inhabited the eastern part of the Nyírség⁴⁶ (hiding of the Tókéfalú, Zajta, Sapolnica finds⁴⁷), and barred the expansion of the tumulus culture⁵³ of the Northern Great Plain.

In the conclusion we can state that the earliest graves of the Hajdúbagos cemetery can be dated to period 1 of the Late Bronze Age (turn of R BB₁-BB₂), while the youngest ones are not later than period 2 of the Late Bronze Age (R BC). Finds of the Berkesz-Demecser group are known from several sites (Nyírlúgos-Szennyespuszta, Szakoly, Debrecen-Haláp, Hajdúsámson-Majorsági földek, Berettyóújfalu-Herpály⁵⁷) on the territory of the Hajdúbagos group which proves beyond doubt that on this area the Berkesz-Demecser group was settled in period 3 of the Late Bronze Age (R BD). As a possibility we may mention that in period R BD this latter might occupy the territory (or a part of it) of the Late Ottomány Culture,⁵⁸ considered by the Roumanian archaeologists as a very long-lasting one.⁵⁹ Finally we can state that the Hajdúbagos group, having many local features, is one of the ethnical groups of the Carpathian tumulus culture.

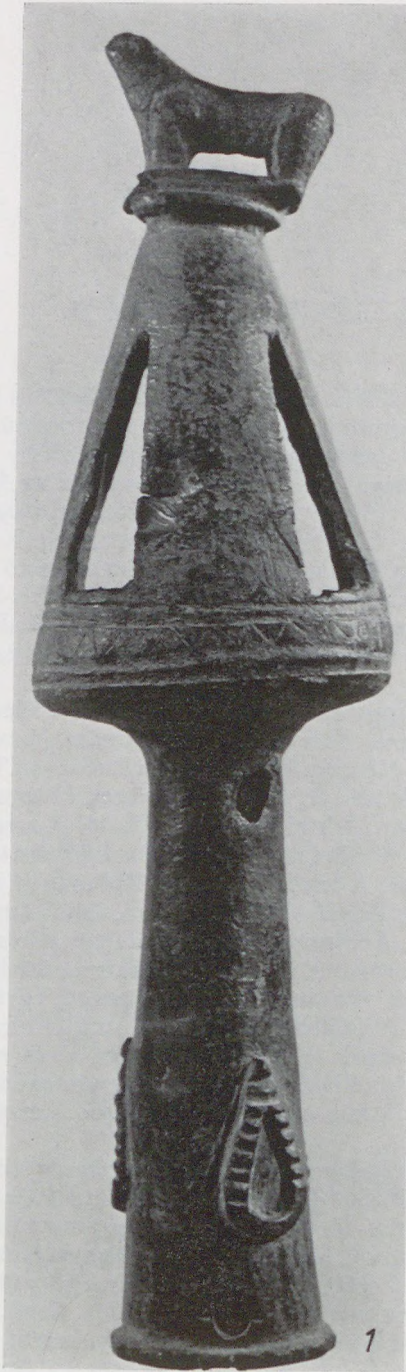
SZKÍTAKORI LELET SZURDOKPÜSPÖKIRŐL

Vékony Gábor múzeumi gyakornok XXII. 405/1967. számú kiszállási jelentéséből a leletről az alábbiakat lehet megtudni. 1965 tavaszán Szurdokpüspöki községtől 2 km-re, a Pásztói Állami Gazdaság Gegyenparton fekvő őszi-barackosában a fák között mélyszántást végeztek. A szántást követően az Állami Gazdaság munkásai a szántás által kb. 80 cm mélységből kiforgatott rúdvégekre, zablaoldaltagra, bronzfokosra bukkantak. A leleteket eldobálták, ill. ifj. Kovács József az egyik (díszített) bronz póznavégdíszet hazavitte. A később arra járó Pomper Károly a szétdobált leleteket összeszedte és magával vitte: két, további bronz rúdvégdíszet, egy zablaoldaltagot, egy bronzfokost. Pomper Károly apósa, Buda Béla a két póznavégdíszet és a zablaoldaltagot Budapestre hozta és eladta azokat egy munkatársának.

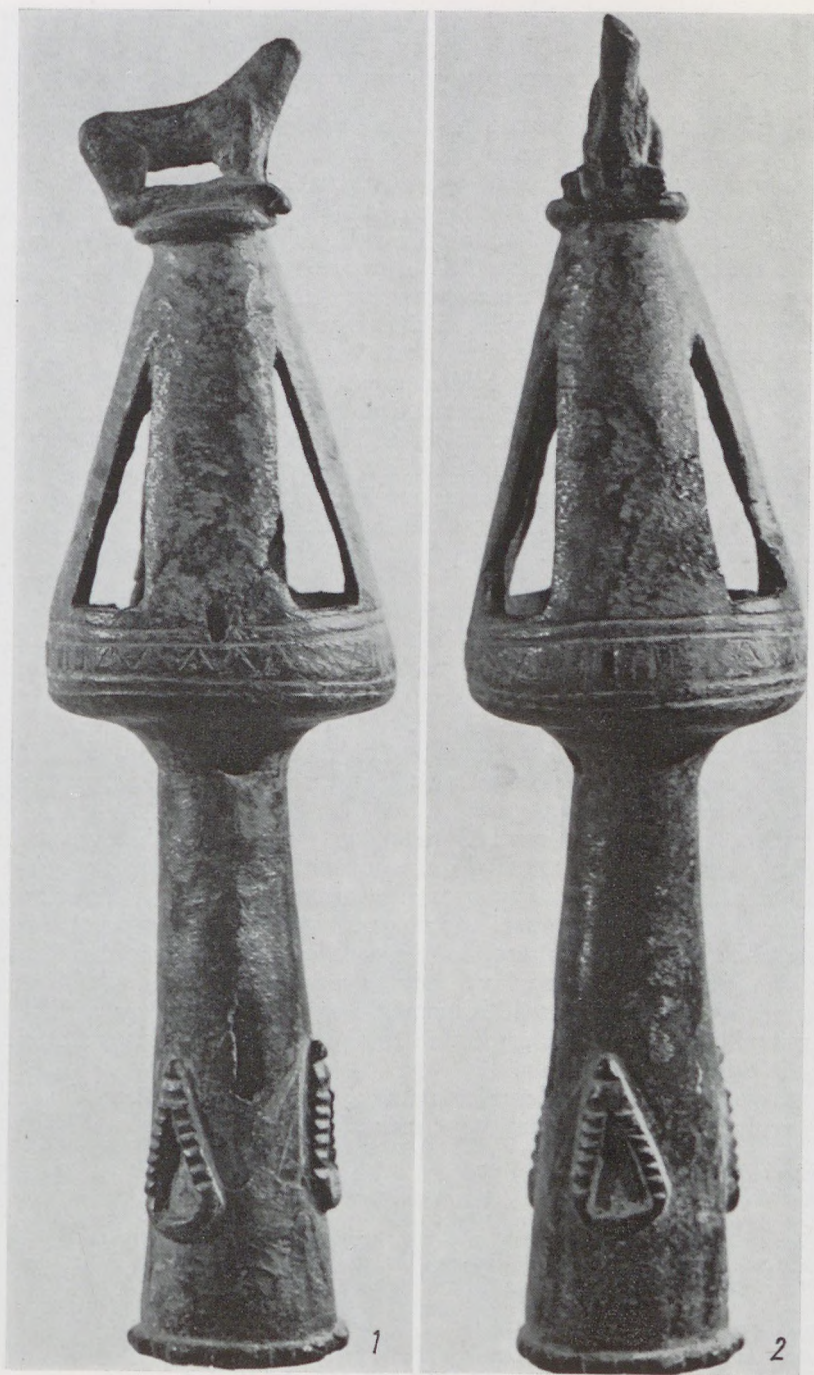
A későbbi utánjárás során kiderült, hogy ez az ember disszidált s a leletekről semmit sem lehet megtudni. Közben Buda Béla elkérte id. Kovács Jánostól a fia által behozott póznavégdíszet és ezt dr. Kőszegi Frigyesnek, a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársának adta át, aki ezt a Nemzeti Múzeumnak továbbította. A Nemzeti Múzeumban 67.50.1 leltári számon található. A megjelölt helyen végzett hitelesítő ásatás nem vezetett eredményre. A munkások állítása szerint a lelőhelyen ló- és embercsontok is voltak. A lelet leírását az alábbiakban adjuk.

Póznavégdísz bronzból. M: 23,3 cm. Ebből a köpü 10,7 cm, külső átmérője 3,9 cm, belső átmérője pedig $2,7 \times 2,5$ cm. A kúpos középső részt négy háromszög alakú áttörés díszíti (1–2. ábra). A kúpos résznek az áttörések alatt levő felületén olyan sáv fut körbe, amelynek két szélét vízszintesen haladó páros, egymással párhuzamos bemélyített vonalak jelzik. A felületen két díszítő motívum váltja egymást, még pedig függőleges rovátkolások (1. ábra 2., 2. ábra 2) és zezzug díszítés (1. ábra 1., 2. ábra 1). A kúpos rész alján öntési hibából származó 0,9 cm hosszú, ovális nyílás látható (2. ábra 1). A kúp alakú részben vasból készült kb. 1,8–2 cm átmérőjű golyó van.

A kúp felső részét kb. 2,3 cm átmérőjű lapos bronzkorong zárja le, amelyen mellső lábaira támaszkodó, hátsó lábain ülő állatfigura látható. A hátsó lábak aránytalanul hosszúak; a körmökben végződő alsó lábszárak csaknem testhosszúságúak. Az állat tulajdonképpen ezen ül. A combok körvonalai kissé hangsúlyozottak. Az állatalak feje hiányzik, már fej nélkül került a föld alá. Az állat egész teste, de különösen a mellső comb és a hasaalja finoman lyukacsos öntésű (3. ábra). Hazai bronz- és koravaskori bronz raktárleleteink tárgyain ez a finom lyukacsos felület nem szokatlan. A fej hiánya is talán az öntés hibája. Az állat hossza 4,2 cm, testének magassága 2,5 cm. Az 1 cm hosszú farok a testhez tapad (1. ábra 2). A bal alsó lábszár körömvége letörött, a törés friss. A kis szobrocska macskafajta ragadozót ábrázol.

1. ábra

2. ábra

A köpű és a kúpos rész találkozásánál egymással szemben, nem egyenlő magasságban egy-egy szabálytalan kerek lyuk van (1–2. ábra). A köpű közepén 1,7 cm hosszú, 0,7 cm széles ovális nyílás látható, öntési hiba eredménye (2. ábra 1). A köpű vége fölött 2,2 (egy esetben 2,4) cm-el négy, szimmetrikusan elosztott, csúcsukkal felfelé fordított, mandula formájúra hajlított bordadísz van. Alsó félkörös részük sima, a többi rész durván haránt rovátkolt. Hosszuk 3, egy esetben 3,2 cm. A köpű végén haránt tagolt gyűrű látható. A köpű alja fölött kb. 0,8 cm-el, 0,7 cm átmérőjű lyuk mutatkozik (1. ábra 1). A lyukat egymással szemben egy-egy vízszintes bekarcolt vonalka érinti (metszi).

A szurdokpüspöki póznavégdísz nem áll magában a hazai szkítakor leletei között. Sőt elmondhatjuk, hogy azok közé a tárgyak közé tartozik, amelynek hazai megfelelői már a múlt század végén felkeltették szakembereink érdeklődését. Hampel József két cikkében is foglalkozik a gernyeszei, a somhídi, s egy ismeretlen, de magyarországi származású póznavégdísszel.¹ E cikkek egyikében bemutatja a budapesti múzeum ide kapcsolható leleteit is. Keleti kapcsolataik már számára is nyilvánvalóak voltak. A Kárpát-medencében máig az alábbi lelőhelyekről ismerünk ilyen tárgyakat:

1. *Gernyeszeg* (Gornesti). Egy példány.² 2. *Sombid*. Egy példány.³ 3. *Zalamihályfa*. Négy példány.⁴ 4. *Gyöngyös*. Hat példány.⁵ 5. *Aszód*. Egy példány.⁶ 6. *Gyulafehérvár* (Alba Iulia). Egy példány.⁷ 7. *Nagytarcsa*. Három példány.⁸ 8. *Ismeretlen*, de magyarországi lelőhely. Egy példány töredéke.⁹ 9. *Ismeretlen*, de magyarországi lelőhely. Egy példány.¹⁰ Eltérő formájú az eddigiektől. Kockaformájú, áttört díszű csörgő, a hegyén aránylag hosszú csőrű madáralak. Talán kacsát, vagy valamilyen gázló madarat ábrázol. 10. A felsoroltakhoz csatlakozik az itt szóban forgó *Szurdokpüspöki*.

Az újabb magyar irodalom is foglalkozott e tárgytypussal. Így Fettich Nándor a garcsinovói szkíta lelet feldolgozásakor említi a hazai póznavégdíszeket is. Rámutat a zalamihályfai példányok és a gernyeszei póznadísz formai rokonságára: mind a két lelőhely példányai kúp alakú csörgővel rendelkeznek. Lényegesebb ennél azonban az a megállapítása, hogy a gernyeszei póznavégdísz Dél-Oroszországból behozott darabnak tekinti, míg a gyöngyösi és zalamihályfai példányok helyi utánzatok.¹¹ Bottyán Árpád is kiemeli, hogy az alföldi póznavégdíszek állatdíszei sematikusabb kivitelűek, mint az erdélyiek. Ebből arra következtet, hogy az alföldi példányok fiatalabbak.¹²

A tárgytypus behatóbb elemzését nehezítette az a körülmény, hogy a Szovjetunió szkíta kultúrájának póznavégdíszzeivel összefoglalóan a közelmúltig senki

¹ Hampel J., Arch. Ért. 13(1893) 385–407.; *Ua.*, EMU 4(1895) 1–26.

² Hampel J., Arch. Ért. 13(1893) 402–403., 23–24. ábrák.

³ Uo. 400., 21. ábra.

⁴ Darnay K., Arch. Ért. 21(1901) 369–372., 371. lapon levő ábrák.

⁵ Márton L., Arch. Ért. 28(1908) 37–54., I. t. 10–13., V. t. 1–2.

⁶ Bottyán Á., Szkíták a magyar Alföldön. RF I: 1. (Bp. 1955) 52.; Párducz M., FA 11(1959) 37–38.

⁷ Bakay Kornélnak „A magyarországi szkíta csörgők és keleti kapcsolataik” c. ezt a leletet is ismertető cikke hamarosan megjelenik.

⁸ Párducz M., Acta Arch. Hung. 17(1966) 137–231., XXIV. t. 2.

⁹ Hampel J., Arch. Ért. 13(1893) 401., 22. ábra.

¹⁰ *Ua.*, EMU 4(1895) 8., 8. ábra.

¹¹ Fettich N., A garcsinovói szkíta lelet. AH 15. (Bp. 1934) 59.

¹² Bottyán Á., i. m. 52–53.

3. ábra

sem foglalkozott. 1963-ben jelent meg V. A. Illinszka tanulmánya, amely meghatározta a póznavégdíszek típusait és azok kronológiai helyzetét, foglalkozott eredetük és rendeltetésük kérdéseivel is.¹³

A legkorábbi példányok (i. e. VI. század eleje) a Kubán-vidék archaikus szkíta kurgánjaiból származnak és használatuk legkorábbi centruma is itt lehetett. A másik központi terület valamivel későbbi (i. e. VI. század közepe – V. század eleje), a Szula vidéke. További korai példányok ismereteseek még kis számban a Dnyeper jobbpartjának erdősstepe zónájából.¹⁴ A korai darabok tehát leginkább a Kubán vidékéről (10 leletegyüttesből legalább 40 póznavégdísz), a Szula vidékéről (12 leletegyüttesből 26 példány) ismertek. Az erdősstepe északi (Dnyeper jobbparti) területéről 8 példányról (3 leletegyüttesből), a Bug és Dnyeszter közötti steppe zónából pedig mindössze egy sírban talált 2 példányról tudunk. Egészen más képet nyújt a tárgytypus elterjedése a késői szkítakor idején (i. e. IV–III. század). Hat lelőhelyről 42 példányt ismerünk Szkítia steppei területéről. A Kubán-vidékről 3 lelőhelyről 8, a Szulavidékről ugyancsak 3 lelőhelyről 9 példányt mutat be a szakirodalom. Egy póznavégdísz találtak Moldvában, viszont az erdősstepe Dnyeper jobbparti övezetében eddig egyetlen példány sem került elő.¹⁵

A korai példányok nagyjából hét alaptípusba oszthatók, s e típusok közül a harmadikról Illinszka az alábbiakat írja: „... jelentékenyen szélesebb körben terjedtek el az ovális, kettőskúpos és körte alakú póznavégdíszek. Ezek közül egyeseken keskeny, délkörös irányú rések vannak, másokon háromszögű bevágások, amelyek két sorban helyezkednek el”.¹⁶ Ehhez a csoporthoz kapcsolható a legtöbb hazai példány. Kivétel a gyulafehérvári darab, amelyhez erősen hasonlókat Illinszka a hatodik csoportot képező Mahosevszka kozák tanya melletti kurgánból (1 db), ill. a kelermeszi kurgánból (3 db) említ.¹⁷ A gyulafehérvári póznavégdísz őrzi az ősi formát, a prototípust, talán a legtisztábban, s ezért állíthatjuk hogy a Kárpát-medence legkorábbi példányai közül való. Készítési helyéről nehéz szólni, de nem lehetetlen, hogy Szkítiából behozott darab.

Illinszka sem a gyulafehérvári, sem a nagytarcsai, ill. szurdokpüspöki póznavégdíszeket nem ismerhette. A többinek azonban megadja az általános jellemzését. Kettőskúposak, néha kúposak és szarvas alakjával vannak díszítve. Ez a motívum a szulamenti csoporthoz tartozó póznavégdíszeken is megtalálható. Hangsúlyozottan kiemeli azonban a magyarországi és romániai VI–V. századi póznavégdíszek lokális sajátosságait. E sajátosságok közé sorolja a kúpos csörgőformát (Gernyeszeg), továbbá azt, hogy ornamentális elemek találhatók rajtuk: így vízszintes sávok, vagy övek, amelyek zezzug, vagy keresztmintákkal vannak kitöltve. Megállapítja végül, hogy a duna-vidéki póznavégdíszek egy részének csaknem teljesen pontos analógiái vannak meg a dél-országi korai szkíta darabok között, ilyenek a gyöngyösi, somhídi példányok. A magyarországi póznavégdíszek kapcsolata a dél-országiakkal (elsősorban a szula-vidékiekkel) nem kérdéses, de az is bizonyos, hogy készítésük helyi központjai is korán kialakultak.¹⁸

¹³ Illinszka, V. A., Pro szkifszki naversniki. Arheologija Kiev 15 (1963) 33–60.

¹⁴ Uo. 33–40.

¹⁵ Uo. 42.

¹⁶ Uo. 44.

¹⁷ Uo. 36., 2. ábra 2., 34., 1. ábra 7.

¹⁸ Uo. 49.

Illinszka jellemzi a dél-oroszországi későszkíta és az ehhez az időszakhoz átvetető póznavégdísz formákat is. Az átmeneti típus jellemző korai darabjai az Ulszki Aul 1909-ben feltárt 2. kurgánjából valók. Ezek az általánosan ismert példányok ragadozó-madárfej (sas) díszűek.¹⁹ Jellemző rájuk, hogy nincsen csörgő részük és a madárfej díszítés laposan, síkban jelentkezik, áttöréssel a csőr közepe táján. A csörgő nélküli, lapos póznavégdíszek a későbbi (i. e. IV–III. század) időszakra jellemzőek és különösen Szkítia steppei területein bukkannak fel. Megfigyelhető az is, hogy az i. e. V–IV. századokban a csörgős részt felfüggesztett csengőkkel helyettesítik. A késői, főként steppei póznavégdíszek további jellemző vonásainak felsorolását mellőzzük. Az említett jellegzetességeket a Kárpát-medencéből, az ez ideig ismert póznavégdíszeken nem találjuk.

Igy bizonyosra vehetjük, hogy egyik-másik hazai példányunk és az itthon készült póznavégdíszek prototípusai az oroszországi archaikus szkíta kultúra tipikus darabjai közül valók, s itteni jelentkezésük, természetesen a szurdokpüspökié is, beleilleszthető abba az időszakba, amely alatt a Kárpát-medence és az oroszföldi Szkítia között a közvetlen kapcsolatok más adatok révén is bizonyíthatók. Ezt az időt általában az i. e. 550–480/470 közötti évtizedekre helyezzük és úgy véljük, hogy póznavégdíszünk keletkezése erre az időre tehető.²⁰ Az természetesen lehetséges, hogy használatuk, ill. sírbakerülésük ideje későbbi, de ez idő szerint semmi adatunk nincsen arra, hogy a hazai La Tène (kelta) kultúra fellépésének idejét e póznavégdíszek használata megérte volna.

A többször említett ún. romániai póznavégdíszek,²¹ amelyeket ismeretlen lelőhelyről a bukaresti Nemzeti Múzeum őriz, mint azt Rostowzew és Fettich is megállapította, valóban a Kárpát-medencén belül található típusokhoz tartoznak. Rokonságuk a gernyeszegi, a somhídi és rajtuk keresztül a magyarországi darabokkal is nyilvánvaló. Rostowzew meg éppen Erdélyből származottnak tartja őket, Fettich ezt nem tartja valószínűnek.²²

Azért foglalkozunk itt velük, mert az egyik bukaresti példány feltűnő hasonlóságot árul el a szurdokpüspöki darabbal. Egyezik a csörgőrész formája és megvan rajta a zezzug vonaldísz, ha nem is teljesen olyan formában, mint a szurdokpüspöki darabon.²³ Az előbbin ez a díszítés két sávban mutatkozik. Itt megjegyezhetjük azt is, hogy a vonalkázással kitöltött öv, vagy övek csupán a hivatkozott bukaresti és a szurdokpüspöki példányokon figyelhetők meg. Párhuzamos mélyített vonalak is csupán a gernyeszegi és másik két bukaresti példányon mutatkoznak.²⁴

A szurdokpüspöki és az elsőnek említett bukaresti póznavégdísz között eltérés mutatkozik abban, hogy a háromszögű áttörések a bukaresti példányon két sorban rendeződnek, továbbá, hogy nem köpűje van, hanem rövid hüvelyéből vastüske áll ki. A csörgőforma szempontjából hasonlóan lehet tartani a nagytarcsai és zalamihályfai példányokat is. Valamennyi inkább kúpos, mivel alsó részük, ha nem is vízszintesen elvágott, mint a gernyeszegi és két bukaresti darabé,²⁵

¹⁹ Uo. 46–47., 2. ábra 9, 11.

²⁰ Párducz M., AnTan 15(1968) 143.

²¹ Illinszka, V. A., i. m. 39., 4. ábra 8, 9, 11, 14.

²² Rostowzew, M., Skythien und der Bosphorus. I. (Berlin 1931) 490–491.; Fettich N., i. m. 40.

²³ Hampel J., EMU 4(1895) 6., 6. ábra.

²⁴ Uo. 21., 10. ábra., 24., 12. ábra.

²⁵ Uo.

de nem is kettőskúpos, mint a gyöngyösi póznavégdíszek. Nem mernénk azonban állítani, hogy a kúpos példányok kivétel nélkül helyi gyártmányok, hiszen az Illinszka által bemutatott típusok között is van ilyen formájú póznavégdísz, mint pl. a Tulszkoi kozák falu és Mezsiricska falu mellett talált darabok.²⁶

Jellemzője a hazai póznavégdíszeknek, hogy a tetejüket díszítő állatalakok túlnyomó többsége szarvasalak. Az 1959-ig ismert példányok között mindössze egy akadt, amely a többitől eltér. Már említettük azt a példányt, amelyet Hampel József ismeretlen, de magyarországi lelőhelyről mutatott be.²⁷ Tetején lapos, hosszú csőrű madáralak látható. Illinszka további két korai megfelelő oroszországi darabra hivatkozik. Az egyik a Popiivka 3. kurgánból, a másik Velika Lepathika kurgánból való.²⁸ Igen ritka motívuma a szkíta művészetnek, különösen annak korai szakaszában. Nem is autochton keleti területeken. Az oroszországi példányok eredetét Illinszka Nyugat-Európa hallstatti kultúrájában keresi, ahol a „gázló” madár ábrázolása a Nap legjobban elterjedt szimbóluma. A nyugat-európai kutatás e madáralak jelentőségét már régen felismerte. Megállapítja Illinszka, hogy a gázlómadár megjelenése a szkíta földön a nyugati befolyás érvényesülését jelenti, ahol ugyancsak a Nap egyik szimbolumaként állandóan a póznavégdíszeken. A magyarországi példány jelzi a kapcsolatokat közvetítő területet.²⁹

Sajátságos, hogy a legújabban felismert és legutóbb felszínre került három lelőhely póznavégdíszének állatalakjai nem sorozhatók a Kárpát-medencében általában fellépő fiatal szarvasalakok körébe. A nagytarcsai két ép példányon bikaábrázolás van. Ezekkel itt nem foglalkozunk, mivel megfelelőik felkutatását Bakay Kornél hivatkozott kéziratában valószínűleg elvégezte. Szarvastehen ábrázolás van ugyan az aszódi póznavégdíszén, azonban egészen szokatlan módon az ábrázolás háromalakos, két oldalt két kicsinye is látható.³⁰ Az állatok lábai a test gerincével félkörös ívet alkotnak, s a testrészek ilyen képzése a somhídi példányon is megfigyelhető. Azonban sem a Kárpát-medencében, sem a Szovjetunióban, annak szkíta kultúrájában ilyen háromalakos póznavégdíszet nem találunk.

Illinszka a Szovjetunióban talált póznavégdíszek eredetének kutatásakor a Kaukázuson is áthaladva Anatóliáig jutott, s a nevezetes Alaca Höyük sírjaiban véli a prototípusokat feltalálni. Ezek kora i. e. III. évezred második felére tehető. Ennek ellenére hazai szkítakori kultúránk egy jellegzetes tárgytípusával, a kúpos fejű spirálisos függővel kapcsolatban magunk is Alaca Höyük BM sírjára hivatkoztunk.³¹ Itt ismét erre a sírra utalunk. Ennek mellékletei között van egy durva félkör alakú ív, amelyet 8 pár kis szarv alkot, a szarvak között 7 virágszerű díszítménnyel. Az ív alatt nagy szarvas figura látható aranyba öltöztetett pófával és két oldalt, a szarvas figurával ellentétes helyzetben két kisebb állat. Pofájuk ezüsttel van fedve. Az utóbbiak visszagöndörödő farka, kerek pofája, stb. párdúcra emlékeztet, vagy más macskaféle ragadozóra.³² A másik itt említendő tárgy ugyanabból a temetőből való. A durva ívet ennél marhaszarvak képezik, amelyen, mint

²⁶ Illinszka, V. A., i. m. 1. ábra 14., 2. ábra 7.

²⁷ Hampel J., EMÜ 4(1895) 8., 8. ábra.

²⁸ Illinszka, V. A., i. m. 48., 7. ábra 1, 3., 56.

²⁹ Uo. 56.

³⁰ Párducz M., FA 11(1959) 38., 10. ábra 1, 2a-d.

³¹ Ua., AnTan 15(1968) 147

³² Akurgal, E.-Hirmer, M., Die Kunst der Hethiter. (München 1961) XI. t.

kapun, lépnek át az állatok: szarvas, két lényegesen alacsonyabbra formált szarvas-marha által kísérve. Az utóbbiak feje le van szegve, mintha legelnének. Az agancs 16 ágú, a marhák nyakán nemesfém bevonat látszik.³³

A többivel együtt ezen tárgyak („Standarte”) kultikus hátterét is vizsgálja F. Hančar. Ezekre itt most felesleges kitérni, hiszen ez idő szerint semmi adatunk nincs annak feltételezésére, hogy az aszódi és alaca höyüki állatábrázolások között közvetlen kapcsolat lehetséges. Korai lenne még hazai póznavégdíszeink funkciójáról beszélni, azonban különleges (esetleg kultikus) rendeltetésük aligha lehet kétséges. Ez esetben pedig a most még csupán formai, kompozícióbeli hasonlóság mélyebb értelmet nyerhet. Ehhez azonban a területileg és kronológiailag összekötő megfelelő leleteket is meg kell találni.

Kár, hogy a szurdokpüspöki állatalak feje hiányzik. A lábak körmös végződése azt a feltevést valószínűsíti, hogy macska fajtájú ragadozó állatról van szó (párduc?). Nemcsak, hogy itthon nem ismerjük mását, de a Szovjetunió szkíta kultúrájából is hiányzik.³⁴ Pedig a szkíta állatstílus itthon és a Szovjetunióban is előszeretettel alkalmazza díszítőmotívumként a macskafajta ragadozókat (lásd pl. a hazai szkítakori tükrökön is). Hasonlóképpen nem találkozunk póznavégdíszeken az állatalakok ilyen tartásával sem. Itt mellső lábain álló és hátsó lábain ülő tartásról van szó. Általában azonban lábait maga alá húzó, pihenő, vagy ugró szarvasábrázolásokat találunk.

A szurdokpüspöki póznavégdísznek van még egy olyan dísze, amelynek ugyanúgy nincsen párja itthon és külföldön az eddig ismert példányok között, mint a már említett állatszobrocskának. Ez pedig a köpűn látható négy, mandula formájú motívum. Együtt voltak öntve a póznavégdísszel. Úgy tűnik, hogy csupán a köpű díszítésére szolgáló motívumról van szó. Ismerjük ezt a mandula formájú ábrázolást más tárgyakról is, ahol azonban funkciójuk van. Éppen Szurdokpüspökiről mutat be Ghillány Éva egy szkítakori leletet, amelynek tárgyai: egy öntőtégely és egy csonteszköz. Az utóbbi 12 cm hosszú, gondosan munkált, lapos ár formájú tárgy, amelynek fogóját a szkíta állatstílus gyakorlatának megfelelően képezte készítője. Kampós csőrű griff fejét faragta ki. Erre a motívumra jellemző az erős, kampós csőr, a nagy, hólyag formájú szem, s a nyak alján a mandula formájú fül.³⁵

Ghillány Éva a csonteszköz díszítésével kapcsolatban utal a szkíta állatstílusnak inkább hanyatló korában fellépő azonos jelenségére, amelynek során az állatfigurák alkotó elemeikre bomlanak, s öncélúan alkalmazzák őket, tekintet nélkül eredeti funkciójukra.

Másik, hazai szkítakori tárgyunk, amely a mandula formájú fülre példát mutat (eltekintve itt a zöldhalompusztai és tápiószentmártoni aranyszarvasoktól), a Pencen talált egyélű vaskard.³⁶ A markolat felső végét griff-fejet ábrázoló bronzlemez borítja, s a csőr töve fölött hegyével előre fordítva látható a mandula formájú fül, a griff tarajához csatlakozik. Teljesen öncélúan szerepel azonban a kard

³³ Uo. X. t.; Hančar, F., Alaca Höyük, ein hervorragender kupferzeitlicher Siedlung und Bestattungsplatz unfern von Boghasköy. Wiener Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens. 12. (Wien 1938) 8–15., V. t. 4., VI. t. 1a–b.

³⁴ Illinszka, V. A., i. m. 58.

³⁵ Ghillány É., FA 5(1945) 48–52. a csonteszköz képe az 51. oldalon és az I. t. 1. ábrán látható.

³⁶ Patay P., FA 7(1955) 61–74., XVII. t. 2.

markolatvédőjén ez a motívum. Ehhez hasonlóan látszik alkalmazása a szurdokpüspöki póznavégdíszén, eredeti funkciójától úgy látszik teljesen függetlenül. Kár, hogy nem lehetünk teljesen bizonyosak a póznavégdísz tetején levő állatszobrocska jellege felől. Mert, ha pl. párdúc lenne, akkor valamilyen összefüggést az állatalak és a mandula formájú díszítmény között feltételezhetnénk. A kelermeszi híres párdúc formájú aranylemez színes-zománcos betétes füle mutatja, hogy a szurdokpüspöki mandula formájú díszhez erősen hasonló fül a párdúcábrázolással is összekapcsolható.³⁷

Nem foglalkoztunk a lelettel kapcsolatban e tárgyak rendeltetésének kérdésével. A Kárpát-medencében hiteles körülmények között egyetlen példány sem került elő, s nem sokkal jobb a helyzet a Szovjetunió területén talált darabokkal sem. Ez is magyarázza, hogy egységes vélemény rendeltetésük felől eddig nem alakult ki. Kocsi rúdvég, sátorrúd, temetkezéseknél használt baldachin tartozékai, sőt zászló része, katonai csapatjelvény is lehet némelyek véleménye szerint. Maga az, hogy hanghatásuk van, nem dönti el a rendeltetés kérdését. Ettől még lehet kultikus, jelző, stb. funkciója is. Csupán hiteles feltárásból származó darabok dönthetik el megnyugtatóan a kérdést.

PÁRDU CZ MIHÁLY

SKYTHENZETLICHER FUND VON SZURDOKPÜSPÖKI

In der Gemarkung des Dorfes kamen im Obstgarten des staatlichen Gutes von Pásztó beim Tiefpflügen drei Stangenaufsätze, eine Psalie und eine Streitaxt aus Bronze zum Vorschein. Sie kamen aus einer Tiefe von etwa 80 cm. In der Nähe der Metallfunde entdeckte man angeblich auch Pferde- und Menschenknochen. Aus dem Fundkomplex ist nur der eine bronzene Stangenaufsatz erhalten geblieben (Abb. 1–3.) Höhe: 23,3 cm. In seinem Inneren befindet sich eine Eisenkugel; ihr Durchmesser: 1,8–2 cm. Der Kopf der an der Spitze einst vorhandenen Tiergestalt fehlt. Am ganzen Körper, insbesondere am vorderen Oberschenkel und in der Unterbauchgegend ist der Guß blasig. Die Hinterläufe enden in Krallen, die Statuette dürfte wahrscheinlich ein katzenartiges Raubtier gewesen sein.

Szurdokpüspöki ist im Karpatenbecken der zehnte Fundort, von wo wir einen Gegenstand solchen Typs kennen.^{2–10} Diese Formen gehören zu den charakteristischen Erzeugnissen der archaischen Kultur der Skythen in der Sowjetunion. Zu dem Fund von Szurdokpüspöki steht ein Stangenaufsatz von Bukarest am nächsten.²³ Analogien der Tiergestalt des Stangenaufsatzes und seiner Ausführung (das Tier sitzt auf den Hinterläufen) kennt man bislang weder in Ungarn noch im Ausland.

³⁷ *Fettich* N., i. m. XIV. t. 2.

DECURIO ERAVISCUS

Der hier zu behandelnde Grabstein gelangte 1967 ins Ungarische Nationalmuseum¹ aus dem südlich von Budapest liegenden Dorf Diósd, wo er in einer Sandgrube zum Vorschein kam. S. Soproni, dem ich die Überlassung der Publikation zu verdanken habe, stellte am 16. Dez. 1966 an Ort und Stelle fest, daß der Stein als Deckplatte eines spätrömischen Skelettgrabes sekundär verwendet wurde. In der Sandgrube fanden sich Reste eines Gräberfeldes mit Steinplattengräbern. Das Grab, dessen Deckel unser Grabstein war, war N-S orientiert, konnte aber nicht mehr sach- und fachgemäß freigelegt werden.²

Die 141 cm hohe, 76 cm breite und durchschnittlich 20 cm dicke viereckige Kalksteinplatte (Abb. 1) ist in zwei seicht vertiefte Felder geteilt. Im oberen ist ein aus roh gearbeiteten, eigentlich nur angedeuteten Blättern bestehender Kranz dargestellt. Rechts und links oben und in der Mitte des Kranzes befindet sich je eine achtblättige Rosette in ziemlich guter Ausführung. Das etwas breitere untere Feld ist mit einer eingekratzten Linie gerahmt. Im Stein war ein von links nach rechts herablaufende Riß bereits vor der Einmeißelung der Inschrift vorhanden, weshalb der Steinmetz die Zeilenanfänge in der 4. und 5. Zeile ein wenig nach rechts verschieben mußte. In seinem heutigen Zustand ist der Stein oben horizontal abgeschlossen, die noch anzuführenden Analogien haben jedoch ohne Ausnahme einen dreieckigen Giebel (Tympanon) als Bekrönung. Wir nehmen daher an, daß unser Stein oben gebrochen ist, obwohl die Bruchfläche nicht frisch ist. Der Giebel dürfte bereits vor der zweiten Verwendung abgebrochen sein.³ Die gut lesbare Inschrift hat ziemlich unbeholfene, mitunter an die kursive Form erinnernde Buchstaben (z. B. das R).

Die Datierung des Grabsteines ergibt sich mit einer ziemlichen Genauigkeit aus den folgenden Parallelen:

Grabstelen mit Kranz im Hauptbildfeld sind in der Umgebung von Aquincum sehr häufig. Ihre Mehrzahl wird von einer geschlossenen Gruppe von wohl für Kollegien serienweise hergestellten Stelen gebildet.⁴ Auf diesen Stelen wird der Kranz beiderseits von Säulen oder Pilastern flankiert. Von dieser gut umgrenzbaren hadrianischen und nachhadrianischen Gruppe hebt sich eine frühere Gruppe klar ab, deren Bildfeld mit Kranz einfach gerahmt ist. Die datierbaren Stücke

¹ Inv.-Nr. 67. 41. 1.

² Ausführlicher Bericht von S. Soproni im Archäologischen Archiv des Ung. Nat.-Mus.

³ Ähnliche Brüche längst einer kompositionellen Scheidelinie z. B. bei Sz. Burger, A., BpR 19 (1959) 14., Abb. 7. und 17., Abb. 14. Daß der Grabstein auf Abb. 7. nicht nur aus einem gerahmten Inschriftfeld bestand oder der Grabstein auf Abb. 14. nicht horizontal mit einem profilierten Gebälk abgeschlossen war, geht nur daraus hervor, daß beide Steine zu einer typologisch geschlossenen Gruppe von Serienerzeugnissen gehören.

⁴ Ebenda.; Dies., FA 17 (1965) 103.

dieser Gruppe sind vorhadrianisch, und zwar die Grabsteine des M. Valerius Ani. Fidus mil. I. X. G.,⁵ des Tib. Tiberi f. Cla. Satto vet. leg. X. G.⁶ und des L. Fulvius Secundus mil. leg. II. adi.,⁷ alle aus Aquincum. Auf diese Stelen geht eine Gruppe von Kranzstelen zurück, die südlich und südwestlich von Aquincum zum Vorschein kamen, z. B. die Stele des Prensens Annamati f. aus Tabajd (Komitat Fejér),⁸ der Adnamata Carveicionis f. aus Intercisa⁹ und des Absucus Adnamonis f. ebenfalls aus Intercisa.¹⁰ Die beiden Stelen aus Intercisa sind in allen ihren kompositionellen Lösungen genaue Analogien unseres Grabsteins, nur ist ihre Ausführung viel besser: das Inschriftfeld hat einen schön profilierten Rahmen, Kranz und Rosetten erraten einen guten Steinmetz. Die Rosetten auf den Grabsteinen der Adnamata, Absucus und Alorix sind sehr ähnlich, und dieselbe Rosette findet man im Giebeldreieck eines weiteren Grabsteins aus Intercisa, der mit Sicherheit auf die Regierungszeit Traians datiert werden kann.¹¹ Nachdem unter Hadrian die zweite, durch Säulen oder Pilastern gekennzeichnete Gruppe der Kranzstelen erschien, ahmten die Steinmetze südlich und südwestlich von Aquincum diesen Typus nach.¹² Der Grabstein des Alorix gehört jedoch zur früheren Gruppe und ist somit im letzten Jahrzehnt der Regierungszeit Traians entstanden.

Die Inschrift lautet:

*Alorix | Bassi f(ilius) decu|rio Erav|iscus ann(or)um | XXXV h(ic) s(itus)
e(st)|f(ilio) p(ater) p(osuit) oder f(ilius) p(atri) p(osuit) oder f(ilius) p(atri)
p(ientissimo)*

Der Name Alorix ist, soweit ich sehe, sonst nicht belegt, der Stamm *Alo-* oder *Allo-*¹³ ist aber im Keltischen gut bekannt¹⁴ und *-rix* gehört zu den markantesten Suffixen der keltischen Namengebung.¹⁵ Der Vater des keltischen Alorix hat auffallenderweise einen römischen¹⁶ Namen, bei der Wahl des keltischen Namens für den Sohn verfuhr daher die Familie wohl weitgehend bewußt. Da *rix* etwa „König“ bedeutet, ist Alorix zu den typischen Namen der Stammes-

⁵ CIL III 10517 = *Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. (Wien 1924) Nr. 110.

⁶ Ebenda Nr. 109 = CIL III 15162. – Die Legio X. Gemina verließ Aquincum wohl in den letzten Jahren Traians, s. zuletzt *Mócsy, A.*, Acta Arch. Hung. 21 (1969) 352, Anm. 111.

⁷ CIL III 14349⁴ = BpR 7 (1900) 24. Der Stein kam aus dem Gräberfeld des spätflavischen Legionslagers zum Vorschein (Korvin-Platz, I. Bezirk), stammt daher aus der Zeit der ersten Garnisonierung der II. Adiutrix in Aquincum, vgl. *Mócsy, A.*, Pannonia. PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 614.

⁸ CIL III 3374 = 10341 = *Hampel, J.*, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái. (Bp. 1906) Nr. 49.

⁹ Intercisa I. AH 33. (Bp. 1954) Nr. 46.

¹⁰ Ebenda Nr. 47.

¹¹ Ebenda Nr. 3: *Cusides Disalae f. equestris ala Frontoniana*. Diese Ala verließ Pannonien in den letzten Jahren Traians, s. zuletzt *Daicoviciu, C.* – *Protase, D.*, O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Acta Musei Napocensis 1 (1964) 167–

¹² Vgl. z. B. *Hampel, J.*, a. a. O. Nr. 41 = CIL III 3381, Intercisa Nr. 25., 97. usw.

¹³ Daß Doppelkonsonanten von den pannonischen Kelten oft einfach geschrieben wurden, ist eine wohlbekannte Erscheinung, s. *Mócsy, A.*, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 31., Anm. 110. und *Szabó, M.*, AnTan 10 (1963) 226.

¹⁴ Vgl. *Holder, A.*, Alt-Celtischer Sprachschatz. I. (Graz 1961) 95–107.; III. 570–572., 574.

¹⁵ Vgl. Ebenda II. 1197. In Pannonien etwa: *Adiaturix*, *Biturix*, *Dagorix*, *Macurix*, *Mamiorix*, *Otorix*.

¹⁶ *Bassus* ist zwar kein lateinischer Name, kam jedoch mit den Römern nach Pannonien. Ein keltischer Stamm *Bass-* läßt sich nicht nachweisen, vgl. *Holder, A.*, a. a. O. I. 358.; III. 813–.

Abb. 1.

aristokratie zu zählen; die aristokratische Namengebung hat sich in Pannonien bei den Eraviskern am stärksten gehalten.¹⁷

Die durch den Namen Alorix zum Ausdruck gebrachte vornehme Stellung der Familie deckt sich mit dem von Alorix bekleideten Dekurionat. Daß die vornehme Stellung mit einem keltischen Namen ausgedrückt wurde, ist ein Beweis dafür, daß die Familie keltisch sprach und folglich des Lateins nicht oder nur beschränkt mächtig war. Dieser Umstand warnt uns davor, der ungewöhnlichen Ausdrucksweise *decurio Eraviscus* eine allzu große Rolle einzuräumen. *Decurio Eraviscus* ist eine untechnische Bezeichnung, sei es, daß wir an einen munizipalen Dekurio (von Aquincum), oder an einen *decurio civitatis Eraviscorum* denken.¹⁸ Die erste Möglichkeit kann wohl ohne weiteres ausgeschlossen werden. Wäre nämlich Alorix Dekurio von Aquincum gewesen – in diesem Fall müßte man auch *decurio, (natione) Eraviscus*¹⁹ lesen –, dann würde man doch erstens die römische Namensformel wohl mit einem Kaisergentiliz und zweitens, wenn auch nicht unbedingt *dec. mun. Aq.*, so doch wenigstens *decurio mun.* erwarten müssen. Die Dekurionen des Municipiums von Aquincum²⁰ gaben ohne Ausnahme das MVN an und waren zumeist P. Aelii. Auch die Zeitstellung des Grabsteins schließt ein munizipales Dekurionat aus, zumal Aquincum erst unter Hadrian das Munizipalstatut erhielt. So bleibt nur die zweite Möglichkeit, nämlich, daß Alorix Dekurio in der peregrinen Civitas der Eravisker war. *Decurio Eraviscus* ist daher gleich *decurio civitatis Eraviscorum*, wobei wir freilich nicht entscheiden können, ob *Eraviscus* eine untechnische Kurzform statt *civitatis Eraviscorum* ist oder aber einfach die Stammeszugehörigkeit des Alorix bezeichnet. Übrigens ist diese untechnische Ausdrucksweise in Pannonien nicht selten. Die *principes* der peregrinen Gemeinden der Provinz²¹ gaben entweder kein Ethnikon (Paulinus, M. Cocc. Florus und Ulp. Silvanus et Capito²²) oder nur das Ethnikon ohne *civitatis* an (Iucundi princ. Azali,²³ T. Fl. Proculus pr. praef. Scord.²⁴). Schon dieser Umstand nähert unseren Dekurio an die *Principes* der Urbevölkerung. Es ist wohl kein allzu kühner Schluß, wenn wir *decurio* für eine Synonyme von *princeps* halten. Dekurionen von peregrinen Civitates in Pannonien waren bisher nicht bezeugt.²⁵ Als Magistrate

¹⁷ Vgl. Szabó, M., Arch. Ért. 91(1964) 173—.

¹⁸ Eine dritte Möglichkeit wäre, wenn wir *decurio* für den Vorstand einer *decuria* innerhalb der Stammesorganisation halten würden. Die dalmatischen Civitates waren in Dekurien gegliedert (Plin. n. h. III 142—), und bei den südostpannonischen Amantini sind die Unterteilungen *gens* und *centuria* bezeugt (CIL III 3224: *Amantius . . . gente Undius centuria secunda*). Es ist aber durchaus möglich, daß diese Centurien von den Römern aufgestellte Abteilungen von Geiseln waren. Der junge Amantiner ist als *hobses* (sic) bei den Römern gestorben. Für Dekurien bei den pannonischen Stämmen liegen keine Nachrichten vor.

¹⁹ *nat(ione) Era(viscus)* auf dem Grabstein Intercisa Nr. 45.

²⁰ S. Anm. 31.

²¹ Aufgezählt Mócsy, A., Pannonia. 609.

²² Vgl. neulich Dušanić, S., Three Epigraphical Notes. *Živa Antika* 15(1965) 89., Anm. 18.; Ders., Some New and Revised Roman Inscriptions from the Eastern Srem. *Živa Antika* 17(1967) 198—.

²³ Barkóczi, L., Brigetio. DissPann II: 22. (Bp. 1951). Nr. 304. Die Form schwankt zwischen *Azalus* und *Azalius*, vgl. Mócsy, A., Azali. PWRE Suppl. XI. (Stuttgart 1968) 344—.

²⁴ Die einzige Ausnahme, pr. c. B. wird man wohl eher auf *pr(aefectus) c(ivitatis) B(oiorum)* auflösen müssen.

²⁵ Dekurionen von gallischen und germanischen Civitates z. B. ILS 4607, 4608, 6758, 7033, 7049, 7073, 9305 usw.

Abb. 2.

und Würdenträger der epigraphisch am besten belegten civitas Eraviscorum sind folgende bekannt geworden:²⁶

Aquincum, CIL III 3546. *M Cocceius Matumari f. Florus princeps*.

Tárnok, CIL III 10358. *Paulinus princeps*.

Aquincum, CIL III 10408 vgl. *A. Alföldi*, Arch. Ért. 52 (1939) 113. *P. Aelius Maximinus tab(ularius) c(ivitatis) Er(aviscorum)*.

²⁶ Außerdem ein bisher unveröffentlichter Funktionär aus Intercisa, der zugleich Dekurio von Aquincum war (Mitteilung von I. Bóna).

Die beiden Principes lassen sich insofern gut datieren, als Florus sein Bürgerrecht von Nerva erhielt und Paulinus samt seiner Familie noch kein Bürgerrecht besaß und folglich in eine nicht viel spätere Zeit als Florus datiert werden kann. Der Tabularius, dessen Bürgerrecht auf Hadrian zurückging, fungierte bereits in der Zeit, als neben der Civitas Eraviscorum auch eine municipale Autonomie, das hadrianische Municipium Aquincum bestand. Man könnte daher auf den Gedanken kommen, die *principes*, die Mitglieder des Stammesrates²⁷ hätten sich nach dem Vorbild des Stadtrates des neugegründeten hadrianischen Municipiums umbenannt. Es ist ja seit langem bekannt, daß die Civitas Eraviscorum auch nach der Gründung des Municipiums nicht in dasselbe einverleibt oder sonstwie aufgelöst wurde.²⁸ Die Zeitstellung des Grabsteins des Alorix schließt diese Möglichkeit aus. Die Dekurionen traten daher spätestens im zweiten Jahrzehnt des 2. Jhs an Stelle der Principes, oder richtiger, die Principes wurden zu dieser Zeit in *decuriones* umbenannt. Man wird wohl in der Auslegung des untechnischen Ausdrucks *decurio Eraviscus* nicht so weit gehen dürfen, daß man in ihm den Einzelfall eines eigenmächtig gebrauchten Wortes erblicken wollte, als ob die Familie des Alorix statt *princeps* willkürlich *decurio* geschrieben hätte.

Dadurch, daß die Ratsmitglieder einer peregrinen Gemeinde Dekurionen genannt wurden, wollte man die Äußerlichkeiten der Selbstverwaltung der municipalen Form angleichen. Dieser Prozeß fand zumeist in der Verleihung des Municipalstatuts seinen Abschluß. So geschah es auch in Aquincum, das unter Hadrian ein Municipium geworden ist. Im Dekurionat des Alorix könnte man daher eine Vorstufe der Munizipalisation der Civitas Eraviscorum erblicken. Principes und Dekurionen sind in der Tat nur aus der vorhadrianischen Zeit bekannt, die bisher bezeugten Dekurionen des Municipiums waren dagegen Eravisker, die ihr Bürgerrecht zumeist Traian, Hadrian oder Pius zu verdanken hatten.²⁹ Daß manche Dekurionen erst später und allmählich das Bürgerrecht erhielten, könnte als ein Zeichen dessen aufgefaßt werden, daß Aquincum als latinisches Municipium das *Latium maius* besaß. Das Territorium des Municipiums scheint ferner mit dem einstigen Territorium der Civitas zusammenzufallen: die Verbreitung der Inschriften, die Mitglieder der Civitas nennen (Eraviscus oder Araviscus, princeps und decurio)³⁰ deckt die Verbreitung der Inschriften von Dekurionen³¹ des Muni-

²⁷ Die ältere Auffassung wollte in den Principes die Häupter der Civitates erblicken. Seitdem wir aber auch in Pannonien einen Präfekt haben (Mócsy, A., Zur Geschichte der Peregrinen Gemeinden in Pannonien. Historia 6 (1957) 488.), der zugleich auch *pr(in)ceps* war, müssen die Principes – die ja auch in größerer Zahl als Präfekten bezeugt sind – für die Ratsmitglieder gehalten werden.

²⁸ S. Anm. 26., ferner die Inschriften Alföldi A., Arch. Ért. 52 (1939) 108–; Mócsy, A., Arch. Ért. 78 (1951) 107–.

²⁹ Aufgezählt Mócsy, A., Arch. Ért. 1951. 107., Anm. 5., außerdem ein neuer P. Aelius aus Tác (Gorsium) bei Fitz, J., Gorsium. (Székesfehérvár 1964) Abb. 60–61.; Ders., Alba Regia 4–5 (1965) 178, wo Fitz auch die Möglichkeit erwägt, dieser Aelius (AnEp 1965. 12.) wäre Dekurio eines bisher unbekannten Municipiums um Gorsium gewesen. Der neue Fund eines Heiligtums mit Altären von Magistraten Aquincums in Csajág westlich von Gorsium [H. Kelemen, M., Arch. Ért. 93 (1966) 294: die Steine im Lapidarium des Museums von Tihany] schließt diese Möglichkeit aus.

³⁰ S. die Aufzählung Mócsy, A., Aravisci. PWRE Suppl. XI. (Stuttgart 1968) 132–; Die Inschriften von Peregrinen, die in Abb. 2. eingetragen wurden, s. bei Mócsy, A., a. a. O. und in den Bänden des Jahrbuchs Alba Regia.

³¹ Aufgezählt bei Alföldy, G., AnTan 6 (1959) 21–, Anm. 20–21, s. ferner hier Anm. 29. und CIL III 10360 (?).

cupiums und der Colonia (nach 194) von Aquincum (Abb. 2). – Dabei ließe es sich auch bewenden, hätten wir nicht bereits manche epigraphische Zeugnisse für das Weiterleben der Civitas Eraviscorum nach Hadrian:

Aquincum (s. oben): *P. Ael. Maximinus tab. c. Er.*

Aquincum, AnEp 1953, 14: Altar *pro sal(ute) et [in]colu[mi]tat[e] civit. [Era]viscorum*, gesetzt von den Duoviri des Municipiums von Aquincum.

Aquincum, CIL III 10418, vgl. *A. Alföldi*, Arch. Ért. 52 (1939) 108: Altar *pro salute adq[ue] incolumitate [d. n. M. Iul. Philippi?] p. f. invict. Aug. totiusque domus divine eius et civit. Eravisc.*

Hierzu zu zählen sind auch die nach 124 für Eravisker ausgestellten Militärdiplome,³² die ebenfalls das Weiterbestehen der peregrinen Gemeinde beweisen. Dieses Nebeneinander von Municipium und Civitas stellt uns manche Probleme, zumal die Territorien der beiden Gemeinden, wie gesehen, sich nicht klar unterscheiden lassen (Abb. 2), und die Annahme eines gemeinsamen Territoriums zweier (nicht einmal gleichrangiger) Autonomien allen bekannten Grundsätzen des römischen Verwaltungsrechts widersprechen würde. Wollte man die Ausdehnung des municipalen Territoriums anhand der Fundorte der Dekurioneninschriften feststellen, dann kommt man nötigerweise zum Schluß, daß für das Territorium der Civitas Eraviscorum kein Raum mehr in NO-Pannonien zur Verfügung steht. Die Altäre und Grabsteine der Dekurionen sind demzufolge keine Stützpunkte zur Feststellung des municipalen Territoriums, mit anderen Worten: die Dekurionen von Aquincum kamen nicht nur aus dem Kreis der einstigen peregrinen *incolae* des municipalen Territoriums,³³ sondern auch aus dem Territorium der *civitas peregrina*. Wir sind also zwar nicht in der Lage die Territorien der beiden Gemeinden gegeneinander abzugrenzen, dagegen ist sehr wahrscheinlich, daß der lokalen Oberschicht (*boni et locupletes*) der peregrinen Civitas irgendwie Zugang zum Ordo des Municipiums gewährt wurde. Als einen analogen Fall habe ich vor Jahren die Carni und Catali angeführt,³⁴ die von Augustus der Colonia Tergeste attribuiert waren und denen später Pius gestattete, daß sie *per aedilitatis gradum in curiam admitterentur ac per hoc civitatem Romanam apiscerentur*.³⁵ Die civitas Eraviscorum wäre demnach von Hadrian zum Municipium von Aquincum attribuiert worden, und zwar auf der Weise, daß ihre Mitglieder durch die Ädilität das Bürgerrecht erhalten und in den Ordo aufgenommen werden konnten. Ein aelischer Neubürger, P. Aelius Firmus Rusconis f. hat *ob honorem aedilitatis* dem Hadrian eine Statue errichtet.³⁶

Unlängst hat jedoch U. Laffi in seiner gründlichen Arbeit über *attributio* und *contributio*³⁷ diese Konstruktion abgelehnt, weil die letzten nachweisbaren Attributionen unter Augustus stattfanden, und weil aus der Attribution nicht

³² CIL XVI 112. 123. 179. s. noch Anm. 26.

³³ Dazu wäre auch die Annahme des *Latium maius* für Aquincum nötig, das ermöglicht hätte, daß die peregrinen *incolae per Latium* (Plin. paneg. 37,3), d. h. durch das Dekurionat (Gaius Inst. I 96) das Bürgerrecht erhalten. Vgl. auch Laffi, U., *Attributio e Contributio*. (Pisa 1966) 69.

³⁴ Mócsy, A., Arch. Ért. 1951. 107-.

³⁵ CIL V 532 = ILS 6680.

³⁶ Intercisa Nr. 294: die Formel *l. d. d. d.* ist ein Beweis dafür, daß die Umgebung von Intercisa zum municipalen Territorium gehörte (angenommen, daß der Stein nicht aus Aquincum verschleppt wurde).

³⁷ Laffi, U., a. a. O. 67-.

nötigerweise folgt, daß die Mitglieder der attribuierten Gemeinde nach dem Muster des *Latium* in die Bürgerschaft der höher stehenden Gemeinde aufgenommen werden konnten.³⁸

Durch diese Einwände wird das Problem nicht der Lösung nähergebracht. Es ist wohl ratsam, bei einer monographischen Behandlung des Begriffs *attributio* die nur erschlossenen aber nicht wörtlich überlieferten Fälle auszuschließen, aber die Schlußfolgerungen, die Laffi aus seinen methodisch einwandfreien Untersuchungen zog, bestätigen auf indirekter Weise doch die Richtigkeit meiner obigen Aufstellungen. Fassen wir das Problem nochmals zusammen:

Die *civitas Eraviscorum* hatte vor Hadrian eine Art Selbstverwaltung, die in der Hand der *principes*, später in der Hand der *decuriones* lag. Nachdem im Vorort der Civitas, in Aquincum, unter Hadrian ein Municipium gegründet wurde, wurde die Civitas nicht aufgelöst oder einfach in ein Municipium umgewandelt. Als Civitas bestand sie wenigstens nominell auch noch im 3. Jh. Seit Hadrian ist als Funktionär der Civitas nur der Tabularius bezeugt, die Dekurionen des Municipiums kamen dagegen aus dem Kreis der Urbbevölkerung, und zwar auch vom Territorium der Civitas. Sie waren zumeist Neubürger, die das Bürgerrecht erst unter oder sogar nach Hadrian erhielten. Die Verwaltung der auch nach Hadrian weiterbestehenden peregrinen Civitas hing demnach irgendwie mit der municipalen Verwaltung zusammen. An ein einfaches *Latium maius* kann jedoch nicht gedacht werden, weil die Neubürger im Ordo von Aquincum allem Anschein nach nicht nur gewesene *incolae* des municipalen Territoriums, sondern auch gewesene Mitglieder der Civitas waren. Würde man damit rechnen, daß die Civitas von Hadrian das latinische Recht erhielt, dann wäre erstens unverständlich, warum nicht aus der ganzen Civitas einfach ein *municipium Latini iuris* geformt wurde, und zweitens müßte man auch annehmen, daß zwischen Civitas und Municipium irgendein Abhängigkeitsverhältnis bestand, das den Mitgliedern der abhängigen Gemeinde den Zugang zur regierenden Körperschaft der anderen Gemeinde ermöglichte.

Nun war die Attribution nach den Schlußfolgerungen Laffis³⁹ ein Abhängigkeitsverhältnis zwischen zwei nicht gleichberechtigten Gemeinden; das Territorium der attribuierten und daher nötigerweise minderberechtigten Gemeinde ist durch die Attribution „un'appendice dell'agro municipale“ geworden. All dies paßt auf den Fall von Aquincum aufs beste. Wir wissen freilich nicht, wie diese Abhängigkeit in Einzelnen geregelt wurde, und können auch nicht beweisen, daß das Abhängigkeitsverhältnis in unserem Fall gerade mit dem Terminus *attributio* bezeichnet wurde. Da aber nach der Inschrift von Tergeste⁴⁰ eine von Augustus geschaffene Abhängigkeit unter dem Namen *attributio* noch unter Pius bestand, ist nicht von der Hand zu weisen, daß das Verhältnis zwischen zwei nicht gleichberechtigten benachbarten Gemeinden auch nach Augustus auf ähnlicher Weise geregelt werden konnte.

ANDRÁS MÓCSY

³⁸ Vgl. auch Braumert, H., Corolla E. Swoboda. (Graz 1966) 81.

³⁹ Ebenda 89.

⁴⁰ S. Anm. 35.

LOVAS SÍRKŐ TÖREDÉKE A MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMBAN

A Mezőgazdasági Múzeum régi szerzeményei között szerepel egy ismeretlen lelőhelyű, töredékes római sírkő¹ (1. ábra). A tárgy múzeumba kerülésének körülményeiről, sajnos, semmit sem tudunk.

A kő felső része és jobb oldali széle hiányzik, csupán a feliratos mező utolsó sora és a második képmező ábrázolása maradt fenn. A feliratot hármass léckeret szegélyezi (2. ábra), a mezőt a szöveg nem tölti ki teljesen. A latin felirathoz a következő betűk vehetők ki: IVNI; sajnos a szöveg kiegészítése és értelmezése e kis töredék alapján nem végezhető el.

A felirat alatti ábrázolás (1. ábra) jobb oldalán bal lábával kilépő lovaskatona áll, feltehetőleg az elhunyt foglalkozására utalva. A férfi bal kezében nagy, kerek pajzsot tart, jobbájjal a vele szembenéző ló kantárját fogja. Öltözete rövid tunika. A ló kissé ágaskodik, bal lábával kilépő állásban van. Szerszámzatából csak a kis bőr nyereg (sella equestris) látszik, takaró nélkül. A lószerszám egyéb alkatrészeit vagy nem ábrázolta a kőfaragó, vagy azóta megsemmisült, ugyanis a kő felülete erősen lekopott.

A sírkő töredéke a hazai emléanyagban igen elterjedt típust képvisel. Legközelebbi analógiáit a limes mentén előkerült katona-sírkövek, elsősorban az aquincumi és intercisai lelőhelyű köemlékek között találjuk meg.² A lovas ábrázolásos sírkövek legkorábbi típusainál a lovas lován ülve jelenik meg. A későbbi időkben gyakoribbá válik a lovát vezető lovász alakja. E típuson kívül előfordul olyan jelenet is, ahol a középen álló férfialak bal és jobb kezével egy-egy felszerszámozott ló kötőfékjét tartja.

Sírkövünk közeli analógiája Senio intercisai síremléke.³ Senio sírkövének keretelése, kidolgozása a miénkkel egészen rokon, csupán az ábrázolások sorrendje más, ennél a felirat a lovasjelenet alá került. A kő kora a II. század eleje. Malsus és fivére sírtáblája szintén intercisai lelőhelyű, és a II. század elejéről származik.⁴ Ennél a kőnél a lószerszám analóg a miénkkel. Flavus Blandi F. aquincumi lovaskatona sírkövének ábrázolása⁵ majdnem teljesen megegyezik a miénkkel, a különbség csak az, hogy a ló hátán a nyereg alatt még hosszú nyeregtakaró is látható, és a lovász kezében nem tart pajzsot. Ez az ábrázolás az I. század végétől való.

¹ M: 62 cm; Sz: 73 cm; V: 20 cm; betű M: 4 cm; anyaga mészkő. Ltsz.: 68.1.1.

² Összefoglalásuk: Sz. Burger A., Arch. Ért. 83 (1956) 191–196.

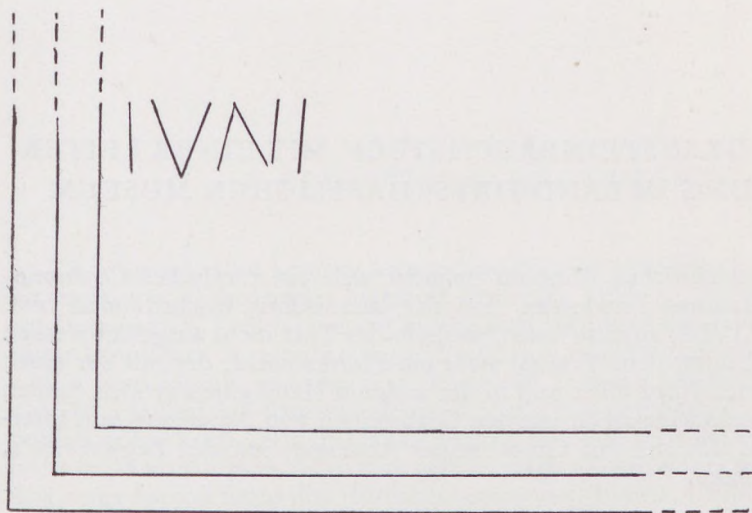
³ Intercisa I. AH 33. (Bp. 1954) XXX. t. 4.

⁴ Uo. XXXVI. t. 2.

⁵ Aquincumi Múzeum, ltsz.: 366.

1. ábra

2. ábra

Az analógiák alapján a sírkövet az I. század végére, de inkább a II. század elejére keltezhetjük. A készítés helyét megállapítani, sajnos, nem tudjuk, az ábrázolás stílusa és a kidolgozás technikája leginkább az aquincumi és az intercisai sírkövekkel rokon.

R. PETŐ MÁRIA

RÖMISCHES GRABSTEINBRUCHSTÜCK MIT EINER REITER- DARSTELLUNG IM LANDWIRTSCHAFTLICHEN MUSEUM

Im Landwirtschaftlichen Museum befindet sich ein römisches Grabsteinbruchstück unbekannten Fundortes. Aus der lateinischen Inschrift sind bloß einige Buchstabe (IVNI) auszunehmen, weshalb der Text nicht ausgelegt werden kann. Im Bildfeld unter dem Textteil steht ein Pferdeknecht, der mit der einen Hand ein beschirrtes Pferd führt und in der anderen Hand einen großen runden Schild hält. Das Steindenkmal ist mit den Grabsteinen von Aquincum und Intercisa verwandt und läßt sich auf Grund seiner Analogien auf den Beginn des 2. Jahrhunderts datieren.

A BRIGETIOI SÁVOS KERÁMIA

A brigetioi sávos kerámia a pannóniai kutatók előtt közismert edénycsoport.¹ Ez éppúgy a gyakorlatban kialakult elnevezés, mint a „pannóniai szürke áru” meghatározás. E kerámiacsoport elterjedését tekintve beszélhetnénk „pannóniai” sávos kerámiáról is, azonban leggyakrabban a brigetioi leletek között fordul elő s mint látni fogjuk, gyártása is itt lendül fel és tart a legtovább. Sávos kerámia alatt azt a különböző formájú edényekből álló csoportot értjük, amely világos alapon az edény felső kétharmadában, vagy a közepén széles sávban vörös festéssel borított. A vörös festés vagy dísz nélküli, vagy az alap színét szabadon hagyó csíkok, vagy karcolt fogas dísz (Rädchenverzierung) borítja. Utóbbiak gyakran váltakoznak egymással, vagy néha bevájt hullámvonalakkal is.

Számos brigetioi sávos edény megfelelő leletösszefüggések keretében való bemutatására a teljes brigetioi anyag közlése folyamán kerül majd sor. Sz. Póczy Klára doktori értekezése a brigetioi kerámiáról, sajnos, eddig nem jelent meg nyomtatásban.² Folyamatban van a brigetioi temetők³ és fazekastelepek feldolgozása⁴. Jelen vizsgálódást a brigetioi sávos kerámia területén egy összefüggő leletcsoport teszi időszerűvé, mely nem régen került be a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ez a leletegyüttes e kerámia egyidőben gyártott változatait képviseli.

A szőnyi Tussla család a birtokán előkerült régiségeket a múlt század második felében a Nemzeti Múzeumnak és a Hódmezővásárhelyi Gimnázium gyűjteményének adományozta. A még megmaradt régiségek is a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe kerültek. A régiségekhez egy fényképes album és egy litografált kézirat tartozott.⁵ A kéziratban Gerecze Péter 1914-ben tudósít a gyűjteményről. Számunkra közléséből az a fontos, hogy a család sohasem gyűjtött másutt, csak a saját szőnyi birtokán, s hogy a leletek – melyek katalógusában a bennünket érdeklő edények is szerepelnek – az országút két oldalán és a vasút építkezése közben kerültek elő. Barkóczi László szerint a Tussla birtok a szőnyi castrum és az ettől D-re és K-re eső katonaváros területén volt.⁶ A bemutatandó tizenkét edény – mint az alábbi leírásból látni fogjuk – olyan jellegzetességeket mutat, hogy bátran leletegyüttesként kezelhetjük.

¹ Sz. Póczy K., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 115.; *Ua.*, Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 49.

² Póczy K., Brigetio kerámiája. Doktori értekezés. Kéziratának rendelkezésemre való bocsátásáért a szerzőnek hálás köszönettel tartozom. Lásd még: Póczy K., Die Keramik von Brigetio (1947) Zusammenfassung. DissArch I. (Bp. 1958) 89 sk.

³ A brigetioi temetők feldolgozását Barkóczi László végzi. Az egyes sírok és leletegyüttesek korhatározásáért neki tartozom köszönettel. A temetők összefoglaló említése: Barkóczi L., Anth 3 (1949) 67 sk.; *Ua.*, FA 19 (1968) 61.

⁴ Az ún. Gerhát fazekastelep feldolgozása Póczy Klára kéziratában, a kurucdombi fazekastelep feldolgozása folyamatban a Nemzeti Múzeumban.

⁵ Magyar Nemzeti Múzeum Adattára. IX. 124. 1969. szám.

⁶ Barkóczi L., Brigetio. DissPann II: 22. (Bp. 1951) 1. kép.; *Ua.*, Anth 3 (1949) 68. és térkép.

1. *ábra* 1. = 4. *ábra* 3. Fül nélküli korsó (váza alakú edény). Világos sárga, perem aljától a hasig vörösesbarna, az ecsetcsíkokat jól mutató festés, melyet a nyakon két, a hason három recézett csík szakít meg. M: 21 cm, Szá: 7,8 cm, Tá: 6,7 cm. Ltsz.: 63.15.7.

1. *ábra* 2. Fül nélküli korsó, nyakán négy kis domború bordával. Világos sárga, peremtől a has aljáig vörösesbarna bronzfényű bevonás, melynek ecsethúzásai jól látszanak. Nyakon két ritka, vállon és hason két-két csík szakítja meg a festést, mely több helyen lekopott. Az edény hasi részén a rosszul elkevert anyagban megmaradt mészszerű a felszínt két helyen kipattantotta. M: 21,5 cm, Szá: 7,3 cm, Tá: 6 cm. Ltsz.: 63.15.5.

1. *ábra* 3. Fül nélküli korsó, elnyomódott formájú, világos sárga, perem aljától a has aljáig élénk vörös matt festés. A festést öt távolfekvő sorban meg-megszakadó csíkok bontják meg. Peremén és oldalán ráégett korom, a festés alatt égetésnél kipattant lyuk. M: 22,2 cm, Szá: 7,6 cm, Tá: 6,3 cm. Ltsz.: 63.15.4.

1. *ábra* 4. = 4. *ábra* 1. Fül nélküli korsó. Világos sárga, élénk vörös festéssel, egyik oldalán a festés sűrűbb barna. Perem alatt egy, nyaktól lefelé öt szabályos távolságban elhelyezett, de egyenlőtlen vastagságú csík szakítja meg a festést. M: 24 cm, Szá: 7,7 cm, Tá: 5,8 cm. Ltsz.: 63.15.6.

1. *ábra* 5. Fül nélküli korsó, teljesen elnyomódott formájú. Világos sárga, a hibás égetés miatt érdes felületű. A peremtől a has aljáig élénk matt vörös festés, melyet hat sorban egyenlőtlenül bevált csíkok szakítanak meg. M: 22,6 cm, Szá: 7,7 × 8,2 cm, Tá: 5,8 × 6,3 cm. Ltsz.: 63.15.1.

1. *ábra* 6. = 4. *ábra* 2. Fül nélküli korsó. Világos sárga, perem aljától a has aljáig világos vörös festés, mely a sűrűbb helyeken fémes fényű, sötétvörös színű. Perem alatt és a vállon két-két bevált csík, hason három csík szakítja meg. Nyakán az égetésnél rátapadt agyagdarabka. M: 23 cm, Szá: 7,2 cm, Tá: 5,8 cm. Ltsz.: 63.15.3.

1. *ábra* 7. = 4. *ábra* 4. Fül nélküli korsó szűk nyakkal. Világos sárga, perem aljától a has aljáig vörös festés, mely helyenként lekopott. Perem alatt egy, a nyakon, vállon és hason két-két bevált csík. A hasi részen az égetésnél kipattant hólyag maradványa, a felszíni réteg hiányzik. M: 21 cm, Szá: 6,5 cm, Tá: 6 cm. Ltsz.: 63.15.2.

2. *ábra* 1. Füles kancsó, bőszejű, kissé felmagasodó füllel, gömbölyű hasa alatt a talp felé erősen szűkül. Világos sárga, peremén befelé, a háromszatú fülön és hasán zónában matt vörös festés. Több darabból ragasztott. M: 23,5 cm, Szá: 12,5 cm, Tá: 6,4 cm. Ltsz.: 63.14.3.

2. *ábra* 2. = 4. *ábra* 6. Füles kancsó, bőszejű, konikus nyakán két-két hornyolás, talpa felé erősen szűkül. Világos sárga, peremén, háromszatú fülén és hasán zónában matt festés. Felületi rétege az égetésnél kipattant, felülete négy kerek foltban hiányos. M: 21,7 cm, Szá: 11 cm, Tá: 6,6 cm. Ltsz.: 63.14.2.

2. *ábra* 3. Füles kancsó, bőszejű, rövid kónikus nyakú. Teste itt-ott szögletesre nyomódott. Világos sárga, peremén, fülén és hasán zónában matt, vörösesbarna festés. M: 21,5 cm, Szá: 10,5 cm, Tá: 6,9 cm. Ltsz.: 63.14.1.

3. *ábra* 1. = 4. *ábra* 7. Gömbtestű edény (köcsög). Hengeres nyakú, talpa felé erősen összehúzó. Világos sárga, a perem szélétől a has aljáig narancssárga matt festéssel borítva, mely erősen lekopott. Vállán hornyolások, ez alatt 9 sorban karcolt fogas dísz. Helyenként ráégett korom nyomai. M: 15,3 cm, Szá: 7,8 cm, Tá: 5,6 cm. Ltsz.: 63.13.1.

3. *ábra* 2. = 4. *ábra* 5. Tojás alakú fazék, vízszintes peremmel. Világos sárga, peremszéltől a has aljáig vörös festés, nyakon és vállon csíkok, a vállon fogas díszes zóna. E zónán mély lyuk, égetési hiba. Az edény testén, különösen az alsó részén, vastag ráégett korom réteg. M: 18 cm, Szá: 9,6 cm, Tá: 6 cm. Ltsz.: 63.13.2.

A fül nélküli korsókat a füles kancsókkal összekapcsolja anyagunkban az égetésnél kipattant felület hasonlósága. A vízszintes peremű fazékon és a gömbtestű edényen azonos koromtapadások vannak, mint egyes fületlen edényeken. A Tussla gyűjtemény ezen összefüggő zárt csoportja a legnagyobb valószínűség szerint egy összeomlott kemence kerámia anyaga. A kemencét valamilyen háborús esemény kapcsán hirtelen hagyhatták el s nem került sor az edények kiszedésére és a selejtedények összetörésére. Az anyag a fül nélküli edények és a füles kancsók típusorozata. Alábbiakban a Nemzeti Múzeumban őrzött egyéb festett vörös sávós edények alapján megkeressük ennek az összefüggő leletgyűttesnek a helyét a brigetioi edényanyag keretében.

1. ábra

2. ábra

1. Anyagunkban a vezérforma a *fül nélküli*, tölcseyszerűen kihajló peremű *korsó* (1. ábra 1–7). A Tussla anyagban az edény testét nem borítják fogas díszek. Legközelebbi párhuzamuk (6. ábra 1) egy földsírbeli került elő volutás mécsessel együtt.⁷ Az edényt barnásvörös festés borítja, a csíkok 2–1–2 rendszerben szakítják meg a festett felületet. A mécsesen Herakles maszkot látunk, e mécsstípus pannóniai használata Marcus Aurelius koráig terjed.⁸ A hosszúkás, fül nélküli korsók Brigetioiban díszesebb kivitelben is készültek. A vállán és hasán fogas dísszel díszített edény (5. ábra 1 = 7. ábra 3) az ún. Gerhát temetőből származik a 4. sz. hamvasztásos sírből.⁹ Kora a II. század második fele. Még fejlettebb díszítésű az a Fleissig gyűjteményből való edény (5. ábra 2 = 6. ábra 2), melyen a fogas díszek mellett hullámvonalak is láthatók.¹⁰ Ez az edénytípus továbbra is használatban marad Brigetioiban. Az ún. Sörházkeri temető 61. sz. hamvasztásos sírjából való köcsög (5. ábra 3 = 7. ábra 4) mellett talált üvegedény és a többi lelőkörmény alapján a III. század második évtizedéből való.¹¹ Ugyanebből a temetőből a 109. sz. hamvasztásos sírből való egy szép narancsvörös festésű kis edény (7. ábra 2), mely a II. század végén, vagy a III. század elején került sírba.¹²

2. A második jellegzetes forma, a *vízszintes peremű fazék* (3. ábra 2 = 4. ábra 5) éppen úgy emlékeztet a késő LT edényekre, mint az első. A tojás alakú edény provinciális római változata vízszintes peremű, a perem vagy sima, vagy bordázott. Brigetioiban igen kedvelt forma, számos változatban szerepel. A Tussla gyűjtemény darabján a vállon egy zónában fut a fogas dísz, ugyanilyen a Sörházkeri temető egyik szórványosan előkerült fazeka (4. ábra 8 = 8. ábra 1) és egy kisebb edény,¹³ mely ugyancsak sírből való (4. ábra 9 = 8. ábra 3).¹⁴ A helybeni gyártásra utal az a sírből való fazék is (4. ábra 10), melyen sötétebb folt keletkezett a kemencében való égetéskor.¹⁵ A Gerhát temetőből a II. század második feléből ismerünk egy fazekat, melyen a vörös festésen egy zónában fogas díszek futnak körbe.¹⁶ A Tata-brigetioi vízvezeték kiásásakor Paulovics I. hasonló, de nagyobb edényt talált (4. ábra 11).¹⁷ Ugyancsak ő talált az ún. 2. számú sírmezőben a castrum D-Ny-i sarkától D-re II. század végi és III. század eleji környezetben egy szűkebb nyakú, tojás alakú fazekat (4. ábra 12), melyen a fogas díszek mellett megjelenik a hullámvonal is.¹⁸ Díszítésmódban hasonló, de kisebb az a fazék (4. ábra 13 = 8. ábra 4), melyet ugyancsak Paulovics ásott ki az ún. Járóka temető 3. sz. sírjából. A sírban ólom tükörkeret és Severus Alexander érme volt.¹⁹

⁷ Ltsz.: 2.1936.21.

⁸ Iványi D., Die pannonischen Lampen. DissPann II: 2. (Bp. 1935) 11,43., V. t. 6.

⁹ Ltsz.: 6.1940.8.

¹⁰ Ltsz.: 2.1950.89.

¹¹ Ltsz.: 2.1946.12.; Üveg: Barkóczi L., FA 19 (1968) 65., Kat. II. a–e.

¹² Ltsz.: 2.1946.80.

¹³ Ltsz.: 4. 1946.5.

¹⁴ Ltsz.: 62.36.45.

¹⁵ Ltsz.: 62.36.40.

¹⁶ Ltsz.: 6.1950.53.

¹⁷ Ltsz.: 7.1928.16.

¹⁸ Ltsz.: 9.1928.29.

¹⁹ Ltsz.: 2.1931.88 a.; Paulovics I., Funde und Forschungen in Brigetio (Szöny). LA II. DissPann II: 11. (Bp. 1941) 162–163., XXVIII. t. 1.

3. ábra

3. A Tussla leletgyűttes harmadik típusa a *gömbtestű és hengeres nyakú, fül nélküli edény* (3. ábra 1 = 4. ábra 7.). Brigetioiban számtalan példányban talál-ták, két változatát mutatjuk itt be. A bordázott nyakú edény (5. ábra 4) a Gerhát temetőből származik a III. század elejéről,²⁰ a kissé ívelt nyakú példány (5. ábra 5) egy katonavárosi temető sírjának egyedülálló melléklete volt.²¹

4. A negyedik fő típus a *bőszájú, egyfülű kancsó* (2. ábra 1–3, 4. ábra 6). Díszí-tése a peremen, fülön és a vállon széles sávban körbefutó matt, vörösesbarna festés. A nagyméretű, egyfülű kancsó brigetioi párhuzamait keresve két elnyomódott edényt²² mutatunk be (5. ábra 8 = 9. ábra 1. és 9. ábra 2.) A teljesen azonos kivi-telű edények egyikén ceruzajelzést fedezhetünk fel, mely az ún. Gerhát fazekas-telep leletein látható. Ugyanilyen jelzést visel egy teljesen azonos kancsó töredéke, mely a Gerhát fazekastelep anyagában került benaplózásra.²³ Ezek szerint ezt a típusú kancsót a Gerhát fazekastelepen gyártották. Ez a fazekastelep Póczy K. meghatározása szerint Hadrianus uralkodásától a III. század húszas éveig műkö-dött.²⁴ A Tussla birtok elhelyezkedése, a vasútépítkezés említése és a kancsók azonossága alapján a Tussla féle leletgyűttest a Gerhát fazekastelep egyik kemen-céjéhez tartozónak gondoljuk.

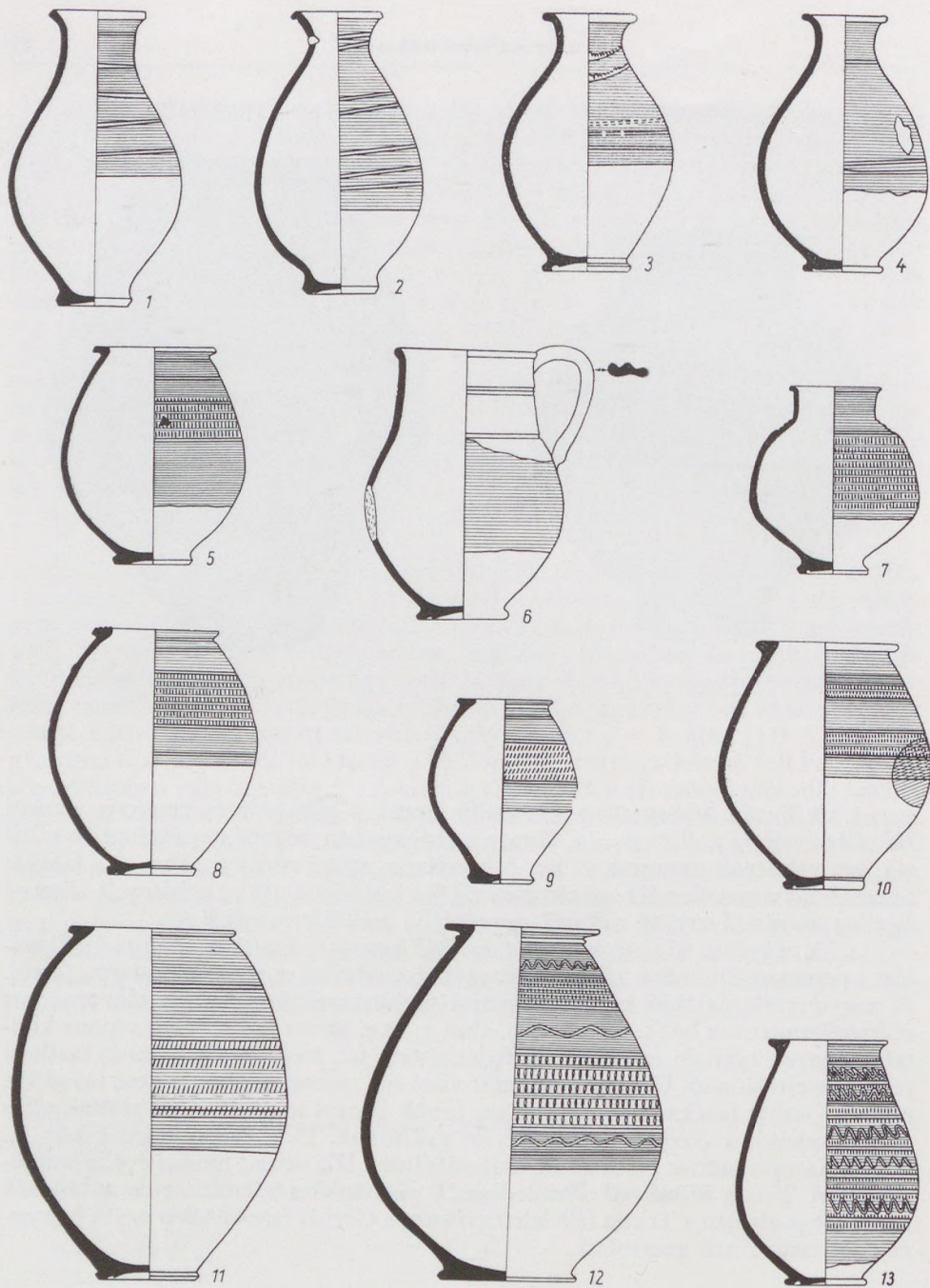
²⁰ Ltsz.: 6.1940.118.

²¹ Ltsz.: 62.36.50.

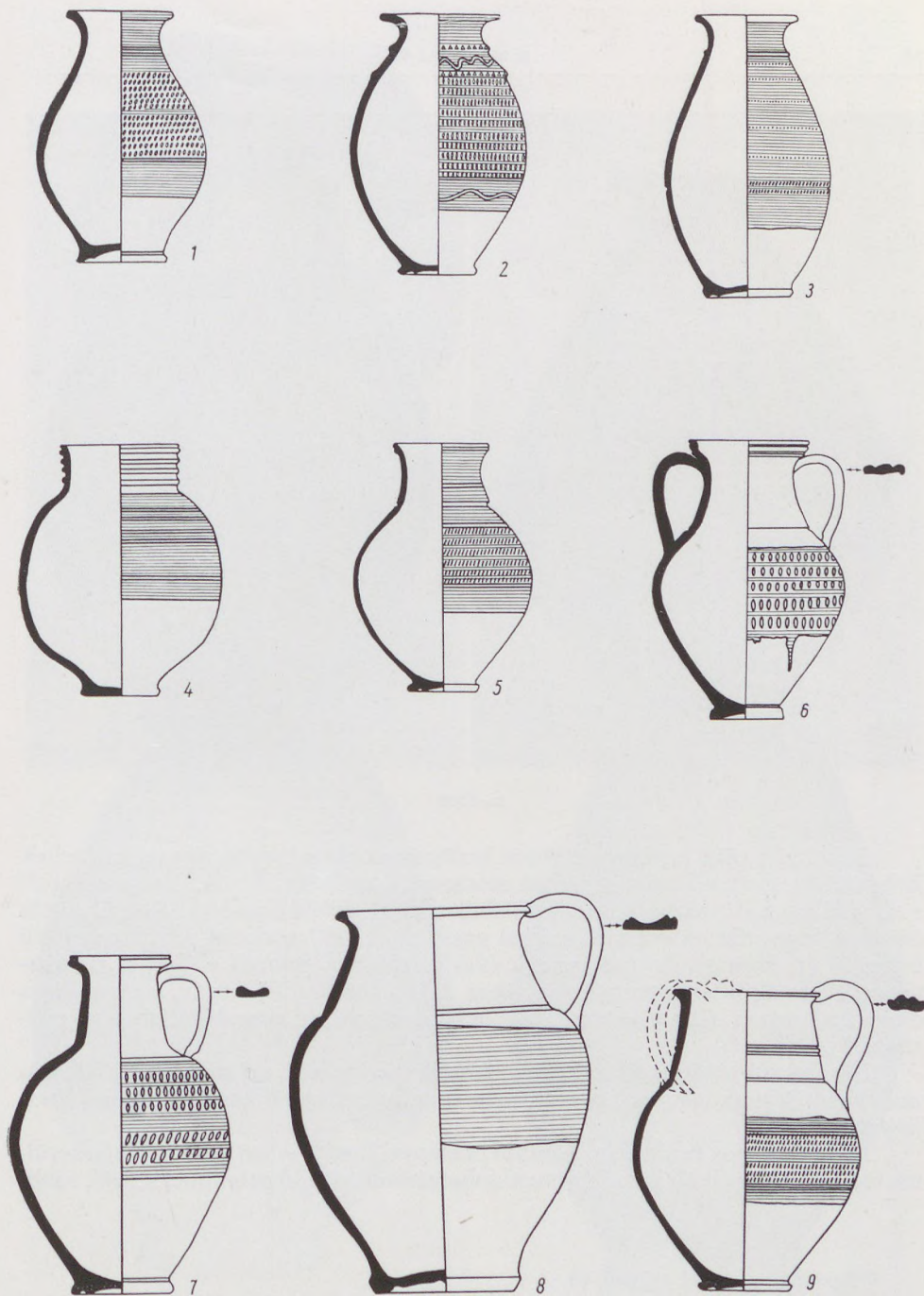
²² Ltsz.: 54.21.2.

²³ Ltsz.: 52.4.46.

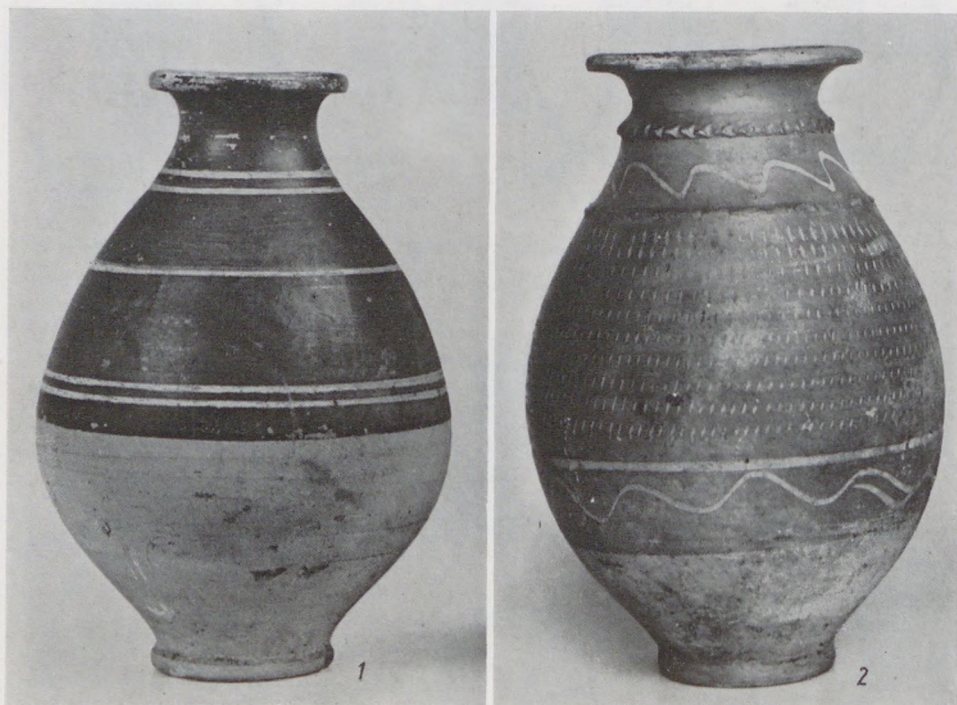
²⁴ Póczy K., DissArch I. 90.

4. ábra

5. ábra

6. ábra

Tekintsük még át, hogy a sávos kerámiának még milyen típusai kedveltek Brigetioban. Ezek a Tussla anyagban nincsenek képviselve. Az ún. Cecilia temető²⁵ 116. sírjából a II. század második feléből való a kétfülű korsó (5. ábra 6) vörös övvel és fogas dísszel.²⁶ Ennél sokkal gyakoribbak az azonosan díszített egyfülű korsók²⁷ (5. ábra 7). E típus sima övvel díszített változatait a Gerhát fazekas-telepről²⁸ és sírokból ismerjük (10. ábra 2).²⁹ A háromfülű edény, melyet fogas díszes öv borít (5. ábra 9 = 10. ábra 1), a második század második felében már fel-tűnik.³⁰

Bár a sávos kerámia fő centruma, fentiek szerint, a II. században és a III. század elején Brigetioban van, nézzük meg ennek az edényfajtának pannóniai elterjedését.

A festett sávos kerámia legkorábbi példányai Poetovioban és környékén kerültek elő. Itt a fül nélküli korsó finom kidolgozásban, kihajló peremmel készül, több-

²⁵ Barkóczi L., *Anth* 3 (1949) 68.

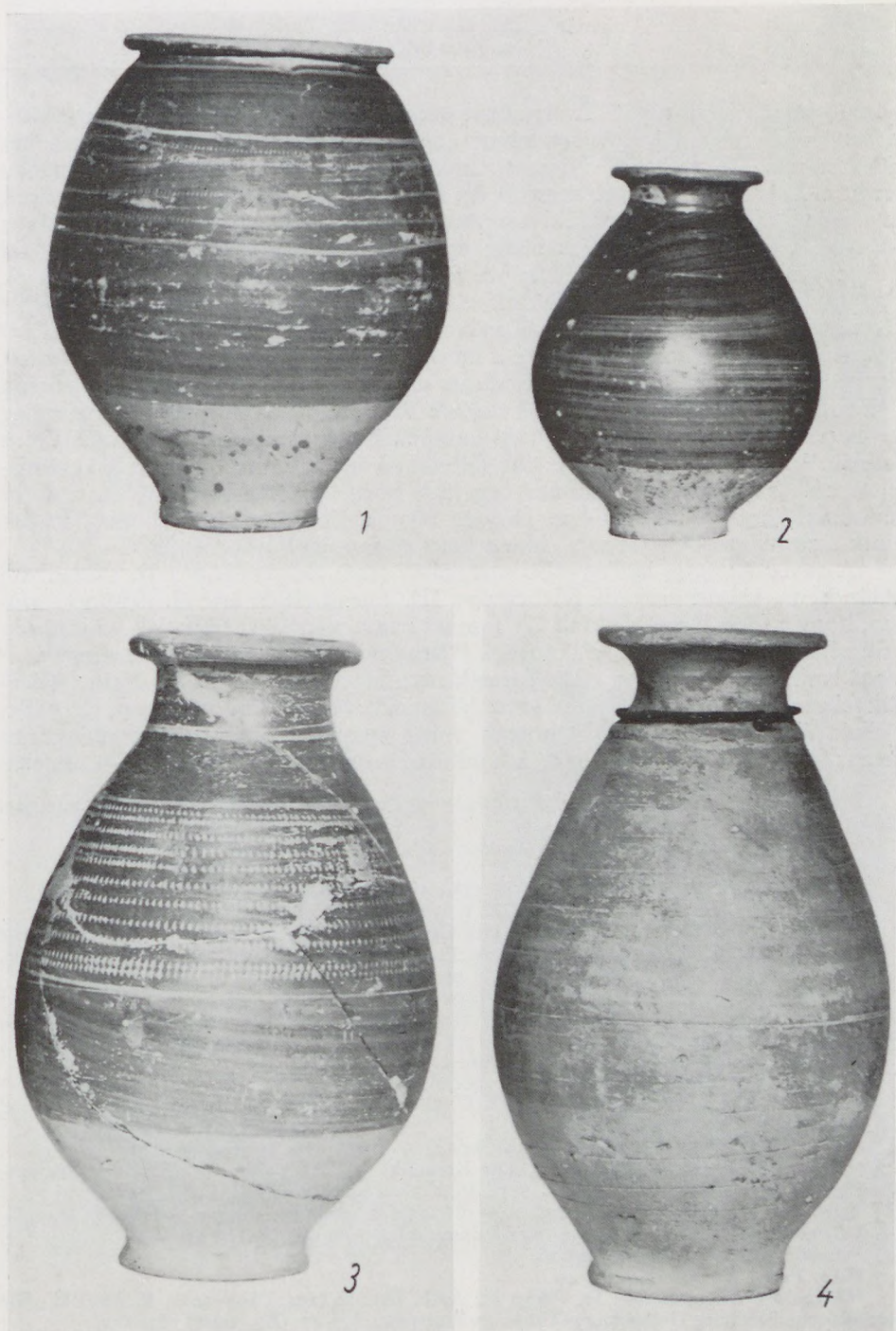
²⁶ *Ltsz.*: 62.36.245.

²⁷ *Ltsz.*: 62.36.1.

²⁸ Töredék. *Ltsz.*: 52.3.92.

²⁹ *Ltsz.*: 62.36.126.

³⁰ *Ltsz.*: 2.1946.242.

7. ábra

nyire fogas dísszel borítva.³¹ A vízszintes peremű, tojás alakú fazék is számos változatban előfordul itt.³² A vörös sávós edények a Flaviusok korában Poetovio vidékén már elterjedtek.³³ Nyugat-Pannóniában korai sírmezőben Savariában került elő sávós, fül nélküli korsó.³⁴ Az I. század végi és II. századi halomsírok anyagában a Fertő-tó környéki csoportban főleg a fazék alakú festett sávós edények a gyakoriak.³⁵ A tojás alakú edények különböző változatai tűnnek fel a Poetovio-környéki,³⁶ mezőszilasi³⁷ és felsőcikolai halomsírokban³⁸ (11. ábra 2). Ugyanebből a korszakból ismerünk sávós edényeket a Fejér megyei mányi³⁹ és pázmándi (11. ábra 1) temetőkből, valamint a dél-pannóniai kékesdi temetőből.⁴⁰ Telepen előfordul Gorsiumban⁴¹ és a bicsérdi fazekastelep anyagában.⁴² A festett sávós edények későbbi, főleg hullámdíszes változatai, fül nélküli és kétfülű korsók a II. század végéről és a III. század elejéről Vindobonából ismertek.⁴³ Viszonylag kevés példányban fordul elő a sávós kerámia Aquincumban,⁴⁴ szinte alig Vetus Salinán.⁴⁵ A háromfülű sávós edény felbukkan Intercisában,⁴⁶ de ezt a kerámiafajtát csak szórványosan találták meg itt.⁴⁷ Mint a fentiekből kitűnik, a sávós pannóniai kerámia legkorábban Dél- és Nyugat-Pannóniában otthonos, fel-fel-tűnik a provincia belsejében s ritka a kelet-pannóniai limes mentén.

A sávós kerámia legnagyobb virágzását tehát Brigetioiban a II. században, különösen a század második felében és a III. század elején érte el. Feltűnő azonban, hogy a főbb formák a késő LT fazekas hagyományokat mutatják, különösen a fül nélküli korsó és a tojás alakú fazék.⁴⁸ Brigetioiban nem volt őslakos település,⁴⁹ megállapítható, hogy ezen edényformák nem helyben fejlődtek ki. Nem tételezzük fel azonban, hogy a brigetioi sávós kerámiát a valaha Vindonissában, vagy környékén állomásozott legiok⁵⁰ hozták volna magukkal, mert ez az edénytípus nem is fordul elő Vindonissában. A korábban megindult kurucdombi fazekastelep

³¹ Bónis É., Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. DissPann II: 20. (Bp. 1942) 14 sk., XIV–XV. t., XXXVIII. t. 14–15.

³² Uo. XI–XIII. t., XXXVIII. t. 5, 6, 16.

³³ Uo.

³⁴ Mócsy A., Arch. Ért. 81 (1954) 170, 178., 38. kép 1.

³⁵ Bónis É., i. m. 14., XII. t. 7–10., XIII. t. 1, 2, 5.

³⁶ Pabič, J., Antične gomile v Slovenskih Goricah. Časopis za Zgodovino is Narodopisje 1 (1965) 62., II. t. 6.; Ua., Antične gomile v Prekmurju. Arh. Vestnik 11–12 (1960–61) 109, 117., I. t. 2.; B. Bónis É., FA 9 (1957) 71–72., 15. ábra 1.

³⁷ Kiss A., Arch. Ért. 84 (1957) 46., 6. kép.

³⁸ Ltsz.: 56.19.37. Pusztaszabolcs–Felsőcikola. Barkóczi L., Bónis É., Mócsy A. ásatása. Feldolgozás alatt.

³⁹ F. Petres É., FA 17 (1965) 90., 25. ábra 1.

⁴⁰ Sz. Burger A., Arch. Ért. 93 (1966) 260., 6. kép 1.

⁴¹ Bánki Zs., Villa II. von Tàc. IKMK C. IV–V. 6. sz. (Székesfehérvár 1965) 102–103., XXXII. t. 4, 11.

⁴² Barkóczi L., FA 8 (1956) 64 sk., 23. ábra 2, 7, 9.

⁴³ Schörgendorfer, A., Die römische Keramik der Ostalpenländer. (Brünn–München–Wien 1942) 47, 48, 50, 65, 169., 35. t. 425., 36. t. 442., 45. t. 556.

⁴⁴ Sz. Póczy K., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 115.; B. Bónis É., AntH 1 (1947) 48., II. t. 6.

⁴⁵ Barkóczi L.–B. Bónis É., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 162., 22. kép 13.

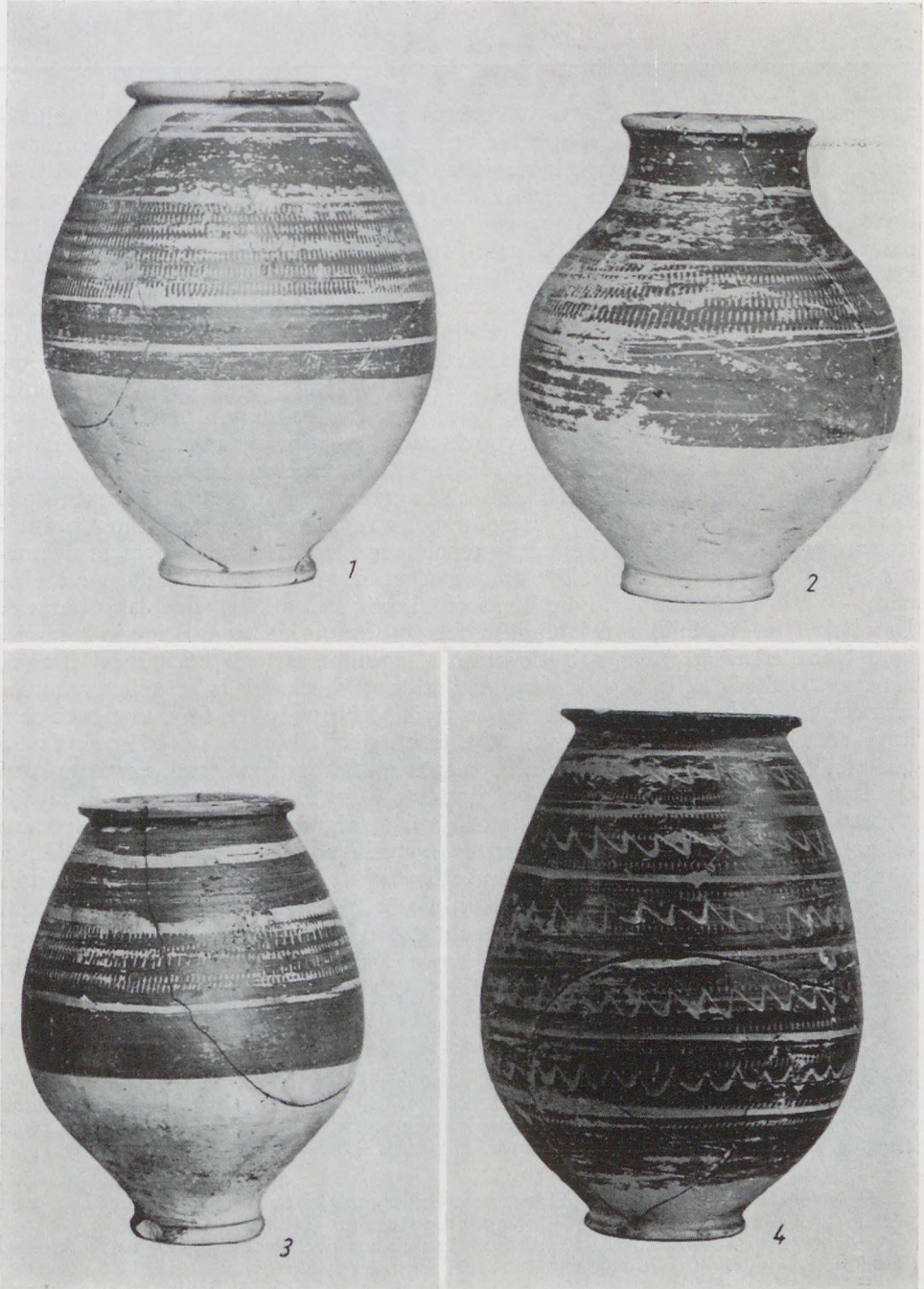
⁴⁶ Ltsz.: 51.1910.1. és 27.1903.16.

⁴⁷ Sz. Póczy K., Intercisa II. 49.

⁴⁸ Megelőző irodalommal: Sz. Póczy K., Arch. Ért. 79 (1952) 105–107.; B. Bónis É., Die späteltische Siedlung Gellérthegey–Tabán in Budapest. AH 47. (Bp. 1969) 167–174.

⁴⁹ Barkóczi L., AntH 3 (1949) 67 sk.; Mócsy A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 54–58.

⁵⁰ Sz. Póczy K., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 115.

8. ábra

anyagában⁵¹ gyakori márványozott kerámia esetében a rajnai-dunai kölcsönhatások sokkal inkább számításba jöhetnek mint a sávós kerámia eredetének keresésekor. A finomabb márványozott kerámiában látja E. Ettlinger a keleti tartományok, Vindonissa és a közép-dunai táborok között a legiok mozgásával összefüggésbe hozható kapcsolatokat.⁵² A Rajna vidéken megtaláljuk a közös késő LT ősförmára visszavezethető tojás alakú fazék formáit,⁵³ de rendszerint szürke kidolgozásban és nem vörös-sávós változatban.

Mint láttuk, a brigetioi sávós kerámia finomabb technikával kidolgozott előzményeit Poetovio környékén találjuk. A brigetioi canabae lakosságában főleg a délnyugat-pannóniai elemet s kevés őslakos jelenlétét mutatta ki Barkóczi L. és Mócsy A.⁵⁴ Feltételezhetjük, hogy a sávós kerámia kedvelése a dél-pannóniai kapcsolatokkal van összefüggésben. Feltűnő azonban, hogy a bemutatott sávós kerámia, mely a kelta fazekashagyományokat ennyire szembetűnően mutatja, Brigetióban csak a II. század közepén éri el virágkorát. Ezzel párhuzamos jelenség látható a nyugati provinciákban a késő LT hagyományokat mutató vörösre festett áru (főleg félgömb alakú tálak)⁵⁵ és az ún. belga áruk esetében. E. Ettlinger rámutatott, hogy itt nem a kelta fazekasság renaissance-áról van szó, hanem a folyamatos fejlődés egyes szakaszairól.⁵⁶ Mindamellet, hogy Brigetio – kelta neve ellenére – őslakos előzménnyel nem bír, számolnunk kell a környék őslakosságával. Úgy látjuk, hogy a fejlődésnek lendülő, felszaporodott létszámú Brigetio kerámiai igényeinek ellátására nem volt elegendő a legiohoz tartozó kézműves létszám, hanem a környék kelta hagyományokkal átítatott fazekasait is be kellett vonni a termelésbe. Amíg a valamivel korábban termelő kurucdombi fazekastelepen sem korai sem későbbi fázisában bennszülött fazekastechnikát mutató edényeket nem találtak, az ugyancsak a katonavároshoz tartozó Gerhát fazekastelep gyártmányai elválaszthatatlanok az őslakos hagyományoktól. Találón foglalta össze Póczy K. a provinciális kerámiakészítés jellemző sajátosságát, hogy a római típusáru fokozódó produkciójával a helyi elemek egyre inkább érvényre jutnak.⁵⁷ Míg a vörös sávós díszítés, a fül nélküli korsók és a tojás alakú edényformák az őslakos hagyományok legjellemzőbb képviselői, a vörös sávokat díszítő karcolt fogas dísz jellegzetesen provinciális római technika. A fogas díszes koszorúk, melyek a római terra sigillata jellegzetes díszei, a provinciális gyártás jellemzői a „pannóniai szürke” tálakon és a nyugati provinciák „belga” edényein egyaránt.

A bemutatott vörös sávós edények adatai:

4. ábra 8. = 8. ábra 1. Tojás alakú fazék, vízszintes bordázott peremmel. Finoman iszapolt sárga alap, peremszártól a has közepéig élénk vörös, kissé fényes festéssel, melyet vízszintes csíkok szakítanak meg. Vállon fogas díszes zóna. M: 20 cm, Szá: 10,2 cm, Tá: 6,8 cm. Ltsz.: 4.1946.5. Lh.: Brigetio, Sörházkeri temető. Radnóti A. – Barkóczi L. ásatása. Szórvány.

⁵¹ Anyaga a Magyar Nemzeti Múzeumban. Feldolgozás alatt. Említi: Barkóczi L., *Anth* 3 (1949) 68.; Sz. Póczy K., *Acta Arch. Hung.* 11 (1959) 156.

⁵² Ettlinger E.–Simonett, Ch., *Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa*. (Basel 1952) 59–65.

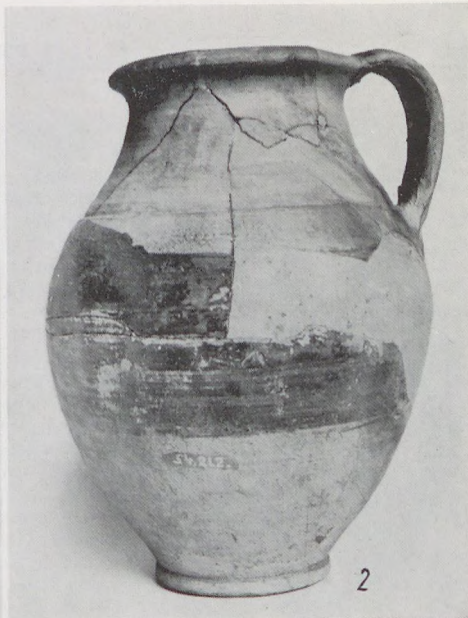
⁵³ Gose, E., *Gefäßtypen der römischen Keramik im Rheinland*. Beiheft 1. der Bonner Jahrbücher. (Köln 1950) 44., XIII. t. 191.

⁵⁴ Mócsy A., *Die Bevölkerung* ... 58.; Barkóczi L., *FA* 18 (1966/67) 80.

⁵⁵ Ettlinger, E.–Simonett, Ch., i. m. 8.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Sz. Póczy K., *Acta Arch. Hung.* 11 (1959) 156.

9. ábra

10. ábra

11. ábra

4. ábra 9. = 8. ábra 3. Tojás alakú bögre, vízszintes sima peremmel. Világos sárga, finom alap, három vastag csíkkal díszítve. Vállán karcolt fogas díszes zóna. M: 14,8 cm, Szá: 7,3 cm, Tá: 4,4 cm. Ltsz.: 62.36.45. Lh.: Brigetio. Petrovics J. gyűjtése. 22. sír.

4. ábra 10. Tojás alakú fazék, vízszintes sima peremmel. Világos sárga finom alap, peremszéltől a has aljáig vörös festéssel borítva, melyet vízszintes csíkok szakítanak meg. Vállon és hason egy-egy fogas karcolt dísszel borított zóna. Az edény oldalán sötétebb, kerek folt, a kemenében a mellette álló edény miatt nem égett ki tökéletesen. M: 19,9 cm, Szá: 11,4 cm, Tá: 6,3 cm. Ltsz.: 62.36.40. Lh.: Brigetio. Petrovics J. gyűjtése. 18. sír.

4. ábra 11. Tojás alakú fazék, vízszintes sima peremmel. Sárgásbarna alap, perem és felsőtest barnáslila festéssel borított, melyet három vastagabb csík szakít meg. Hasi részén vaskos, karcolt fogas díszes zóna. M: 28,2 cm, Szá: 13,2 cm, Tá: 7,8 cm. Ltsz.: 7.1928.16. Lh.: Brigetio. Paulovics I. ásatása; Tata-brigetiói vízvezeték feltárásakor találták 1927-ben.

4. ábra 12. Tojás alakú fazék, vízszintes peremmel, nyaknál erősebben szűkül, hasi része lefelé szélesedik. Sárga alap, peremszéltől a has aljáig vörös fényes bevonás, melyet vízszintes csíkok a nyakon sűrűbb, a vállon és hason laposabb hullámvonalak szakítanak meg. Vállon és hason fogas díszes zónák. M: 29 cm, Szá: 12,6 cm, Tá: 11 cm. Ltsz.: 9. 1928.29. Lh.: Brigetio. Paulovics I. ásatása. 2. sz. sírmező, síron kívül.

4. ábra 13. = 8. ábra 4. Tojás alakú fazék vízszintes peremmel, felfelé erősebben szélesedő testtel. Világos sárga alap, a peremszéltől majdnem az edény aljáig élénk vörös festés fedi, melyet vízszintes csíkok, hullámvonalakkal felváltva szakítanak meg. A csíkok és hullámvonalak között karcolt fogas díszek. M: 20,1 cm, Szá: 9,4 cm, Tá: 7,8 cm. Ltsz.: 2.1931.88. a. Lh.: Brigetio. Paulovics I. ásatása „Járóka” temető 53. sír.

5. ábra 1. = 7. ábra 3. Fül nélküli korsó kihajló peremmel. Világos sárga, peremtől a has aljáig ecsethúzásokat mutató vörösbarna festés, melyet a nyakon két, vállon és hason egy-egy vízszintes csík szakít meg, rajta vaskos fogas díszű zóna. M: 20 cm, Szá: 7,8 cm, Tá: 6,4 cm. Ltsz.: 6.1940.8. Lh.: Brigetio. Barkóczi L. ásatása. Gerhát temető. 4. sz. hamvasztásos sír.

5. ábra 2. = 6. ábra 2. Fül nélküli korsó kihajló peremmel. Világos sárga, peremszéltől a has alsó részéig vörösre festett, melyet domború fogazott lécek, vállon és a has alatt hullámvonalak és csíkok szakítanak meg. M: 21 cm, Szá: 9,3 cm, Tá: 5,8 cm. Ltsz.: 2.1950.89. Lh.: valószínűleg Brigetio. Fleissig gyűjtemény.

5. ábra 3. = 7. ábra 4. Fül nélküli korsó, nyakán léccel. Világos téglaszínű. Peremszéltől a has aljáig élénk vörös, kissé fényes bevonás. Öt sorfogazás egyenlően elosztva, alul két sorfogas dísz tagolja. M: 21,8 cm, Szá: 7,6 cm, Tá: 6,6 cm. Ltsz.: 2.1946.12. Lh.: Brigetio. Radnóti A.–Barkóczi L. ásatása. Sörházkeri temető. 61. sz. hamvasztásos sír.

5. ábra 4. Gömbtestű edény. Hengeres nyakán sűrűn bordák. Világos sárga alap, vállon és hason vörös festés, melyet vízszintes csíkok szakítanak meg. M: 20,4 cm, Szá: 2,9 cm, Tá: 6 cm. Ltsz.: 6.1940.116. Lh.: Brigetio. Barkóczi L. ásatása. Gerhát temető. V. sz. csontvázás sír.

5. ábra 5. Gömbtestű edény, kihajló peremmel, nyakán csatorna. Világos sárga, peremszéltől a has aljáig élénk vörös festés borítja, melyet vízszintes csíkok szakítanak meg. M: 20 cm, Szá: 7,2 cm, Tá: 5,4 cm. Ltsz.: 62.36.50. Lh.: Brigetio. Petrovics J. gyűjtése. 26. sz. sír.

5. ábra 6. Kétfülű korsú tagolt peremmel, fülei háromszatuak. Világos sárga, a hason festett öv, rajta öt sorban vaskos fogas dísz. M: 22 cm, Szá: 9,4 cm, Tá: 6,1 cm. Ltsz.: 62.36.245. Lh.: Brigetio. Petrovics J. gyűjtése. Cecilia temető területéről; 116. sír.

5. ábra 7. Egyfülű korsó tagolt peremmel, hengeres nyakkal. Világos sárga, vállon világos-vörös széles festett öv, mely nagyon lekopott, rajta öt sorban vaskos, fogas dísz. M: 27,2 cm, Szá: 7 cm, Tá: 7,8 cm. Ltsz.: 62.36.1. Lh.: Brigetio. Petrovics J. gyűjtése. 1. sz. sír.

5. ábra 8. = 9. ábra 1. Egyfülű kancsó bő szájjal. Teste az égetésnél elnyomódott. Világossárga, peremén belül, füle felső részén és vállán széles zónában vörös festés. M: 31 cm, Szá: 14,8 cm, Tá: 10,4 cm. Ltsz.: 54.21.2. Lh.: Brigetio. Valószínűleg Gerhát fazekastelep.

5. ábra 9. = 10. ábra 1. Háromfülű edény konikus nyakkal, gömb alakú testtel. Nyakon ketős csatornák. Fehérsárga alap, hason lilásbarna festett öv, melyet vízszintes csíkok közt fogasdiszes zóna szakít meg. M: 24 cm, Szá: 11,6 cm, Tá: 6,8 cm. Ltsz.: 2.1946.242. Lh.: Brigetio. Radnóti A.–Barkóczi L. ásatása. Sörházkeri temető. 178. sz. csontvázás sír.

6. ábra 1. Fül nélküli korsó, Világossárga, peremtől a has aljáig barnászvörös sötét festés, melyet a nyakon két, a vállon egy, a hason két csík szakít meg. M: 21 cm, Szá: 7 cm, Tá: 6,4 cm. Ltsz.: 2.1936.21. Lh.: Brigetio. Vétel Petrovics Jenőtől. 3. sz. földsír.

6. ábra 2. = 5. ábra 2.

7. ábra 1. Tojás alakú fazék vízszintes peremmel. Világossárga, peremtől a has alatti részig fényes, sötétvörös festéssel, melyet a perem alatt egy, vállon két vízszintes csík szakít meg. Vállon fogas díszek négy sorban. M: 19 cm, Szá: 10 cm, Tá: 6 cm. Ltsz.: 6.1940.5. Lh.: Brigetio. Radnóti A.–Barkóczi L. ásatása. Gerhát temető. 31. sz. hamvasztásos sír.

7. ábra 2. Fül nélküli korsó, kisméretű. Világossárga, sárgászvörös fényes bevonással, melynek az ecsethúzásai ferdén futnak majdnem az edény aljáig. M: 13,2 cm, Szá: 5,4 cm, Tá: 4,8 cm. Ltsz.: 2.1946.80. Lh.: Brigetio. Radnóti A.–Barkóczi L. ásatása. Sörházkeri temető 109. sz. hamvasztásos sír.

7. ábra 3. = 5. ábra 1.

7. ábra 4. = 5. ábra 3.

8. ábra 1. = 4. ábra 8.

8. ábra 2. Gömbtestű edény hengeres nyakkal, levágott peremmel. Világossárga, a perem széltől a has aljáig vörös festéssel borítva, melyet a nyakon és vállon három vízszintes csík szakít meg. A vállon fogas díszes öv. M: 20,4 cm, Szá: 6,4 cm, Tá: 6,4 cm. Ltsz.: 50.1910. Lh.:? Vétel Szabó Mihálytól.

9. ábra 1. = 5. ábra 8.

9. ábra 2. Egyfülű kancsó bő szájjal. Teste az égetésnél elnyomódott. Világossárga, peremén belül, füln és vállán széles zónában vörös festés. Oldalán nagy sötét égési foltok a hibás égetéstől. M: 29,8 cm, Szá: 14,4 cm, Tá: 10,4 cm. Ltsz.: 54.21.2. Lh.: Brigetio. Vsz. Gerhát fazekastelep.

10. ábra 1. = 5. ábra 9.

10. ábra 2. Egyfülű korsó, felfelé szélesedő, csonkakúp alakú peremmel, hosszú, hengeres nyakkal. Vállon és a hasi részen széles, élénk vörös festett öv, vaskos ecsethúzásokkal. M: 24,5 cm, Szá: 5,9 cm, Tá: 6,8 cm. Ltsz.: 62.36.126. Lh.: Brigetio. Petrovics J. gyűjtése. 62. sír.

11. ábra 1. Tojás alakú fazék, vízszintes, bordázott peremmel. Világossárga, peremszéltől lefelé a has aljáig élénk vörös festéssel, melyet a perem alatt és a hason egy-egy vízszintes csík szakít meg. Közöttük fogas díszes zóna. M: 22 cm, Szá: 14 cm, Tá: 8,6 cm. Ltsz.: 32.1864. II. 13. Lh.: Pázmánd. Kovács B. ajándéka.

11. ábra 2. Tojás alakú edény vízszintes bordázott peremmel, világossárga, lekopott vörös festéssel, melyet vízszintes csíkok és három hullámvonal szakít meg. Töredékes. M: 32 cm, Szá: 16 cm. Ltsz.: 56.19.37. Lh.: Pusztaszabolcs-Felsőcikola. 2. sz. halomsír.

DIE STREIFENVERZIERTE KERAMIK AUS BRIGETIO

Die streifenverzierte Keramik von Brigetio (Szöny) ist eine den Forschern Pannoniens allgemein bekannte Gefäßgruppe.¹ Ihre Benennung hat sich ebenso im Laufe der Praxis ausgebildet, wie die Bestimmung „pannonische graue Ware“. Angesichts der Verbreitung dieser keramischen Gruppe könnte man auch von einer „pannonischen“ streifenverzierten Keramik sprechen, doch kommt sie am häufigsten unter den Funden von Brigetio vor, und wie wir sehen werden, erreicht ihre Erzeugung an diesem Ort ihren Aufschwung und wird auch hier am längsten betrieben. Unter streifenverzierter Keramik verstehen wir jene Gefäßgruppe verschiedener Form, die auf hellem Grund im oberen Zweidrittel der Gefäße oder in der Mitte in breitem Streifen mit roter Bemalung bedeckt ist. Die rote Bemalung hat entweder keine Verzierung oder besteht teils aus – die Grundfärbung freilassenden – Streifen oder ist mit Rädchenverzierungen bedeckt. Letztere wechseln oft miteinander oder zuweilen auch mit eingetieften Wellenlinien.

Die Vorführung zahlreicher streifenverzierter Gefäße aus Brigetio im Rahmen entsprechender Fundkomplexe, erfolgt später, anlässlich der Publikation des kompletten Fundmaterials. Die Doktorarbeit von K. Sz. Póczy über die Keramik von Brigetio ist leider bis jetzt noch nicht im Druck erschienen.² Die Aufarbeitung des Materials der Gräberfelder³ und Töpfersiedlungen⁴ von Brigetio ist im Gange. Der vorliegenden Untersuchung auf dem Gebiete der streifenverzerten Keramik von Brigetio verlieh die unlängst in das Ungarische Nationalmuseum gelangte, zusammengehörende Fundgruppe eine Aktualität. Dieser Fundkomplex vertritt die zur gleichen Zeit erzeugten Varianten dieser Keramik.

Die auf dem Gute der Familie Tussla zu Szöny zum Vorschein gekommenen Gefäße wurden beim Bau der Eisenbahnlinie an beiden Seiten der Landstraße gefunden. Nach L. Barkóczy fiel das Gut Tussla auf das Gelände des Castrums und der von diesem südlich und östlich gelegenen Militärstadt von Szöny.⁶ Die unten vorgeführten zwölf Gefäße zeigen solche Eigenartigkeiten, daß sie ruhig als Fundkomplex behandelt werden können.

Die henkellosen Krüge verbindet in unserem Material mit den henkligen Kannen die Ähnlichkeit der beim Brand aufgesprungenen Oberfläche. Der Topf von waagerechtem Rand und das kugelige Gefäß tragen dieselben Rußflecke, wie einzelne henkellose Gefäße. Die Tussla-Sammlung mit ihrer zusammenhängenden geschlossenen Gruppe stellt höchstwahrscheinlich das keramische Material eines zusammengestürzten Ofens dar.

Den Ofen dürfte man im Zusammenhang mit irgendeinem kriegerischen Ereignis plötzlich verlassen haben und so kam es nicht zur Herausnahme der Gefäße bzw. zum Zerbrechen der Fehlbrandstücke. Das Material stellt eine Typen-

serie von henkellosen Gefäße und Henkelkannen dar. Im weiterem suchen wir auf Grund der im Nationalmuseum aufbewahrten sonstigen bemalten, rotgestreiften Gefäße den Platz dieses zusammenhängenden Fundkomplexes im Rahmen des Gefäßmaterials von Brigetio.

1. In unserem Material ist die Leitform der *henkellose Krug* mit trichterförmig ausladendem Rand (Abb. 1/1–7). Im Tussla-Material ist der Körper des Gefäßes nicht mit Rädchenverzierungen bedeckt. Ihre allernächste Parallele (Abb. 6/1) kam mit einer Volutenlampe zusammen aus einem Erdgrab zum Vorschein.⁷ Das Gefäß ist von einer bräunlichroter Bemalung bedeckt und die bemalte Oberfläche wird von Streifen im System 2–1–2 gegliedert. Auf der Lampe sehen wir eine Herakles-Maske. Der Gebrauch dieses Lampentyps in Pannonien hält bis zur Zeit des Mark Aurels an.⁸ Die länglichen, henkellosen Krüge wurden in Brigetio auch in schmuckhafterer Ausführung erzeugt. Das an der Schulter und am Bauch mit Rädchenverzierung versehene Gefäß (Abb. 5/1 = Abb. 7/3) stammt aus dem Brandgrab Nr. 4 des sog. Gerhát-Gräberfeldes.⁹ Es ist in die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts zu datieren. Eine noch entwickeltere Verzierung weist das Gefäß aus der Fleißig-Sammlung auf (Abb. 5/2 = Abb. 6/2), an dem, außer den Rädchenverzierungen, auch noch Wellenlinien zu sehen sind.¹⁰ Dieser Gefäßtyp bleibt in Brigetio auch weiterhin in Gebrauch. Auf Grund des Glasgefäßes, – das neben dem aus dem Brandgrab Nr. 61 des sog. Sörházkert-Gräberfeldes stammenden henkellosen Krug (Abb. 5/3 = Abb. 7/4) gefunden wurde – und der weiteren Fundumstände, stammt das Tongefäß aus dem zweiten Jahrzehnt des 3. Jahrhunderts.¹¹ Aus dem Brandgrab Nr. 109 desselben Gräberfeldes stammt auch ein schönes, orangerot bemaltes, kleines Gefäß (Abb. 7/2), das Ende des 2. oder anfangs des 3. Jahrhunderts in das Grab geraten ist.¹²

2. Die zweite charakteristische Form ist der *Topf mit waagerechtem Rand* (Abb. 3/2 = Abb. 4/5). Diese Form erinnert ebenso an die spätlatènezeitlichen Gefäße wie die erste. Die provinzialrömische Variante des eiförmigen Gefäßes hat einen waagerechten Rand, der entweder glatt oder gerippt ist. Diese Form war in Brigetio sehr beliebt und ist durch zahlreiche Variante vertreten. An der Schulter des Gefäßes aus der Tussla-Sammlung läuft die Rädchenverzierung in einer Zone ringsum, dieselbe Verzierung zeigt ein als Streufund zum Vorschein gekommener Topf des Sörházkert-Gräberfeldes (Abb. 4/8 = Abb. 8/1) und ein kleineres Gefäß,¹³ das gleichfalls aus einem Grabe stammt (Abb. 4/9 = Abb. 8/3).¹⁴ Auf die örtliche Erzeugung weist auch der aus einem Grabe stammende Topf hin (Abb. 4/10), an dem bei dem Brand im Ofen ein dunklerer Fleck entstanden ist.¹⁵ Aus dem Gerhát-Gräberfeld ist uns aus der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts ein Topf bekannt, auf dem in der rot bemalten Zone ringsumlaufende Rädchenverzierungen sind.¹⁶ Bei der Ausgrabung der Wasserleitung von Tata-Brigetio fand I. Paulovics ein ähnliches, jedoch größeres Gefäß (Abb. 4/11).¹⁷ Ebenfalls er war derjenige, der in dem sog. Gräberfeld Nr. 2 südlich der SW-Ecke des Castrums in einem Milieu des Endes des 2. und des Beginns des 3. Jahrhunderts einen eiförmigen Topf mit engerem Hals (Abb. 4/12) gefunden hat, an dem neben den Rädchenverzierungen auch die Wellenlinie erscheint.¹⁸ In der Verzierungsart ähnlich, jedoch kleiner ist jener Topf (Abb. 4/13 = Abb. 8/4), der ebenfalls von Paulovics aus dem Grabe Nr. 3 des sog. Járóka-Gräberfeldes zutage gefördert wurde. Im Grabe befanden sich ein Spiegelrahmen aus Blei und die Münze des Severus Alexander.¹⁹

3. Der dritte Typ des Tussla-Fundkomplexes ist das *kugelige* und *henkellose* Gefäß mit zylindrischem Hals (Abb. 3/1 = Abb. 4/7). In Brigetio wurde dieser Typ in zahlreichen Exemplaren vorgefunden, es sollen hier zwei ihrer Varianten vorgeführt werden. Das Gefäß mit dem gerippten Hals (Abb. 5/4) stammt aus dem Gerhát-Gräberfeld vom Anfang des 3. Jahrhunderts,²⁰ das andere Exemplar mit dem leicht geschweiften Hals (Abb. 5/5) bildete die einzige Beigabe im Grabe ein Gräberfeldes der Militärstadt.²¹

4. Die vierte Haupttyp ist die weitmündige, *einhenklige Kanne* (Abb. 2/1–3, Abb. 4/6). Ihre Verzierung besteht aus dem am Rande, Henkel und an der Schulter im breitem Streifen unlaufenden, matten, rötlichbraunen Überzug. Im Laufe der Erforschung der Parallelstücke der großen einhenkligen Kanne in Brigetio führen wir zwei deformierte Gefäße²² vor (Abb. 5/8 = Abb. 9/1 und Abb. 9/2), die aus der Töpfersiedlung „Gerhát“ stammen. Diese Töpfersiedlung war laut der Bestimmung von K. Póczy von der Regierung Hadrians an, bis zu den 20er Jahren des 3. Jahrhunderts tätig.²⁴ Auf Grund der Lage des Tussla-Gutes, der Erwähnung des Bahnbaues und der Identität der Kannen faßten wir die Meinung, daß unser Fundkomplex zu einem Ofen der Gerhát-Töpfersiedlung gehört.

Überblicken wir nun, welche Typen der streifenverzierten Keramik in Brigetio noch beliebt waren. Diese sind in dem Tussla-Material nicht vertreten. Aus dem Grab Nr. 116 des sog. Cecilia-Gräberfeldes²⁵ stammt aus dem zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts ein zweihenkliger Krug (Abb. 5/6) mit roter Zone und Rädchenverzierung.²⁶ Viel häufiger als dieser sind die auf ähnliche Weise verzierten einhenkligen Krüge²⁷ (Abb. 5/7). Die mit einfacher Zone verzierten Varianten dieses Typs sind uns aus der Gerhát-Töpfersiedlung²⁸ und aus Gräbern bekannt (Abb. 10/2).²⁹ Das dreihenklige Gefäß, das mit einer rädchenverzierten Zone bedeckt ist (Abb. 5/9 = Abb. 10/1), erscheint bereits in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts.³⁰

Obwohl sich das Hauptzentrum der streifenverzierten Keramik im 2. Jahrhundert und zu Beginn des 3. Jahrhunderts auf Grund des Gesagten in Brigetio befindet, überblicken wir auch die Verbreitung dieser Gefäßart in Pannonien.

Die frühesten Exemplare der streifenverzierten Keramik kamen in Poetovio und dessen Umgebung zum Vorschein. Hier wird der henkellose Krug in einer feinen Ausarbeitung, mit ausladendem Rand, meist mit Rädchenverzierung bedeckt hergestellt.³¹ Auch der eiförmige Topf mit waagrechttem Rand kommt in zahlreichen Varianten vor.³² Die rotgestreiften Gefäße waren zur Zeit der Flavier in der Umgebung von Poetovio bereits verbreitet.³³ In Westpannonien kam aus einem frühkaiserzeitlichen Gräberfeld in Savaria ein streifenverzierter, henkelloser Krug zum Vorschein.³⁴ Im Material der vom Ende des 1. Jahrhunderts und aus dem 2. Jahrhundert stammenden Hügelgräber sind in der Gruppe der Umgebung des Neusiedler-Sees vor allem die topfförmigen, streifenbemahte Gefäße häufig.³⁵ Die verschiedenen Varianten der eiförmigen Gefäße erscheinen in den Hügelgräbern der Umgebung von Poetovio,³⁶ Mezőszilas³⁷ und Felsőcikola³⁸ (Abb. 11/2). Aus derselben Periode sind uns streifenverzierte Gefäße aus den Gräberfeldern von Máty³⁹ und Pázmánd (Abb. 11/1) (Komitát Fejér), sowie aus dem südpannonischen Gräberfeld von Kékesd⁴⁰ bekannt. In Siedlungen kommen sie in Gorsium⁴¹ und im Material der Töpfersiedlung von Bicsérd

vor.⁴² Die späteren, vor allem durch Wellenlinien verzierten Varianten der streifenbemalten Gefäße, die henkellosen und zweihenkligen Krüge vom Ende des 2. Jahrhunderts und dem Beginn des 3. Jahrhunderts sind uns aus Vindobona bekannt.⁴³ In verhältnismäßig wenigen Exemplaren kommt die streifenverzierte Keramik in Aquincum⁴⁴ und fast kaum in Vetus Salina vor.⁴⁵ Das dreihenklige, streifenverzierte Gefäß erscheint auch in Intercisa,⁴⁶ doch wurde diese Art der Keramik dort nur sporadisch angetroffen.⁴⁸ Wie es aus dem obigen hervorgeht, ist die streifenverzierte pannonische Keramik am frühesten in Süd- und Westpannonien beheimatet, kommt hie und da auch im Inneren der Provinz vor, doch ist sie dem ostpannonischen Limes entlang selten.

Die größte Blütezeit hat die streifenverzierte Keramik demnach in Brigetio im 2. Jahrhundert, insbesondere zur Zeit der zweiten Hälfte dieses und zu Beginn des 3. Jahrhunderts erreicht. Auffallend ist jedoch, daß die Hauptformen, besonders der henkellose Krug und der eiförmige Topf die Töpfertraditionen der Spätlatènezeit widerspiegeln.⁴⁸ In Brigetio gab es keine Urbevölkerung,⁴⁹ und es kann festgestellt werden, daß diese Gefäßformen nicht örtlich entstanden sind. Man kann jedoch nicht annehmen, daß die streifenverzierte Keramik von Brigetio die einst in Vindonissa oder in seiner Umgebung garnisonierten Legionen⁵⁰ mit sich gebracht hätten, da dieser Gefäßtyp in Vindonissa gar nicht vorkommt. Im Falle der im Material der früher in Gang gesetzten Töpfersiedlung am Szöny-Kuruc-Hügel⁵¹ (Brigetio) häufig vorkommenden marmorierten Keramik können die Wechselbeziehungen zwischen Rhein und Donau vielmehr in Betracht kommen. E. Ettlinger sieht zwischen den östlichen Provinzen, Vindonissa und den Lagern an der mittleren Donau Beziehungen in der feineren marmorierten Keramik.⁵² Im Rheingebiet finden wir die auf die gemeinsame spätlatènezeitliche Urform zurückführbare eiförmige Topfform,⁵³ jedoch nicht als rotgestreifte Variante, sondern meistens in grauer Ausarbeitung.

Wie ersichtlich, finden wir die mit einer feineren Technik ausgearbeiteten Vorgänger der streifenverzierten Keramik von Brigetio in der Umgebung von Poetovio. Unter der Bewohnerschaft der Canabae von Brigetio haben L. Bar-kóczy und A. Mócsy⁵⁴ insbesondere das südpannonische Element und eine ganz geringzahlige Urbevölkerung nachgewiesen. Es ist anzuhennen, daß die Beliebtheit der streifenverzierten Keramik mit den südpannonischen Beziehungen in Verbindung steht. Auffallend ist jedoch, daß die vorgeführte streifenverzierte Keramik, die die keltischen Töpfertraditionen so augenfällig zeigt, in Brigetio nur zur Mitte des 2. Jahrhunderts ihre Blütezeit erreicht hat. Eine damit parallele Erscheinung ist in den Westprovinzen im Falle der spätlatènezeitliche Traditionen zeigenden, rotbemalten Ware (insbesondere halbkugelige Schüsseln)⁵⁵ und der sog. belgischen Ware zu sehen. E. Ettlinger wies darauf hin, daß es sich hier nicht um eine Renaissance der keltischen Töpferei, sondern um einzelne Abschnitte der kontinuierlichen Entwicklung handelt.⁵⁶ Trotzdem, daß Brigetio – dem keltischen Namen entgegen – über fast keine Urbevölkerung verfügte, muß dennoch mit der Gegenwart einer solchen in der Umgebung gerechnet werden. Es sieht so aus, als hätte zur Befriedigung der keramischen Ansprüche des sich in Entwicklung befindlichen und über eine angestiegene Seelenzahl verfügenden Brigetio die Zahl der zur Legion gehörenden Handwerker nicht genügt, und so müßten auch die mit keltischen Traditionen durchtränkten Töpfermeister der Umgebung in die Produktion einbezogen werden. Während auf der etwas früher produzie-

renden Töpfersiedlung des Kuruc-Hügels in Brigetio keine auf die Früh- oder Spätphase der einheimischen Töpfertechnik verweisende Gefäße gefunden werden, sind die Produkte der ebenfalls zur Militärstadt gehörenden Töpfersiedlung von Gerhát von den Traditionen der Urbevölkerung untrennbar. Treffend faßt K. Póczy die charakteristischen Eigenheiten der provinzialen Keramikerzeugung zusammen, wonach durch die zunehmende Produktion der römischen Typenwaren die örtlichen Elemente immer mehr zur Geltung kommen.⁵⁷ Während die rotgestreifte Verzierung, die henkellosen Krüge und die eiförmigen Gefäßformen die charakteristischen Vertreter der einheimischen Traditionen sind, ist die eingeritzte Rädchenornamentik eine typisch provinzialrömische Technik. Die rädchenverzierten Kränze, die typische Verzierungsart der römischen Terra sigillata, sind auf den „pannonischen grauen“ Schüsseln und auch auf den „belgischen“ Gefäßen der Westprovinzen charakteristisch für die provinziale Produktion.

RÖMISCHE MEILENSTEINE AUS SZÁZHALOMBATTA

Im Jahre 1967 wurde das Ungarische Nationalmuseum aus Százhalombatta darüber in Kenntnis gesetzt, daß in dem südlich vom römischen Lager (Matrica) gelegenen Gebiete, in einem Wasserriß der Lößwand am Donauufer das Wasser einen römischen Meilenstein ausgespült hat. Einem Monate nachher wurde das Museum aus demselben Bereich über das neuere Vorkommen weiterer Meilensteine berichtet. Auf Grund der neueren Anmeldung reinigten wir den Wasserriß um die Meilensteine und es gelang uns weitere Meilensteinfragmente zu finden. Alle Steine dürften sekundär auf den Fundort gelangt sein; sie waren im allgemeinen in zwei oder drei Stücke zerbrochen. In dem 4–5 m tiefen, schmalen Wasserriß mit seiner sich abbröckelnden Uferseite war die vollkommene Durchforschung der Gegend nicht möglich, so kann an dieser Stelle noch vermutlich mit dem Vorkommen weiterer Meilensteine gerechnet werden.

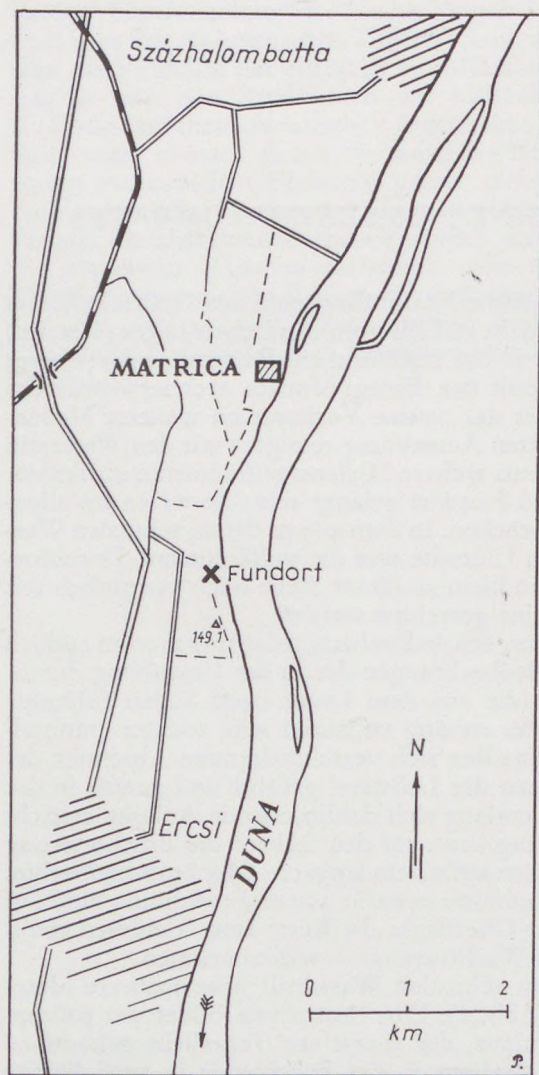
Der Fundort liegt vom Lager von Százhalombatta (Matrica) 2100 m südlich entfernt (Abb. 1).¹ Auf Grund der Beobachtungen der in der Umgebung durchgeführten Geländebegehung dürfte die aus dem Lager nach Süden führende Limesstraße ein Stück dem Donauufer entlang verlaufen sein, sodann unmittelbar vor dem Fundort der Meilensteine den sich verschmälernden Abschnitt des Wasserufers verlassend auf das Plateau der Lößwand geführt und gerade in der Nähe des Fundortes die der Donau entlang sich dahinziehende Anhöhe erreicht haben. Vom Fundort in SSO-Richtung kann auf den Äckern die Beschotterung der Straße und die ausgepflügten Steine auf einem längeren Abschnitt beobachtet werden. Der Straße entlang, vom Fundorte etwa in 200 m-Entfernung sind auf der östlichen Seite der Straße an der Oberfläche die Reste eines kleineren römischen Gebäudes – vermutlich eines Wachtturmes² – wahrzunehmen.

Die Meilensteine kamen in dem schmalen Wasserriß über mehrere Meter am Grabenboden zum Vorschein (Abb. 2). Eine Ausnahme bildet der palimpsest-Meilenstein des Kaisers Maximinus, der zuerst ans Tageslicht gekommen und am östlichen Ende des Wassergrabens in der Bruchhalde in zwei Stücke zerbrochen gelegen ist (Abb. 3). Der obere Teil lag 240 cm, der untere Teil des Fragments 420 cm unter der heutigen Oberfläche. Aus dem Wasser-

¹ Die Besichtigung an Ort und Stelle wurde von É. B. Bónis und S. Soproni vorgenommen. Ihr Vorbericht: Arch. Ért. 95 (1968) 132. In Bezug auf Matrica: Tabula Imperii Romani. L. 34. (Bp. 1968) 78f.; Bezüglich des aus dem Lager führenden Weges: B. Thomas E., Arch. Ért. 91 (1964) 257.; Aus dem Limesweg, der aus dem Lager nach Süden führt, zweigt sich unmittelbar nach dem Lagertor ein anderer Weg ab, der gegen SO in Richtung von Tács geföhrt hat (freundliche Mitteilung von E. B. Thomas).

² Ähnliche Wachttürme entlang der Straße wurden von J. Fitz an der südlich von Inter-cisa liegenden Strecke beobachtet [Arch. Ért. 82 (1955) 69f].

Abb. 1.

graben wurden insgesamt 15 Fragmentstücke zutage gefördert. Die Fragmente gehörten zu fünf, mit Inschriften versehenen Meilensteinen und ein Stück zu einem Meilenstein ohne Inschrift.³ Die Beschreibung der zum Vorschein gekommenen Meilensteine geben wir im weiteren an.

³ In das Ungarische Nationalmuseum wurden die fünf Steine mit Inschrift eingeliefert. Die in drei Stücke zerbrochenen Steine ohne Inschrift wurden auf der Anlage der Unternehmung Donauer Erdölindustrie aufgestellt, während drei Fragmente (Abb. 2/6, 7a-b, 9), die keine Inschrift enthielten, an Ort und Stelle gelassen wurden. Ich spreche auch an dieser Stelle den Werkträgern der Unternehmung, den Herrn Ingenieur Z. Balogh und dem Werkmeister Herrn J. Kürti, für ihre Hilfe meinen Dank aus.

1. Der palimpsest-Meilenstein der Kaiser Maximinus und Florianus. Der Stein kam in zwei Stücke zerbrochen zum Vorschein (Abb. 2/11–12., Abb. 4). Es wurde aus Kalkstein gefertigt, seine Höhe beträgt 230 cm, sein Durchmesser 46 cm.⁴ Die Inschrift des zylinderförmigen Meilensteines ist gut lesbar, auf den Buchstaben der Inschrift können die Spuren einer roten Bemalung beobachtet werden. Der Meilenstein wurde zweimal verwendet: zuerst zur Zeit des Maximinus und seines Sohnes Maximus, sodann zur Regierungszeit des Kaisers Florianus. Die beiden Inschriften überdecken sich zum Teil (Abb. 5). Bei der Inschrift des Maximinus wurde die erste und die beiden letzten Zeilen mit größeren, die übrigen mit kleineren Buchstaben geschrieben. Die Inschrift des Florianus wurde mit gleichgroßen Buchstaben gefertigt.

a. Die Lesung der Inschrift des Maximinus (Abb. 6):

Imp(eratori) Caes(ari)
 C(aio) Iul(io) Vero Maximino
 pio fel(ici) invicto Aug(usto) ponti(fici)
 max(imo) tribunic(ia) p(otestate) III imp(eratori) V
 co(n)s(uli) proco(n)s(uli) p(atri) p(atriae) et C(aio) Iul(io) Vero
 Maximo nobilissimo Caes(ari)
 principi iuventutis Aug(usti)
 n(ostri) filio Germanicis Dacicis
 Sarmaticis maximis

Ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum)

XXII.

b. Die Lesung der Inschrift des Florianus (Abb. 7):

Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Annio
 Floriano p(io) f(elici)
 invicto Aug(usto) pont(ifici)
 max(imo) trib(unicia) pot(estate)
 patri patriae
 proco(n)s(uli)

Ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum)

XXII.

In der Formulierung der Maximinus-Inschrift zeigt sich von den übrigen Meilensteinen des Kaisers, die uns von dem Limesstraßenabschnitt zwischen Aquincum-Mursa bekannt sind, keine besondere Abweichung. Die Errichtungs-

⁴ Inv.-Nr.: 67.42.1.

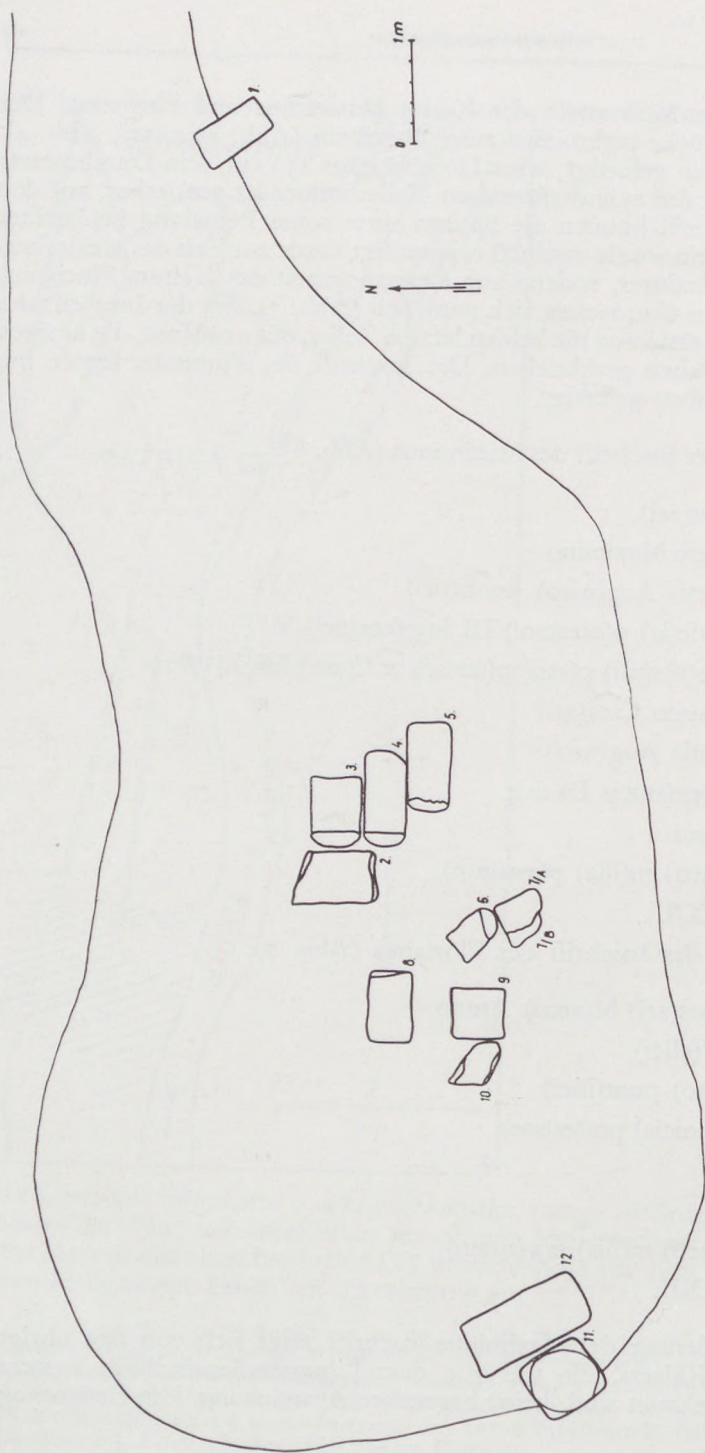

Abb. 2.

zeit des Steines kann auf das Jahr 237 gesetzt werden.⁵ Laut des von J. Fitz unlängs zusammengestellten Inventars⁶ sind von dieser Strecke 14 Meilensteine des Kaisers bekannt. Der jetzt zum Vorschein gekommene 15. Meilenstein kann in die in den Jahren 235–237 erfolgten allgemeinen Straßenausbesserungsarbeiten des Kaisers gut eingefügt werden.⁷ Als Fortsetzung der noch von Alexander Severus begonnenen Straßenausbesserung war die Arbeit von Süden her in Richtung Aquincum im Gange.⁸ Die Meilensteine des Maximinus kamen im allgemeinen an den nördlichen und südlichen Enden der Strecke Aquincum-Mursa zum Vorschein. Unser Meilenstein, der die XXII. Meile angezeigt hat, ist der südlich entferntest zum Vorschein gekommene Stein der nördlichen Strecke.⁹

Der Meilenstein des Florianus steht in dem pannonischen Denkmalmaterial allein, inschriftliche Steindenkmäler waren von dem Kaiser bisher aus dem Gebiete der Provinz noch nicht vorhanden. Die Inschrift von Florianus enthält außer der vollen Titulatur des Kaisers nur die Meilenangabe MP XXII, die mit der Angabe der ursprünglichen Inschrift identisch ist. Der größte Teil der von Florianus bekannten Inschriften sind Meilensteine, es sind aus Dalmatien zwei Stücke,¹⁰ aus Britannien ein,¹¹ aus Gallien ein¹² und aus Germanien ebenfalls ein Meilenstein bekannt.¹³ Die Inschriften des Florianus kamen fast ausnahmslos aus den westlichen Provinzen zum Vorschein, wo er überall als Herrscher anerkannt war.¹⁴ Wie bekannt, ist der ihm gegenüber zum Kaiser erhobene Probus in Kilikien und in Ägypten an die Macht gekommen. Jedenfalls können wir jenem Umstand, daß zu Ehren des nicht ganz drei Monate lang herrschenden Kaisers gerade in Pannonien ein Meilenstein gesetzt wurde, Beachtung schenken, da ja sein Gegner aus Pannonien gestammt hat. Durch die in aller Eile errichtete Inschrift – es handelt sich nicht um eine neue, sondern um eine umgemeißelte – wollte die pannonische Limesgegend bestimmt gegenüber dem als legal angenommenen Kaiser Florianus ihre Treue beweisen.

2. Der Meilenstein des Kaisers Philippus. Der zylinderförmige Meilenstein war in zwei Teile zerbrochen, sein unterer Teil ist fragmentarisch (Abb. 2/4–5 und Abb. 8). Er besteht aus Sandstein, seine Höhe beträgt 172 cm, sein Durchmesser 40 cm.¹⁵ Die Fläche des Meilensteines war von einer weißen, stukoartigen, stark abgewetzten Schicht bedeckt. Auf den Buchstaben sind Spuren einer roten Bemalung wahrzunehmen. Die Buchstaben der Inschrift blieben in einem guten Zustand erhalten, ihre Lesung verursacht keine besonderen Schwierigkeiten.

⁵ PIR² 4 no. 619. 288f.

⁶ Fitz J., Arch. Ért. 83 (1956) 197f.

⁷ Bezüglich der nördlich von Aquincum zum Vorschein gekommenen Meilensteine: Soproni S., Arch. Ért. 78 (1951) 46.

⁸ Fitz J., Arch. Ért. 1956. 201.

⁹ Die Steine des Maximinus sind an der nördlichen Strecke von den Meilen AB AQ MP III (CIL III 3708), MP VI (CIL III 3711 = 10621), MP VIII (CIL III 3716 und 10626) bekannt. Südlich von unserem Stein MP XXII sind weitere Steine bloß von der Meile MP XLVII an wiederum bekannt.

¹⁰ CIL III 10061, 14019.

¹¹ CIL VI 1156.

¹² CIL XIII 8895.

¹³ CIL XIII 9151. – Bezüglich der übrigen Inschriften des Florianus vgl. PIR² 1 no. 649. 110

¹⁴ Rhoden, P., M. Annii Florianus. PWRE I. (Stuttgart 1894) 2266.

¹⁵ Inv.-Nr. 67.43.1.

Die Lesung der Inschrift (Abb. 9):

Imp(erator) Caes(ar)

Marc(us) Iul(ius)

Philippus p(ius) f(elix) Aug(ustus)

pontif(ex) max(imus) trib(unicia)

pot(estate) co(n)s(ul) p(ater) p(atriae) pro-

co(n)s(ul) et Marc(ia) Otacilia

Severa sanctissima

Aug(usta) coniun(x)

Aug(usti) [n]ostri

Ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum) XXIII.

Die Formulierung der Inschrift ist – von den Abkürzungen abgesehen – mit den übrigen Inschriften der aus der pannonischen Limesgegend bekannten Steinen von Philippus identisch.¹⁶ Auf der Inschrift kommt der Name des Sohnes von Philippus nicht vor. Auf Grund der Titulatur des Kaisers wurde der Stein im Jahre 244 gestellt.¹⁷ Die Meilenangabe ist hier im Gegensatz zu den Inschriften des Maximinus und Florianus nicht MP XXII, sondern MP XXIII.

3. Der Meilenstein des Kaisers Philippus und seines Sohnes. Der zylinderförmige Stein ist in drei Stücke zerbrochen, am oberen Teil etwas fragmentiert, der untere Teil in Bruchstück erhalten geblieben (Abb. 2/2–3, 8. und Abb. 10). Die Höhe des aus Sandstein gefertigten Meilensteines beträgt 190 cm, sein Durchmesser 48 cm.¹⁸ Die Oberfläche des Steines war dem anderen Steine des Philippus ähnlich gleichfalls von einer dünnen stukkoartigen Schicht bedeckt. An den Buchstaben ist die Spur einer roten Bemalung zu sehen. Die Buchstaben sind in gutem Zustand erhalten geblieben, die Lesung der Inschrift (Abb. 11) ist, wie folgt:

Imp(erator) Caes(ar)

M(arcus) Iul(ius) Philippus p(ius) f(elix)

Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) trib(unicia) pot(estate) co(n)s(ul)

p(ater) p(atriae) proco(n)s(ul) et Ma(rcus) Iul(ius)

Philippus nobil(issimus) C(a)es(ar)

princ(eps) iuvent(utis) et Marcia

Otacilia Severa sanc-

tissima Aug(usta) coniunx

Aug(usti) n(ostri)

(A)b Aq(uinco) m(ilia) p(assuum) XXIII.

¹⁶ Ihre Aufzählung bei B. Vágó E., Arch. Ért. 86 (1959) 73.

¹⁷ PIR² 4 no. 461. 246f.

¹⁸ Inv.-Nr.: 67.44.1.

Abb. 3.

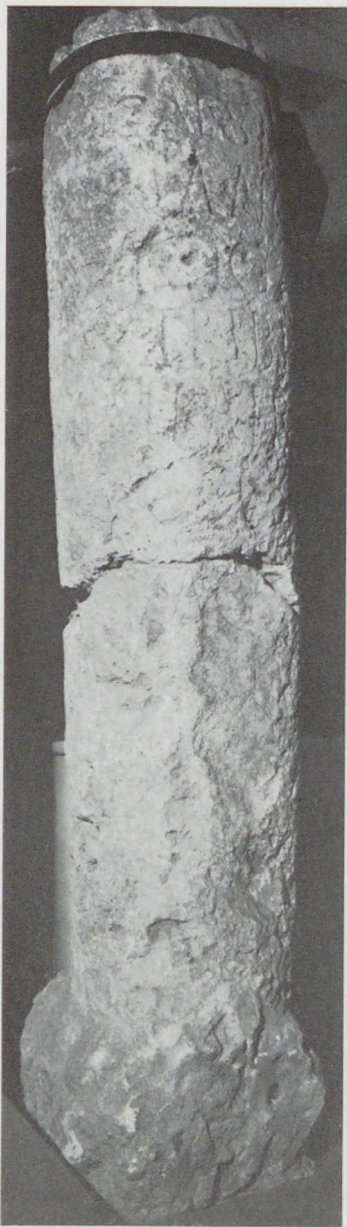

Abb. 4.

Die Inschrift ist im wesentlichen der vorangehenden gleich, bloß ist hier auch der Sohn des Kaisers erwähnt. An beiden Meilensteinen ist die Entfernungsangabe die gleiche: MP XXIII. Auch ihre Errichtungszeit ist im großen und ganzen dieselbe, der zweite Stein dürfte ebenfalls, etwas später als der erste, im Jahre 244 gestellt worden sein.

Vom Kaiser Philippus sind uns aus dem Wegabschnitt zwischen Aquincum-Mursa mit unseren Steinen zusammen insgesamt 10 Meilensteine bekannt.¹⁹ Auf drei Steinen wird er nur allein,²⁰ auf sechs Steinen hingegen mit seinem Sohne zusammen erwähnt,²¹ während von einem nur fragmentarisch auf uns gebliebenen Steine nicht genau festgestellt werden kann, ob auch der Sohn des Kaisers in der Inschrift vorgekommen ist.²² Unter den Meilensteinen des Philippus finden wir auch an anderen Orten Beispiele dafür, daß von ein und demselben Platz auch zwei Denkmäler bekannt sind. So begegnen wir gerade bei dem Meilenstein VIII zwischen Aquincum und Mursa einem ähnlichen Fall, wo von zwei Meilensteinen derselben Numerierung auf dem einen bloß der Vater, während auf dem anderen der Kaiser mit seinem Sohne zusammen vorkommt.²³ Eine ähnliche Erscheinung ist auch an den beiden, beim Wachturm von Neszmély gefundenen Meilensteinen zu verzeichnen.²⁴ J. Fitz erklärt diese Erscheinung mit den sog.

¹⁹ Fitz J., Arch. Ért. 1956. 199.; B. Vágó E., a. a. O. – Die Inschrift CIL III 10619 können wir nicht als die eines Meilensteines betrachten.

²⁰ CIL III 3717.; Fitz J., Arch. Ért. 1955. 74., sowie unser Meilenstein Nr. 2.

²¹ CIL III 3718, 10627, 10640.; Paulovics I., Arch. Ért. 76 (1949) 56.; B. Vágó E., a. a. O. und unser Meilenstein Nr. 3.

²² CIL III 10620.

²³ CIL III 3717, 3718.

²⁴ CIL III 4626, 4627 = 11334. Vgl. noch Sz. Póczy K.-Sz. Czeglédy I., Arch. Ért. 89 (1962) 192.

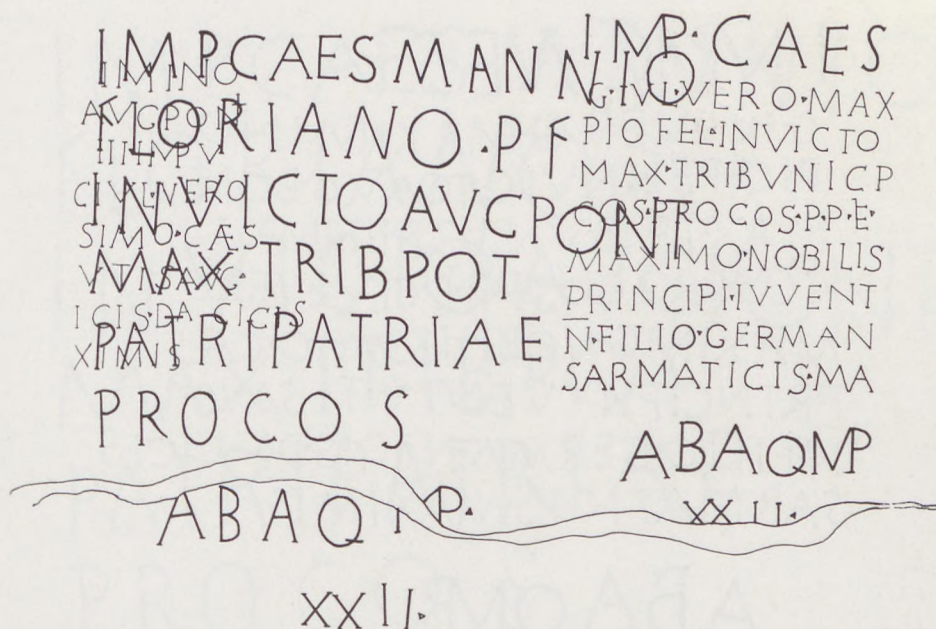

Abb. 5.

„Straßenausbesserungsknotenpunkten“ bzw. mit dem streckenweise durchgeführten Straßenbau.²⁵ Mag die Erklärung aber auch so gefällig sein, scheint sie dennoch stark problematisch. Bei einem streckenweise erfolgten Straßenbau hätte man seiner Annahme nach die zwei Endpunkte der ausgebesserten Strecke bezeichnet. Ist diese Annahme so auszulegen, daß man an jedem Ende der Strecke je einen Stein gelegt hätte, so würden die doppelten Meilensteine beim Bau einer längeren zusammenhängenden Strecke häufig gewesen sein. Wurde aber bloß an einem Ende der Strecke, also zu jeder Strecke je ein Meilenstein gelegt, so wäre es zu keiner doppelten Meilensteinerrichtung gekommen. Der Straßenausbesserungsknotenpunkt begründet es nicht, daß an ein und demselben Platz zwei Meilensteine ein und desselben Kaisers gesetzt werden sollen, sondern nur, daß je ein Meilenstein von mehreren Kaisern errichtet worden wäre. Aus Pannonien sind uns außer den doppelten Meilensteinen des Kaisers Philippus von derselben Stelle zwei Meilensteine mit derselben Numerierung nur noch von Maximinus und Alexander Severus bekannt. Im Falle des Kaisers Maximinus liegen die Dinge ebenso wie bei Philippus: auf dem zweiten Stein ist neben dem Kaiser auch sein Sohn auf der Inschrift angeführt.²⁶ Problematisch

²⁵ Fitz J., Arch. Ért. 1956. 202. bzw. 204.

²⁶ CIL III 14354⁴⁻⁵. – Obwohl die beiden Meilensteine von Valerianus und Valerianus caesar (CIL III 4652, 4653) von derselben Stelle herkommen (A VIND MP IIII), kommt der jüngeren Valerianus caesar auf dem zweiten Stein allein vor.

IMP·CAES
 G·IV·L·VERO·MAXIMINO
 PIO·FELIN·VICTO·AVG·PONT
 MAX·TRIBVN·IC·PIII·IMP·V
 COS·PRO·COS·PP·E·CIV·L·VERO
 MAXIMO·NOBILISSIMO·CAES
 PRINCIP·IV·VENTV·TI·SAVG·
 N·FILIO·GERMANICIS·DA·CICIS
 SARMATICIS·MAXIMIS

ABAQMP

XXII·

Abb. 6.

scheinen die zwei Meilensteine des Alexander Severus von Paks zu sein, die denselben Meilenstein bezeichnen, da die beiden Inschriften im wesentlichen denselben Text haben.²⁷ Wir könnten eventuell daran denken, daß der eine Stein beschädigt gewesen sein dürfte,²⁸ und mit einer neueren Inschrift ersetzt wurde. Unserer Meinung nach können wir in diesem Falle von keiner tatsächlichen Straßenreparatur oder von keinem Straßenbau sprechen, sondern es ist von neuem die Bedeutung der Propaganda der Meilensteinerrichtung hervorzuheben:²⁹ beide Kaiser wünschten eigentlich die Legitimität ihrer Söhne mit Errichtung eines neueren Meilensteines zu bekräftigen.

²⁷ CIL III 3731.; *Daróczy Z.*, Arch. Ért. 16 (1896) 432.

²⁸ Auf dem von Daróczy mitgeteilten und in der CIL nicht vorkommenden Stein ist laut des Beschreibers „die Inschrift gut lesbar, die Buchstaben waren nur an einzelnen Stellen beschädigt, die untere Zeile der Inschrift jedoch weggebrochen“. In Anbetracht dessen, daß der Stein nur 98 cm hoch ist, stehen wir jedenfalls einem fragmentierten Stein gegenüber.

²⁹ *Soproni S.*, a. a. O. 44.; Neuerdings: *Nesselhauf, H.*, Ein Leugenstein des Kaisers Victorinus (Illingen, Ldkrs. Rastatt). Badische Fundber. 22 (1962) 82f.; *Alföldy, G.*, Zwei neue Meilensteine aus Niedergermanien. Epigraphische Studien 4. (Köln-Graz 1967) 40.; *Petrikovits, H.*, Ein römisches Meilensteinfragment aus dem Xantener Dom. Ebd. 116.; *Pekáry, T.*, Untersuchungen zu den römischen Reichsstraßen. Antiquitas I : 17. (Bonn 1968) 16f.

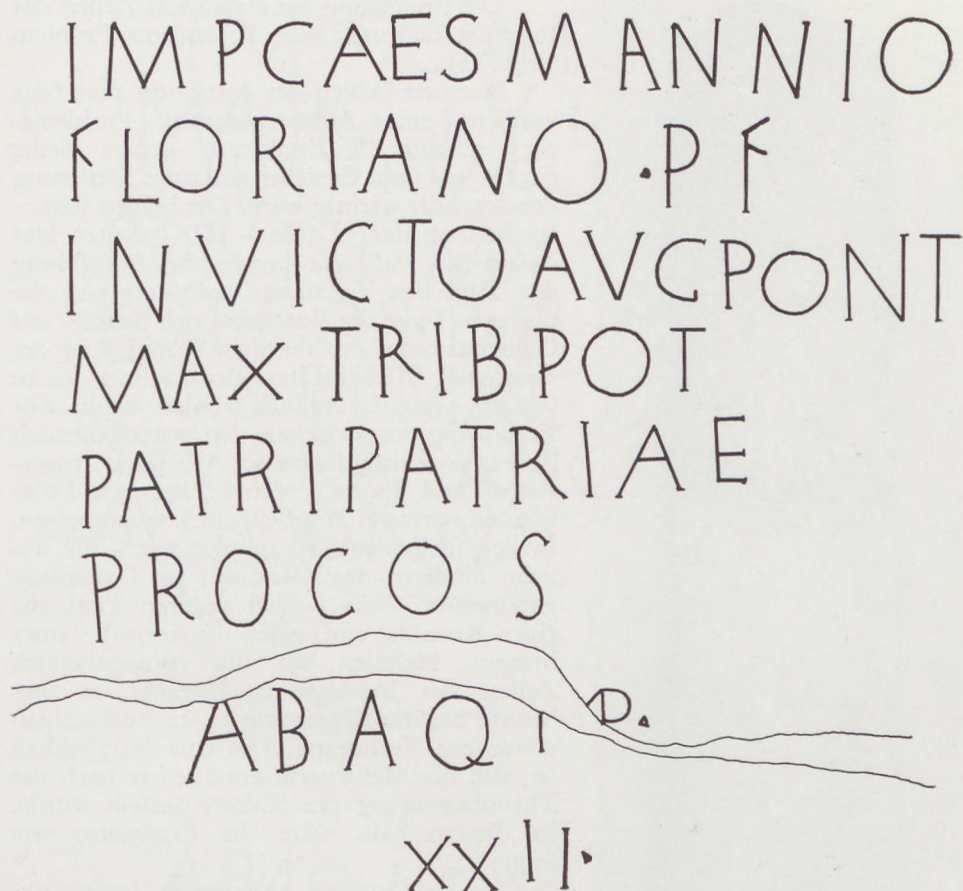

Abb. 7.

Die Meilensteine des Philippus sind aus der nördlichen und mittleren Strecke des Limesweges zwischen Aquincum und Mursa bekannt. Unsere beiden Steine sind am südlichen Ende der nördlichen Strecke zum Vorschein gekommen, nördlich von ihnen kennen wir den Stein der Meile X zunächst.³⁰

4. Der Meilenstein von Valerianus und Gallienus. Bloß der obere Teil des Meilensteines ist mit den ersten fünf Zeilen der Inschrift fragmentarisch erhalten geblieben (Abb. 2/10 und Abb. 12). An der linken Seite der 1.–2. Zeile befindet sich eine kleinere Bruchfläche. Der zylindrische Meilenstein ist aus Kalkstein, seine erhalten gebliebene Höhe beträgt 46 cm, sein Durchmesser 40 cm.³¹ Auf den Buchstaben sind die Spuren einer roten Bemalung zu sehen.

³⁰ CIL III 10627.

³¹ Inv.-Nr.: 67.45.1.

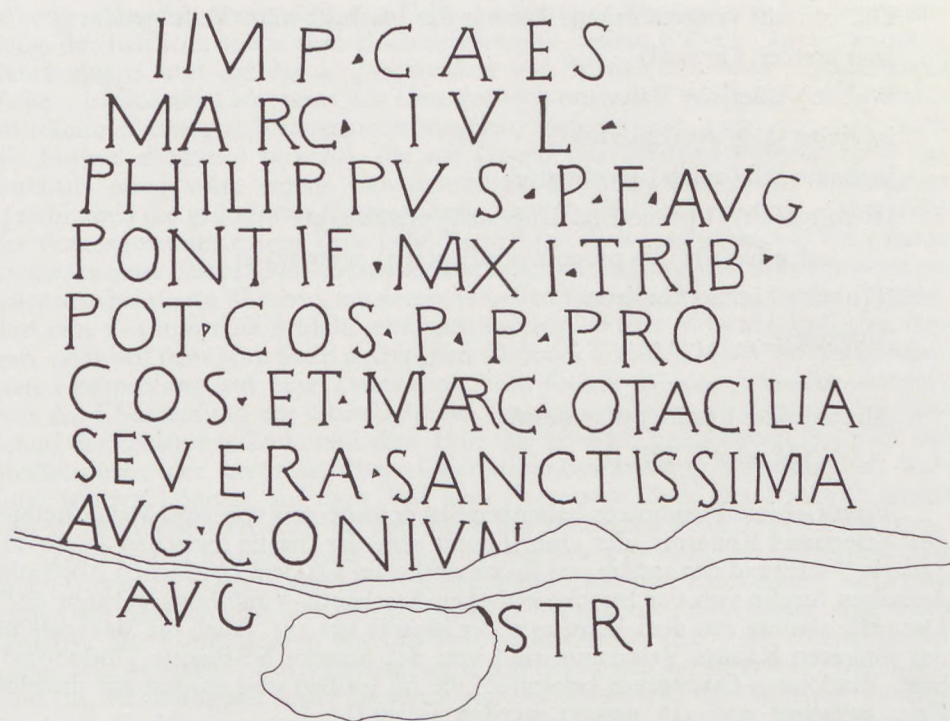
Abb. 8.

Die Ergänzung der ersten vier Zeilen der Inschrift bedeutet kein besonderes Problem (Abb. 13).

Bloß das Fehlen des Attributes *pius felix* verdient eine Aufmerksamkeit. Problematisch scheint die Ergänzung der 5. Zeile, die für uns vom Gesichtspunkt der Datierung der Inschrift wichtig wäre. Die beiden letzten Buchstaben der 5. Zeile – ET – deuten klar darauf hin, daß hier bereits die Aufzählung der Titel des Valerianus aufhören und die übrigen Teile der Inschrift sich bereits auf Gallienus beziehen. Vor dem Wort ET ist der Rest eines P fragmentarisch zu sehen, das zu p(atr[i]) p(atr[ia]e ergänzt werden kann. Zur Ergänzung des zwischen den vorangehenden Zeilen pontific(i) [maximo trib(unicia) p]otestat(e) und [p(atr[i]) p(atr[ia]e) lesbaren Teiles können wir zwei Möglichkeiten voraussetzen. In den fehlenden Teil müssen wir – die übliche Titulatur des Valerianus zur Grundlage genommen – die beiden anderen Titel, die eines Konsuls und eines Prokonsuls unter bringen. Nehmen wir die vorangehenden Zeilen der Inschrift in Betracht, so stehen uns bei der Ergänzung 11–12 Buchstabenplätze zur Verfügung. Die eine Möglichkeit ist, daß der Meilenstein unmittelbar nach der Thronbesteigung des Kaisers gestellt wurde. In diesem Falle wäre die Ergänzung wie folgt:

[... trib(unicia) p]otestat(e) [co(n)s(uli) proco(n)s(uli)], und würde 9 Buchstabenplätze einnehmen. Unsererseits halten wir jedoch vielmehr die andere Möglichkeit für wahrscheinlich, wonach der fehlende Teil auf die folgende Weise zu lesen wäre:

[... trib(unicia) p]otestat(e) [II co(n)s(uli) II proco(n)s(uli)]. Im Falle der ersten Ergänzung – die aus 9 Buchstaben bestünde – möchte ein größerer leerer Platz übrigbleiben bzw. die Buchstaben würden sich in größeren Abständen als in den vorangehenden Zeilen anordnen. Bei einer zweiten Ergänzung würden wir durch 13 Buchstaben das von uns vorgeschlagene II – zweimal senkrechte hastae – eine den zwei vorangehenden Zeilen ähnliche Buchstaben-

AB·AQ·MP·XXIII

Abb. 9.

dichte erhalten.³² Zur Ergänzung des fehlenden Teiles eröffnen sich von der 5. Reihe angefangen mehrere Variationsmöglichkeiten, von deren Aufzählung wir Abstand nehmen.

³² Valerianus wurde im Herbst 253 zum Kaiser. Es scheint wahrscheinlicher zu sein, daß der Stein einige Monate später zu Beginn des Jahres 254 als er bereits trib. pot. II., cos. II war, errichtet wurde. – Ein anderer pannonischer Meilenstein von ihm (CIL III 4653) stammt noch aus dem Jahre 253, so müssen wir auch die erste Ergänzungsmöglichkeit in Betracht ziehen. – Bezüglich der Datierung des Valerianus, *Wickert*, *Licinius Valerianus*. PWRE XIII. (Stuttgart 1927) 490.

Die von uns vorgeschlagene Lesung der Inschrift wäre die folgende:

Imp(eratori) Caes(ari)

P(ublio) Li[ci]nio Valeriano

in[vic]to Aug(usto) pontific(i)

[maximo trib(unicia) p]otestat(e)

[II co(n)s(uli) II proco(n)s(uli) p(atri)] p(atriae) et

/oder [co(n)s(uli) proco(n)s(uli) p(atri) p(atriae) et

[P(ublio) Licinio Gallieno

Aug(usto).....

.....

Ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum)

XXII oder XXIII.]

Vom Gebiete Pannoniens haben wir bisher insgesamt von zwei Meilensteinen des Valerianus Kenntnis, der eine stammt von der Straße zwischen Poetovio-Savaria,³³ während der andere uns im wesentlichen aus dem nördlichen Abschnitt derselben Straße von der Strecke zwischen Scarbantia-Vindobona bekannt ist.³⁴ Der erste stammt aus dem Jahre 257, der letztere aus 253. Auch die Meilensteine des jüngeren Kaisers Valerianus sind von der Strecke Scarbantia-Vindobona³⁵ bzw. Vindobona-Carnuntum bekannt,³⁶ die im großen und ganzen auf dieselbe Zeit, zwischen 256–258 gesetzt werden sollen.³⁷

5. Meilenstein mit Inschrift. Der untere Teil des Meilensteines ist abgebrochen, das Inschriftenfeld blieb jedoch intakt erhalten, die Inschrift ist gut lesbar (Abb. 2/1 und Abb. 14). Die Höhe des aus Kalkstein gemeißelten, zylinderförmigen Meilensteines beträgt 98 cm, sein Durchmesser 39 cm.³⁸

Die Lesung der Inschrift (Abb. 15):

Perpetuo

Imperatori

Augusto

nostro

(Ab Aqu mp) XXII

Auf dem Teil über der ersten Zeile der Inschrift scheint es, als hätte man den Namen des Kaisers ausgehöhelt. Gegen die *damnatio memoriae* sprechen zwei Argumente. Der obere Teil des Meilensteines ist intakt, so hätte an der zur Ver-

³³ AIJ 600.

³⁴ CIL III 4653.

³⁵ CIL III 4647, 4652.

³⁶ CIL III 4646.

³⁷ Bezüglich der Datierung des Valerianus caesar: *Wickert*, loc. cit. 239f.

³⁸ Inv.-Nr.: 67.46.1.

fügung stehenden Stelle bloß eine Zeile der Inschrift Platz gehabt. Die Formulierung der Inschrift sowie ihre Buchsabentypen deuten klar auf das Ende des 3. Jahrhunderts und auf das 4. Jahrhundert hin. In der fehlenden – damnierten Zeile – ist unseres Ermessens das Unterbringen – selbst in abgekürzter Form – von keinem einzigen Kaisernamen möglich, insbesondere wenn wir auch noch die Formel *d(omino) n(ostro)*, die auf Grund der weiteren Formulierung der Inschrift nötig wäre eigens hinzuschreiben möchten. Gegen die Damnation spricht auch die gründliche Untersuchung der Oberfläche des Steines. Die Fläche der vorausgesetzten ersten Zeile befindet sich mit dem Inschriftenfeld des ganzen Steines in einer Ebene. Die Buchstaben der Inschrift sind ziemlich tiefeingraviert, so hätte man bei einem Wischen, um den eventuellen Kaisernamen zu löschen, zumindest eine 3–4 mm tiefe Schicht entfernen müssen. Weder mit unbewaffneten Augen, noch auf dem vom Stein gefertigten Abdruck konnten selbst bei der genauesten Überprüfung auf eine Damnation verweisende Spuren gefunden werden. Aus der Überprüfung der Oberfläche des Inschriftenfeldes geht hervor, daß zwischen der fehlenden Zeile und dem Feld der erhalten gebliebenen Inschrift die Meißelspuren der ursprünglichen Oberflächenbearbeitung kontinuierlich verfolgt werden können, auf dem Teil über der ersten Zeile der Inschrift setzen sich die Meißelspuren auch an der Stelle der fehlenden Zeile regelmäßig fort.

Zufolge des mangelhaften Zustandes der Inschrift muß nicht unbedingt an eine Damnation gedacht werden. Auf dem einen Meilenstein des nahen Noricum finden wir nämlich eine fast gleiche Inschrift:³⁹ *Perpetuo Imp(eratori) Aug(usto) n(ostro)*. Die Formulierung der Inschrift unterscheidet sich – die Abkürzungen außer acht gelassen – von unserem Steine nur darin, daß auf dem Stein von Noricum die Meilenangabe fehlt. Es lohnt sich zu erwähnen, daß auch auf unserer Inschrift die Distanzangabe mangelhaft ist, da die Formel *AB AQ MP* fehlt.

Bei der Bestimmung des fehlenden Kaisernamens sind wir bloß auf Vermutungen angewiesen. Laut Egger stammt der Meilenstein von Noricum vermutlich aus der Zeit Diocletianus, und dieser Annahme schließt sich auch Deringer an. Die Akklamation des Imperators verlor seit der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts ihre frühere Bedeutung und von der Tetrarchiezeit angefangen legte sich ein jeder Kaiser fast automatisch jährlich den Titel des Imperators bei,⁴⁰ und in der kaiserlichen Titulatur erscheint auch der Titel des *aeternatus imperator*⁴¹ und *perpetuus imperator*.⁴² Dieser letztere kommt auch im Titel mehrerer Kaiser vor. Das früheste Vorkommen des Titels finden wir an den Meilensteinen von Aurelianus,⁴³ sodann auf den Inschriften des Diocletianus,⁴⁴ Maximianus,⁴⁵ Constantinus⁴⁶ und Constantius II.⁴⁷ Vom Gesichtspunkt der Ergänzung unserer

³⁹ CIL III 5713.; Egger, R., *Teurnia. Carinthia I.* 136–138 (1948) 275.; Deringer, H., *Die römischen Meilensteine der Provinz Noricum. Carinthia I.* 143 (1953) 758. Nr. 55.

⁴⁰ Rosenberg, *Imperator. PWRE IX.* (Stuttgart 1916) 1151–1152.

⁴¹ Dessau, 614, 5900, 8947.

⁴² Prinz, O., *Thesaurus Linguae Latinae. VII/1.* (Leipzig 1934–64) 559f.

⁴³ CIL VIII 10133, 10076 = 22058 (*perpetuo imp.*) und 10217 (*perpetuo victoriosissimo indulgentissimo imp.*).

⁴⁴ CIL III 324, 7173, 6528 = 11832.

⁴⁵ CIL III 6528 = 11832.

⁴⁶ CIL III 6751, VIII 2721, X 677.

⁴⁷ CIL VIII 10255.

Abb. 10.

Inscription kann ein jeder der aufgezählten Kaiser in Betracht kommen. Die auf der Inschrift gebrauchte Einzahl bringt uns der Bestimmung auch nicht viel näher, da mit Ausnahme des Maximianus die übrigen alle eine längere oder kürzere Zeit lang Alleinherrscher waren. Untersuchen wir die vom Ende des 3. Jahrhunderts und aus dem 4. Jahrhundert stammenden pannonischen Meilensteininschriften, so können wir auf die Frage gleichfalls keine bestimmte Antwort geben. Von Aurelianus ist bisher kein Meilenstein aus Pannonien bekannt, auf den Meilensteinen von Maximianus⁴⁸ und Diocletianus⁴⁹ finden wir im allgemeinen längere Inschriften. Von Constantinus kennen wir bloß ein Fragment mit unsicherer Lesung,⁵⁰ während von Constantius II. uns eine längere Inschrift bekannt ist.⁵¹ In der in Betracht kommenden Zeitspanne kennen wir von dem Limesweg zwischen Mursa und Aquincum je einen Meilenstein von Severus und Maximinus,⁵² Galerius und Constantius Chlorus,⁵³ sowie von Licinius,⁵⁴ während auf dem Abschnitt nördlich von Aquincum die Meilensteine von Maximianus⁵⁵ sowie Severus und Maximinus⁵⁶ zum Vorschein gekommen sind. Letzten Endes können wir mit voller Sicherheit die jetzt gefundene Inschrift mit keinem einzigen Kaiser in Verbindung bringen, vermutlich dürfte sie aus der Zeit des Diocletianus stammen.⁵⁷

⁴⁸ CIL III 4615, 4629, 4632, 4633.

⁴⁹ CIL III 4615.

⁵⁰ *Paulovics I.*, a. a. O. Inschrift „c“.

⁵¹ CIL III 3705 = 10617.

⁵² CIL III 10625.

⁵³ CIL III 3711 = 10621.

⁵⁴ CIL III 3709.

⁵⁵ CIL III 4629, 4632, 4633.

⁵⁶ CIL III 10656.

⁵⁷ Die Meilensteine aus späterem Zeitraum (Iulianus, Valentinianus) stammen nicht mehr von der Limesstraße her.

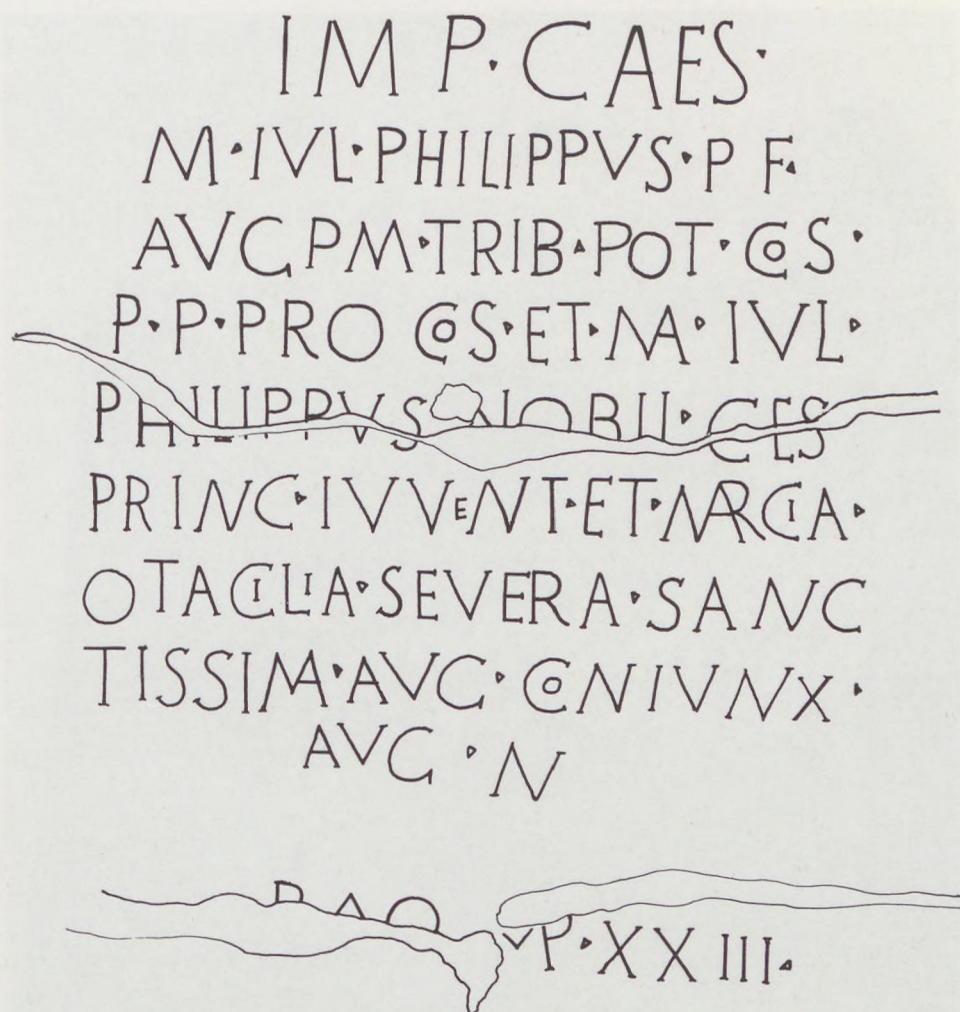

Abb. 11.

6. Meilenstein ohne Inschrift. Dieser kam etwa 30 m von den obigen Steinen entfernt, in der Fortsetzung des Wassergrabens in drei Stücke zerbrochen ans Tageslicht (Fragmente Nr. 13–15). Die Höhe des aus Kalkstein gemeißelten, zylinderförmigen, mit viereckigem Sockel versehenen Meilensteines beträgt 220 cm, sein Durchmesser 38–41 cm.⁵⁸ Von dem Meilenstein hat man die Inschrift entweder völlig abgemeißelt oder der Stein wurde noch nicht verwendet. Auf den Fragmentstücken konnten keine Buchstabenspuren beobachtet werden. Ähn-

⁵⁸ Der Stein kam auf der Anlage der Donauer Erdölindustrie zur Aufstellung.

Abb. 12.

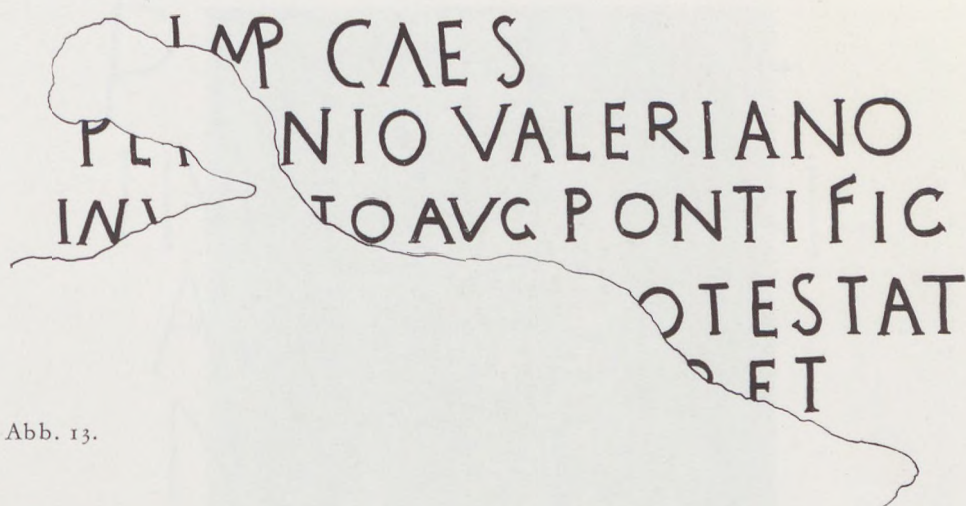

Abb. 13.

liche Meilensteine ohne Inschrift sind uns aus dem Gebiete der Provinz auch von anderswo bekannt.⁵⁹

Wenn man die Numerierung der südlich des Lagers von Százhalombatta zum Vorschein gekommenen Meilensteine untersucht, so kann festgestellt werden, daß diese die XXII. bzw. XXIII. Meile bezeichnet haben. Der Umstand, daß die auf ein und demselben Platz gefundenen Meilensteine nicht die gleiche Numerierung tragen, gibt mehreren Möglichkeiten freie Bahn. Die erste Möglichkeit, die wir für weniger wahrscheinlich halten, ist, daß man die Numerierung der Meilen geändert hat. Das entscheidendste Argument gegen diese Annahme lieferten die Meilensteine selbst. Betrachten wir nämlich in chronologischer Reihenfolge die Meilenangaben der Steine, so erhalten wir das folgende Bild: Maximinus XXII, die beiden Philippus-Steine XXIII, Florianus XXII, der Stein von Perpetuus XXII. Haben die Steine ursprünglich an derselben Stelle gestanden, so hätte man zur Zeit des Philippus die Meilen umnummeriert, sodann wieder die ursprüngliche Numerierung hergestellt. Dies ist gänzlich unwahrscheinlich. Auch halten wir es nicht für wahrscheinlich, daß der Steinmetz die Numerierung verfehlt hätte, da beide Zahlen auch an mehreren Steinen vorkommen.

Unserer Annahme nach muß man die Erklärung darin suchen, daß die „ungültigen“ Meilensteine zwecks weiterer Verwendung der Inschriften der früheren Herrscher am Wegesrande zusammengetragen wurden, jedoch es nicht mehr zu ihrer Neuverwendung gekommen ist. Der ohne Inschrift gefundene Meilenstein könnte auch diese unsere Annahme unterstützen.

Im Zusammenhang mit der Meilennumerierung taucht die Frage auf, wie weit eigentlich der Fundort unserer Meilensteine von Aquincum entfernt ist, ferner ob der Meilenstein auf dem Fundort oder in seiner unmittelbaren Nähe gestanden und wieviel Meilen er bezeichnet haben dürfte? Leider ist uns die genaue Linienführung der Limesstraße von Aquincum bis Százhalombatta nicht bekannt. Wenn sie bekannt wäre, so könnten wir versuchen unseren Fundort

Abb. 14.

PERPETVO
IMP ERATORI
AVGVSTO
NOSTRO

XXII

Abb. 15.

auf Grund der Angaben des Itinerarium Antonini und der Angaben der in der Gegend zum Vorschein gekommenen Meilensteine zu bestimmen. Laut der sich hierauf beziehenden Angaben des It. Ant. (It. Ant. 245) liegt Matrica von Aquincum in einer Entfernung von 23 millia passuum. Der Fundort unserer Meilensteine liegt – wie bereits erwähnt – 2,1 km südlich vom Lager, auf diese Weise ist der Fundort auf Grund des It. Ant. zumindest 24 MP von Aquincum entfernt.

Von den in der Umgebung gefundenen Meilensteinen ist uns der genaue Fundort des zunächst gelegenen, XXVI millia passuum anzeigenden Steines nicht bekannt, da ja der Stein laut des Beschreibers „zur Zeit in Ercsi, im englischen Park des Grafen Wimpfen steht“.⁶⁰ Der Abstand zwischen Ercsi und dem Lager von Százhalombatta beträgt 6 Km, dem etwa 4 römische Meilen entsprechen. Insofern der Stein im Bereich des Dorfes oder in seiner unmittelbaren Umgebung gefunden wurde, so dürfte Matrica von Aquincum nur XXII Meilen weit gelegen sein.

Zur Bestimmung bringen uns die drei in Budafok gefundenen Meilensteine näher, die den Weg 10 MP von Aquincum entfernt bezeichnet haben.⁶¹ Die drei

⁶⁰ Polgár I., Székesfehérvári Szemle 1932. 10.; Graf A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I : 5. (Bp. 1936) 104f. erwähnt den Park von Ercsi fälschlicherweise in situ als den Fundort des Meilensteines.

⁶¹ CIL III 10627–29.

Steine kamen am Römerweg in situ, auf dem Grundstück der Winzerschule zu Buda zum Vorschein.⁶² Leider sind die Grundbücher von Budafok in den Kriegsjahren zugrunde gegangen, jedoch kann die Stelle des von Abafi erwähnten Bierhauses von Budafok an der Ecke der heutigen Sörház-Gasse und Nagytétényi-Straße identifiziert werden. Die Steine kamen „nahe des Bierhauses, südlich davon in 10–15 Minuten Entfernung“ ans Tageslicht, dies würde ungefähr der zwischen der Promontor-Gasse und Háros-Gasse gelegenen Strecke entsprechen. Von dem vorausgesetzten südlichen Tor des Aquincumer Lagers bis zur Ecke der Promontor-Gasse und der Nagytétényi-Straße entspricht die Entfernung genau 10 römischen Meilen (+ 200 m). Einen ebenfalls guten Anhaltspunkt bietet der die 14. Meile anzeigende Stein,⁶³ der unterhalb von Tétény zum Vorschein gekommen ist. Die 14. römische Meile fällt auf die Gegend der Schweinemästerei, also auf die Strecke zwischen der Straße Nr. 836 des XXII. Bezirkes und der Verwaltungsgrenze der Hauptstadt Budapest.⁶⁴ Auf Grund der beiden, gut identifizierbaren Meilenangaben dürften unsere Meilensteine, die von Aquincum gerechnet 34,1 Km entfernt gefunden wurden, den Weg fast genau in einer Entfernung von 23 Meilen angezeigt haben. Auf Grund der Fundstelle unserer Meilensteine und ihrer Numerierung lag das Lager von Százhalombatta nicht ganze 22 MP (32 Km = 21,6 MP) weit von Aquincum, und so müssen wir die diesbezügliche Angabe des Itinerarium Antonini auf XXII MP berichtigen.

Auf Grund unserer Berechnung sind von den Meilensteinen von Százhalombatta die XXIII MP bezeichnenden Steine in situ, in der unmittelbaren Nähe der originellen Errichtungsstelle ans Tageslicht gekommen, während die XXII MP anzeigenden Steine südlich vom Lager einige Hundert Meter weit gestanden haben dürften und als „ungültige“ Steine an ihren Auffindungsort transportiert worden sind.

*

Nach Abschluß des Manuskriptes wurde im Mai 1969 ebenfalls von diesem Fundort ein weiterer Meilenstein zutage gefördert. Der völlig intakte Stein wurde unter der Herrschaft des Elagabal im Jahre 218 errichtet, seine Meilenangabe ist: AB AQ MP XXIII.

SÁNDOR SOPRONI

⁶² Abafi L., Arch. Ért. 6 (1886) 347.; Fröblich E., Arch. Ért. 7 (1887) 252.

⁶³ CIL III 3719. Bezüglich der Meilennumerierung: Kuzsinszky B., MKÉ 2 (1908) 85.

⁶⁴ Die Identifizierung des Fundortes des in Érd zum Vorschein gekommenen Meilensteines ist unsicher.

A SÍRSZOBROK KÉRDÉSÉHEZ

Az Altáj hegységtől az Al-Dunáig húzódó óriási területen szétszórta található tekintélyes számú sírszobornak¹ igen nagy irodalma van. Az ezeket ismertető leírásoknak, etnikai hovatarozásukra, jelentésükre vonatkozó elméleteknek pusztá felsorolása is íveket töltene meg. Ezúttal csupán azt a kérdést igyekszünk megvilágítani, hogy állíthattak-e hazánkban a honfoglalást követően ilyen, kezükben csészét tartó kőszobrokat, mint ahogy azt a magyar tudományos irodalomban jónéhányan feltételezték.

A múlt század közepén Jerney János dél-oroszországi utazása alatt gondosan szemügyre vette ezeket a csészétartó szobrokat és pontos megfigyeléseit utazásai naplójában rögzítette,² ezért őt a kérdés szakszerű tanulmányozása egyik úttörőjeként tarthatjuk nyilván. Mint a magyarság emlékeinek lelkes kutatója, természetes, hogy magyar emlékeknek tartja ezeket.³ Ő gyűjtötte egybe először azokat az okleveles adatokat, melyek „bálványkő“-ről tesznek említést (1158, 1265, 1267), megjegyezvén, hogy „szentek szobrai s keresztények emlékeit soha nem nevezték őseink bálványnak”.⁴ Egészen másként vélekedik e szobrok etnikai hovatarozását illetően Henszelmann Imre; ő a délorosz sírszobrokat a gótok hagyatékának tartja.⁵ Ennek a nézetnek kitűnő bírálatát adja Nagy Géza, rámutatva, hogy ilyen szobrokat találunk a Volga tájékán, Szibériában az Altájig, ahol soha nem jártak gótok.⁶ Kézai tudósításával kapcsolatban, hogy ti. a tárnokvölgyi ütközetben elesett Keve hun kapitányt „... az országút mellett, hol kőbálvány van felállítva, scytha módon ünnepélyesen eltemették...”⁷ megjegyzi, hogy itt nem Etele-kori hunokról van szó, hanem „... olyan hunn – vagy kun-fajta népségről, mely a honfoglaló magyaroknak képezte egyik alkotó elemét”.⁸ Pósta Béla is közöl sírszobrokat Oroszországból.⁹ Legutóbb László Gyula is felvetette

¹ Az oroszok „kamennaja baba”-nak, kőösnek nevezik őket. Ez az elnevezés terjedt el leginkább a tudományos irodalomban is. [„Kameny” – oroszul: *кѣ*; „baba” – törökül: *apa*, *ős*. Tehát úgy véljük, hogy a „baba” nem az orosz *asszony* jelentésű, hanem a török *apa*, *ős* jelentésű szóból származik. Lásd: *Fedorov-Davidov, G. A.*, Kurgani, idoli, moneti. (Moszkva 1968) 26. Ugyanígy fordítja a kifejezést *Fehér G.* is: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. (Bp. 1940) 32.]

² *Jerney J.* Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. II. (Pest 1851).

³ *Uo.* 115–117.

⁴ *Uo.* 101.

⁵ *Henszelmann (I.) E.*, L'âge du fer. Étude sur l'art Gothique. (Bp. 1877) 17.

⁶ *Nagy G.*, Arch. Ért. 13 (1893) 105–117.

⁷ *Szabó K.*, Magyarország történetének forrásai. III. füzet. (Pest 1862) 20.

⁸ *Nagy G.*, i. m. 106.

⁹ *Pósta B.*, Archäologische Studien auf russischen Boden. (Bp. 1905).

ilyen kőszobrok létezését hazánkban, arra a következtetésre jutván, hogy „ha ... állíthattak is nálunk néhány ilyen szobrot, semmiképpen sem volt belőlük oly sok, mint a török lovasnépek egykori területén”.¹⁰

A Kárpát-medencében csészetartó szobrok, vagy azok töredékei mindezekig nem kerültek elő. A lábdi kőszobor töredék (tarkóban összenőtt kettős fejszobor) semmiképpen sem tekinthető annak, mivel a megformálásnak ez a módja teljesen idegen a csészetartó szobroktól.¹¹ Ugyanezt mondhatjuk a bugyi és gönyüi kőemlékekről, melyeket Bendefy László az altájvidéki szobrokkal rokonít.¹² A közölt képen semmi ilyesfajta hasonlóságot nem tudunk felfedezni.¹³

Persze az emlékek hiánya nem zárja ki annak lehetőségét, hogy nálunk is voltak csészetartó szobrok, hiszen azokat később felhasználhatták mint építőanyagot, s így formájukat is a felismerhetetlenségig eltorzíthatták. Sajnos, ebben a kérdésben írott forrásaink sem adnak megnyugtató feleletet. Okleveleinkben, Kézai fentebb idézett adatán kívül 1108-ból, 1158-ból, 1265 és 1267-ből fordul elő a „kőbálvány” kifejezés.¹⁴ Mint azonban Csemegi József helyesen megjegyezte,¹⁵ az oklevelek szerzőinek sommásan fogalmazott leírásai nem térnek ki az általuk említett kőszobrok formai jellegzetességeinek részletezésére, s így adataik az ott felvetett kérdés eldöntésére nem szolgálnak perdöntő bizonyítékkul.

A kérdés megválaszolásához valószínűleg úgy jutunk el a legcélravezetőbb módon, ha előbb fő vonásaiban áttekintjük az ázsiai és dél-oroszországi csészetartó szobrok kutatásainak eredményeit. Ez annál inkább célszerű, mivel az utóbbi néhány évben ugrásszerűen megnőtt az e kérdéssel foglalkozó munkák száma, és az óriási mennyiségű adat szinte teljes feldolgozása a legfontosabb problémák zömét megnyugtató módon tisztázta.

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy jelen tanulmányunkban nem térünk ki a korábbi szkíta,¹⁶ vagy Európa nyugatabbi részein található egészen más jellegű kőszobrokra. Az Altajtól az Al-Dunáig található sírszobrok közös jellemzője: egyik, vagy mindkét kezükben csészt tartanak. Jelentésük, időrendjük és területi elhelyezkedésük szerint ezeket két nagy csoportra oszthatjuk:

1. Altáj, Tuva, Mongólia, Hétfolyó vidéke, Kazahsztán (VI–XI–XII. sz.);
2. Dél-Oroszország (XI–XIII. sz.).

Mindkét csoportnak közös jellemzője, hogy nem temetkezéshez tartoznak, tehát nem az elhunyt sírja fölé emelték őket.¹⁷

Az ázsiai sírszobrok a VI. században terjednek el, a Türk Kaganátus megalapítása után (552.) mindenütt jelezve a türkök megjelenését. A sírszobrok az esetek

¹⁰ László Gy., *Hunor és Magyar nyomában.* (Bp. 1967) 93.

¹¹ Csemegi J., *Arch. Ért.* 87 (1961) 52–67.

¹² Bendefy L., *Anth* 2 (1948) 218., 1–2. kép.

¹³ Ugyanerre az eredményre jutott László Gyula is helyszíni vizsgálatai alapján. – Szíves közlését ezúton is köszönöm.

¹⁴ Jerney J., i. m. 101.; László Gy., *A honfoglaló magyar nép élete.* (Bp. 1944) 490.; Ezenkívül Fehér M. Jenő említ még adatot 1273-ból, amely az állítólagos „Kassai kódex”-ben fordul elő. [Fehér M. J., *Középkori magyar inkvizíció.* (Buenos Aires 1968) 313.] Ezt azonban nem használhatjuk fel mindaddig, amíg a kódex léte megnyugtató módon nem tisztázódik. [L. Schram F., *Ethn.* 79 (1968) 284.; *Ua.*, *ÉT* 24 (1969) 492.]

¹⁵ Csemegi J., i. m. 64.

¹⁶ Passek, T.–Latynin, B., *Sur la question des kamennye baby.* *ESA* 4 (1929) 290–311.

¹⁷ Kizlaszov, L. R., *Isztorija Tuví v szrednie veka.* (Moszkva 1969) 31.; *Fedorov–Davidov, G. A.*, i. m. 41.

1. ábra

túlnyomó többségében nem egyedül állnak, hanem egy négyszög alakú, élével földből kiálló kőlapokból képzett kerítés keleti oldalán, arccal Kelet felé fordítva. A kerítések mindig a világtájak felé vannak tájolva, leggyakoribb méreteik: 2×2 vagy 3×3 m. A kerítésen belüli terület kötörmelékkal van kitöltve. A szobrok megmunkálási foka egyes példányok esetében sokban különbözhet, az alig megfaragott kőoszloptól a minden oldalán kidolgozott emberi alakokig. Mind-egyikre jellemző azonban bizonyos elnagyoltság: ez elsősorban az arc, kéz, bajusz, szakáll megformálásában mutatkozik. A tárgyakat (övveretek, sapka, kard, vagy szablya, edény) realista módon ábrázolják, és a jelzett tárgyak a kor divatja szerint módosulnak a szobrokon is, úgy mint a való életben. A szobrok magassága 0,5 m-től 2,5 m-ig változik. A kerítés előtt álló szobroktól keletre gyakran félig földre ásott kővek hosszabb-rövidebb sora (néha két sor is) húzódik (1. ábra).

Mivel a szokás elterjesztői a törökök voltak, a kerítés- és szoborállítás szokásának bölcsője is az Altáj hegység volt, a törökök őshazája. Az itt található emlékek első tudományos rendszerezését L. A. Jevtuhova adta.¹⁸ Megállapította, hogy minden szobor bajuszos-szakállas férfit ábrázol, veretes övvel, melyről bal felől szablya, jobb felől pedig a tűzkésztséget és amuletteket tartalmazó zsákocská függ. A könyökben behajtott jobb kézben edény van, a bal kéz pedig az övön nyugszik.¹⁹

¹⁸ Jevtuhova, L. A., Kamennie izvajanija Szevernogo Altaja. Trudi GIM 16 (1941) 119–134.

¹⁹ Uo. 128.

2. ábra

Ő végezte el a bekerített köves térségek első szakszerű feltárását is. Ásatásaiból kiderült, hogy ezek jellegükben egyformák: a kőréteg alatt középen egy 40–80 cm átmérőjű gödör van, melynek alján vagy famaradványokat, vagy pedig kihegyezett, földbe vert farönköket találtak (2. ábra). A felszínen, a kőréteg alatt juh- és lócsontok voltak szétszórva nagy mennyiségű hamuréteggel egyetemben. Embercsontokat egyetlen esetben sem észleltek.²⁰ A szobrok időrendjét Jevtuhova az először Szpicin által alkalmazott módszer²¹ segítségével állapította meg: a szobrokon ábrázolt tárgyakat egybevetette a sírleletekben talált azonos formájú tárgyakkal. Keletkezésüket így a VII–VIII. századra tette.²²

Következő munkájában a szerző már sokkal nagyobb területet vesz vizsgálat alá: Altájt, Hakasziát, Tuvát és Mongóliát.²³ Eredményei alapján szembe-tűnő, hogy Minuszinszk környékén, a hakaszok ősi lakhelyén nem találunk, vagy csak a legkritkább esetben, ilyen szobrokat. Ez arra enged következtetni, hogy a hakaszok nem emeltek sem csészetartó szobrokat, sem pedig kővel kirakott és bekerített négyzet alakú tereket.²⁴ Ezeknek az elkerített tereknek a feltárása

²⁰ Uo. 132.

²¹ Szpicin, A. A., K voproszu o kamennih babah. ZIRAO 10 (1898)

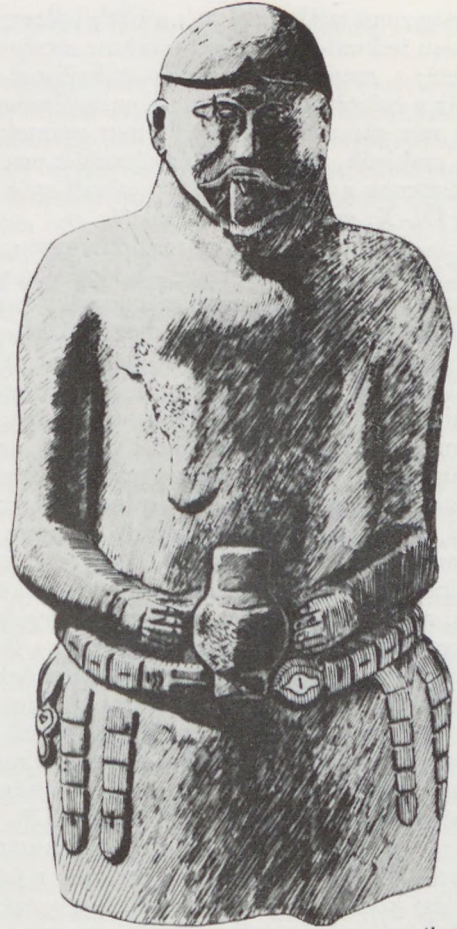
²² Jevtuhova, L. A., i. m. 132.

²³ Ua., Kamennie izvajanija Juzsnoj Szibiri i Mongolii. MIA 24. (Moszkva 1952) 72–120

²⁴ Uo. 120.; Ua., Arheologicseszkie pamjatniki jenniszejszkih kirgizov (hakaszov). (Abakan 1948) 102.

3. ábra

4. ábra

Tuvában és Mongoliában ugyanarra az eredményre vezetett, mint a fentebb említett Altáj-vidékieknél. Időrendjüket a VII–IX. századra teszi a szerző.²⁵

A Tuva területén található szobrok legjobb összefoglalását A. D. Gracs és L. R. Kizlaszov adta.²⁶ Kizlaszov érdeme, hogy a Tuvában ismert szobrokat (3. ábra) kronológiailag két nagy csoportba osztotta: a Türk Kaganátus (VI–VIII. sz.) és az Újgur Kaganátus idejére (750–840).²⁷ Az utóbbi csoport egész sor új tulajdonságot mutat, amelyeket az előző korszakban, a Türk Kaganátus szobrainál

²⁵ Uo. 115.

²⁶ Gracs, A. D., *Drevnetjurszkije izvajanija Tuvi*. (Moszkva 1961); Kizlaszov, L. R., *Tuva v period tjurszkogo kaganata (VI–VIII. vv)*. VMGU 1960: 1. 51–76.

²⁷ Ua., *Etapi szrednevekovoj isztorii Tuvi (v kratkom izlozsenii)*. VMGU 1964: 4. 74, 78.; Ua., *Isztorija Tuvi ...* 23–35, 80–82.

még nem találunk. Ezek a főbb jellegzetességek a következők: 1. a szobrok már nem bekerített és kővel kirakott térségek előtt állnak, de továbbra is arccal Kelet felé; 2. megjelenik a sapka- és hajfonat-ábrázolás; 3. a szobrok két kezükkel tartják a csészét maguk előtt; 4. az övön megsokasodnak a lelógó szíjvégek, gyakoriak a szív alakú áttöréssel díszített veretek; 5. kevés kivételtől eltekintve, eltűnnek a szabályák, török és a tűzkészséget tartalmazó zsákocskák ábrázolásai²⁸ (4. ábra). Ezeknek a szobroknak egy részét már a hakaszok államának megalakítása után, a IX–X. században emelték.²⁹

A következő nagy területi egység, ahol nagyszámú türk sírszobrot találunk: Közép-Ázsia északi része – a Hétfolyó vidéke és Kazahsztán. Ezt a területet a legutóbbi időkig alig tanulmányozták, csupán nemrég pótolta Ja. A. Ser nagyszerű feldolgozása ezt a régen meglevő hiányt.³⁰ A szerző az itt található sírszobrok csoportosítását minden elődjénél megnyugtatóbb módon végezte: az osztályozás alapjául a szobrok ikonográfiai sajátosságát vette, mivel ez a türk szobrászat legbiztosabb és legjellemzőbb sajátossága. (A szobrok megmunkálási foka ugyanis, mivel halotti emlékkövekről van szó, az állítatók anyagi és társadalmi helyzetétől függött, a szobrok ikonográfiája viszont egy adott korban a megmunkáltsági foktól függetlenül szinte mindenütt azonos volt.³¹) Így két főcsoportot különít el, s ezen belül hat típust: I. csoport: azok a szobrok, melyek egyik kezükben tartanak csészét (típusai: 1. fegyverrel felszerelt férfi szobrok – ez a legelterjedtebb típus; 2. ugyanilyen, csak fegyver nélkül; 3. csak az arcot vagy a fejet ábrázolják; 4. az edény helyett jobb kezükön madarat tartanak); II. csoport: a szobrok két kezükkel tartják a csészét (típusai: 1. férfi szobrok; 2. női szobrok – ez utóbbiak főként a Hétfolyó vidékére jellemzőek).³² A jelzett területen a sírszobrok elterjedésének alsó határa – ugyanúgy, mint Mongóliában és Dél-Szibériában – a Türk Kaganátus megalapítása (VI. sz.), felső határa pedig az iszlám megerősödése (XI. század – esetleg egyes északi területeken a XII. sz.). Az első ikonográfiai csoport-hoz tartozó szobrok túlnyomó többsége a fentebb jelzett datálási módszer segítségével a VI–VIII. századra tehető.³³

A sírszobrokkal foglalkozó kutatásnak kezdettől fogva a legizgalmasabb problémája, hogy mi volt ezeknek a jelentése, mi célból állították őket. Azt már elég korán megállapították, hogy ezek nincsenek kapcsolatban temetkezéssel. A kérdés eldöntésében fontos szerepe volt az egykorú kínai tudósításoknak, ahol részletesen leírják a türk előkelők temetését.³⁴ Később fel is tártak ilyen emlékeket (pl. Kül-tegin síremlékét³⁵). Feltűnt, hogy az Orchon környéki gazdag emlékek és az általunk tárgyalt egyszerűbb, bekerített térség előtt álló szobrok lényegében azonos felépítésűek. Az előbbieket monumentális kőépítményeit itt ezek a bekerített

²⁸ *Ua.*, *Etapi szerednevekovo* j ... 78.

²⁹ *Uo.*

³⁰ *Ser, Ja. A.*, *Kamennie izvajanija Szemirecsja*. (Moszkva–Leningrad 1966).

³¹ *Uo.* 25.

³² *Uo.* 25–26.

³³ *Uo.* 39–44.

³⁴ *Bicsurin, N. Ja.*, *Szobranie szvedenij o narodah, obitavsih v Szrednej Azii v drevnie vremena. I–III.* (Moszkva–Leningrad 1950–53); *Liu Mau-tsai*, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-turken (T'u-küe)*. (Wiesbaden 1958).

³⁵ *Jisl, L.*, *Vorbericht über die archäologische Erforschung des Kül-tegin-Denkmal durch die tschechoslowakisch-mongolische Expedition des Jahres 1958.* *Ua* 32 (1960) 65–77., I–IV. t.

térségek helyettesítik. (A kettő között átmenetnek foghatjuk fel, amikor a szobor fából készült jurt előtt áll.³⁶)

Veszeloovszkij a század elején arra a megállapításra jutott, hogy a türk szobrok a halott harcos által megölt főellenséget ábrázolják, és ezeket „balbaloknak” nevezték.³⁷ Barthold, a lényeges kérdésekben egyetértve az előbbi megállapítással, nem zárta ki annak lehetőségét, hogy egyes szobrok magát az elhúnyt ábrázolták. (Veszeloovszkij tétele ugyanis érthetatlenné teszi a női szobrok létét. Valószínűtlen, hogy a fő ellenségek sorában nők is voltak.³⁸) Napjainkban A. D. Gracs vallja Veszeloovszkij nézetét.³⁹ A kérdéssel foglalkozó kutatók túlnyomó többségének az a véleménye, hogy ezek a szobrok magukat az elhúnyt türköt ábrázolják,⁴⁰ s a torozóhelyen állították fel őket, mintegy ezzel jelképezve, hogy az elhúnyt is résztvesz a toron (ezzel magyarázható az is, hogy kezükben csészét tartanak). A bekerített köves térség a torozóhely volt, a közepén levő gödör pedig az áldozati oltár. A szobortól keletre húzódó, földbe ássott kövek a halott által megölt ellenséget jelezték, kik a türkök hite szerint a túlvilágon szolgálni tartoznak az elhúnyt. Ezt a nézetet legmeggyőzőbb módon L. R. Kizlaszov támasztotta alá, az írott források, a régészet és a néprajz adataival.⁴¹ Ugyancsak ő igazolta perdöntő bizonyítékokkal, hogy a türk „balbal” szó nem a szobrokra vonatkozik, hanem az elhúnyt által megölt ellenséget jelképező, földbe ássott kőoszlopokat jelenti, amelyek a szobor előtt keletnek húzódó sort alkotnak.⁴²

Ezt, a szobrok jelentését véleményünk szerint leghelyesebben magyarázó elméletet Ja. A. Ser fejlesztette tovább. Ő arra a megállapításra jutott, hogy csupán a rendszerezése szerint első csoport (a csészét egyik kezükkel tartják) van kapcsolatban a torozóhelyekkel. A második csoport jelentése – ezeket sohasem a torozóhelyül szolgáló köves térségek mellé állították – nem a halotti kultusszal, hanem egy ennél jóval elvontabb értelmű ős-kultusszal magyarázható.⁴³

A türk szobrok származása ezideig még véglegesen nem tisztázódott, mivel a VI. századot közvetlenül megelőző időből nem ismerünk ilyen szobrokat. A köztük lévő nagy időrendi különbség ellenére is szembevetendő a szkíta és türk szobrok nagyfokú hasonlósága (az előbbieket jobb kezükben ivókürtöt tartanak, bal kezük pedig a kardmarkolaton nyugszik). Ez kétségtelenül azt bizonyítja, hogy azonos céllal készültek: a halotti toron az elhúnyt ábrázolták, akinek lelke

³⁶ Jevtubova, L. A., MIA 24. 88–89.; Kizlaszov, L. R., VMGU 1960. 64–67.; Ua., Isztorija Tuvi ... 33–35.

³⁷ Veszeloovszkij, N. J., Szovremennoe szosztojanie voprosza o „Kamennih babah” ili „Balbalah”. ZOÖID 32 (1915) 427.

³⁸ Barthold, V. V., K voproszu o pogrebalnih obrjadah turkov i mongolov. Szocsinenija IV. (Moszkva 1966) 377.

³⁹ Gracs, A. D., i. m. 91–92

⁴⁰ Jevtubova, L. A., Trudi GIM 1941. 133.; Ua., MIA 24. 116.; Kizlaszov, L. R., VMGU 1960. 57.; Ua., VMGU 1964. 78.; Ser, Ja. A., i. m. 53.; Ua., SzA 1964: 1. 357.; Fedorov–Davidov, G. A., i. m. 40.

⁴¹ Kizlaszov, L. R., O znacsenii drevnetjurszkijh kamennih izvajanij, izobrazsajuscijh ljudej. SzA 1964: 2. 27–39.

⁴² Ua., O znacsenii termina 'balbal' drevnetjurszkijh nadpiszej. Tjurkologicseskij szbornik v csesztj A. N. Kononova. (Moszkva 1966) 206–208.; Ua., A. D. Gracs könyvéről írott bírálata: SzA 1964: 1. 352–353.; Régebben ugyanígy fordították a 'balbal' szót: Kotwitz, W.–Samoilovitch, A., Le monument turc d'Ikhe-khuchotu en Mongolie centrale. Rocznik Orientalistyczny 4 (1928) 79–80.; Gabain, A., Alttürkische Grammatik. (Leipzig 1950) 300.

⁴³ Ser, Ja. A., Kamennie izvajanija Szemirecsja ... 70.

halála után egy ideig még az élők közt maradt s részt vett a toron is. Ez a hiedelem időben és térben igen széles körben elterjedt különböző népeknél, gyökerei feltehetően a szkíta korig, vagy talán még korábbi időkbe nyúlnak vissza. Valószínűnek látszik, hogy a türk sírszobrok az ivőkürtöt tartó szkíta szobrok mintájára készültek, mivel hitvilági hátterük azonos.⁴⁴ Nem tartjuk elfogadhatónak azt az elméletet, amely szerint a türk sírszobrok a tastik halotti maszkokból származnak,⁴⁵ mivel – mint már fentebb említettük – a Minuszinszk környékén élő népeknél a későbbiekben sem találunk ilyen szobrokat.

A türkök által lakott ázsiai területeken az iszlám elterjedése és megerősödése a sírszobrok eltűnését eredményezi. A XI. századtól már Kazahsztán területén sem állítanak szobrokat. Ettől az időtől kezdve azonban mintegy másodvirágzását éli ez a szokás Dél-Oroszország európai sztyeppén, ahol százával állítottak sírszobrokat.

A dél-oroszországi szobrok azonban jelentős mértékben különböznek az ázsiaiaktól: nagyobbak, a csészét mindkét kezükben tartják, megformálásuk sokkal inkább realista, jóval nagyobb a női szobrok aránya, hiányoznak az utóbbiaknál korábban elengedhetetlen bekerített áldozati és torozóhelyek, valamint a megölt ellenséget jelképező „balbalok”.⁴⁶ A nagy mennyiségű anyag tudományos rendszerezését és datálását nemrég G. A. Fedorov–Davidov végezte el, összevetve azt az európai sztyeppén élt kései momádok régészeti leletanyagával.⁴⁷ Három fő típust különböztetett meg: az ülő (5. ábra), az álló (6. ábra) és az alig megmunkált sírszobrokat.⁴⁸ Keltezésüket megkönnyítette, hogy az utóbbi időkben igen nagy alapossággal, megnyugtató módon végezték el a nomád leletanyag időrendi meghatározását; a szobrokon ugyanis a késői nomádok viseleti tárgyait ábrázolták a sztyepei művészek. Ennek alapján kétséget kizáró módon sikerült a dél-oroszországi szobrok korát a XI–XIII. században megállapítani.⁴⁹ Ezt a tipológiai módszer segítségével megállapított időrendet megerősíti Fedorov–Davidov két másik érdekes megfigyelése is. Azokban az esetekben, amikor a szobrok eredeti helyükön maradtak, elsősorban régebben emelt kurgánokban, a kurgánokban levő temetkezések sohasem későbbiek a XI–XII. századnál. Néhány más esetben pedig ezeket a sírszobrokat megfaragták és másodlagosan felhasználták sírkő gyanánt. Ezek a sírok minden esetben legkorábban az Aranyhorda idejére esnek (XIII–XIV. sz.).⁵⁰ Az említett keltezés helyességében tehát aligha kételkedhetünk.

Annál több kétség merülhet fel bennünk a szerző azon feltevésével kapcsolatban, hogy az álló szobrok korábbiak mint az ülők,⁵¹ ugyanis a jóval korábbi ázsiai sírszobrok – ha azokban a lábat ábrázolták, ami egyébként nagy ritkaság – mindig ülő alakok voltak.⁵²

⁴⁴ Uo. 37.

⁴⁵ *Kizlaszov, L. R.*, *Tastikszkaja epoha.* (Moszkva 1960) 160.

⁴⁶ *Fedorov–Davidov, G. A.*, i. m. 38.; *Ua.*, *Kocsevniki Vosztocnoj Evropi pod vlasztju zolotoordinszkij hanov.* (Moszkva 1966) 191.; *Pletneva, Sz. A.*, *Pecsenegi, torki i polovci v juzsno–russzkij sztepjah.* MIA 62. (Moszkva–Leningrad 1958) 151–226.

⁴⁷ *Fedorov–Davidov, G. A.*, *Kocsevniki* ... 166–193.

⁴⁸ Uo. 168.

⁴⁹ Uo. 186.; *Ua.*, *Kurgani, idoli* ... 35.

⁵⁰ Uo. 36.

⁵¹ *Ua.*, *Kocsevniki* ... 184.

⁵² *Ser, Ja. A.*, *Kamennie izvajania* ... 26., 11. j.; *Fodor I.*, *Arch. Ért.* 96 (1969) 139.

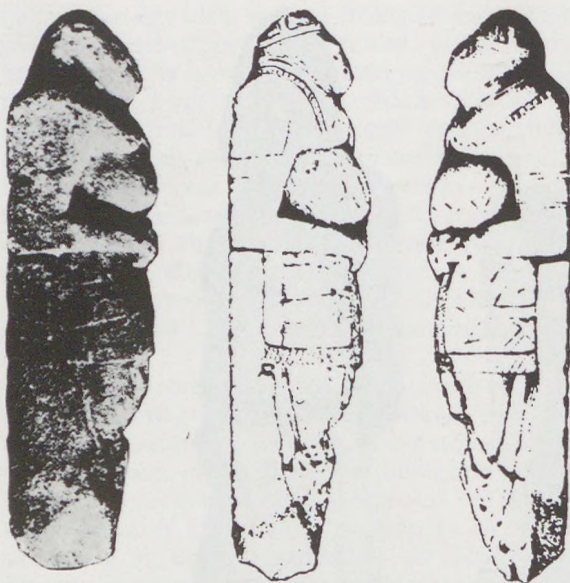
5. ábra

6. ábra

Első pillantásra is szembetűnő az ázsiai és dél-oroszországi szobrok hasonlósága. Így érthető, hogy általánosan elfogadott az a vélemény, amely szerint az utóbbiak, származásukat tekintve, szoros kapcsolatban állnak az előbbiekkal. Itt elsősorban a Ser és Kizlaszov által kimutatott második csoportra gondolunk, amely időrendben is közvetlenül megelőzi a dél-oroszországi szobrokat.⁵³ Az altáji és délorosz szobrok közt mintegy hídát képeznek a kazahsztániak. Az itteni második csoportba tartozó szobrokat sok szempontból úgy értékelhetjük, mint a dél-oroszországiak elődeit: nagyjából mindkét területen azonos a női szobrok előfordulási aránya, és ikonográfiailag is nagyon közel állnak egymáshoz. Ezenkívül jelentésük is minden valószínűség szerint azonos volt: a bekerített torozóhely nélkül álló, a csészét két kezükkel tartó szobrok – mint azt már fentebb említettük – nem konkrét elhunyt személyek ábrázolásai, hanem egy jóval általánosabb és elvontabb értelmű ős-kultusszal kapcsolatosak.

⁵³ Ser, Ja. A., Kamennie izvajinija . . . 64.; Kizlaszov, L. R., SZA 1964: 1. 351.

7. ábra

Sokáig vitatták, hogy melyik nép állíthatta ősei tiszteletére ezeket a szobrokat a délorosz sztyeppéken. A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az, amely a XI. század körül Kazahsztánból hozta magával ezt a művészetet, s a Pontustól északra eső sztyeppés vidékeken fejlesztette azt tovább, egészen a XIII. századig. Ez a nép pedig minden kétséget kizáróan a kun volt. A kunok, akik a XI. századot megelőzően Kelet-Kazahsztán területén élhettek, a XI. sz. közepén átkeltek a Volgán, s az úzokat maguk előtt szorítva a század végére uralmukat az Al-Dunáig terjesztették ki.⁵⁴ Kelet-Európa sztyeppéinek éppen azon a részein találták a legtöbb sírszobrot, ahol nagyobb kun (vagy ahogy az orosz évkönyvek hívják őket: polovec) egységek éltek (a Szeverszkij Donyec és a Dnyeper alsó folyásának vidéke).⁵⁵ A kunok nyelvében volt szó is, a „sin”, amely a sírszobrokat jelentette.⁵⁶ A kun szobrokról az írott források is említést tesznek. Rubruk útjelentésében így ír erről: „A kunok nagy halmot emelnek a megboldogult felett és szobrot állítanak neki, mely Keletnek néz és köldöke előtt serleget tart a kezében.”⁵⁷ A kunoknak a sírszobrok iránti nagy tiszteletéről ír a XII. századi azerbajdzsán költő, Nizami is.⁵⁸

Érdekes jelenség, hogy míg a keleti türk szobrok szinte kivétel nélkül férfiakat ábrázolnak, addig a kun sírszobrok közt nagyon sok a női ábrázolás (a korai kun szobroknak mintegy 70 %-a).⁵⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy a kunok

⁵⁴ Németh Gy., Sz 76 (1942) 166.; Györffy Gy., AntH 2 (1948) 158.; Fedorov-Davidov, G. A., Kurgani, idoli ... 38.

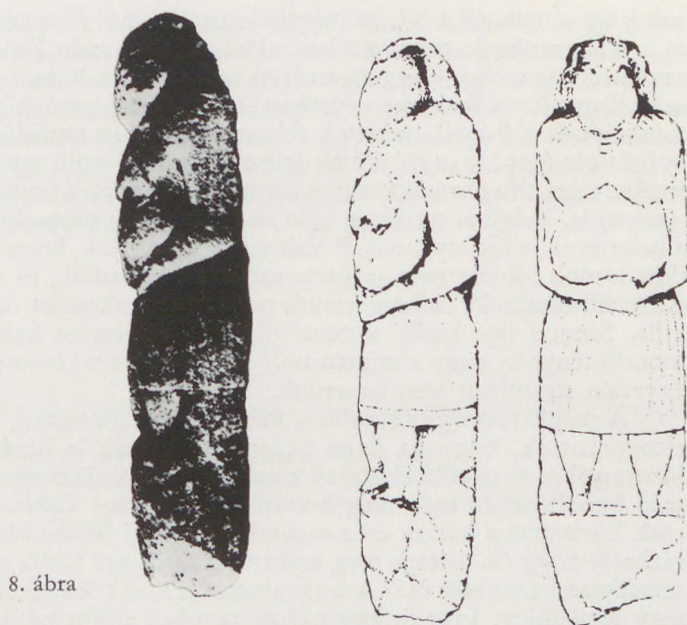
⁵⁵ Ua, Kocsevníki ... 188.

⁵⁶ Codex Cumanicus. Kuun Géza kiadása. (Bp. 1880) 222., 295 ; Barthold, V. V., i. m. 380.

⁵⁷ Györffy Gy., Napkelet felfedezése. (Bp. 1965) 131.

⁵⁸ Nizami, Iszkander-name. (Baku 1940) 315-318.

⁵⁹ Fedorov-Davidov, G. A., Kurgai, idoli ... 39.

8. ábra

ős-kultuszában fontos szerepet játszott az anya-istennő.⁶⁰ A későbbiekben pedig, a kunok társadalmi fejlettségének magasabb fokán, a szobrok a törzsi-nemzetségi arisztokrácia kultuszával lehettek kapcsolatban, ekkor ugyanis jóval több férfi szobrot állítottak.⁶¹ Ezzel magyarázható, hogy a mongol hódítás után, annak ellenére, hogy az említett területek zömét továbbra is a kunok lakták,⁶² eltűnnek a sírszobrok, mivel a kun nemzetségi és törzsi arisztokrácia vezető helyét a mongolok foglalták el.⁶³ Ezek pedig sohasem állítottak sírszobrokat.

Kun sírszobrokat nemcsak Ukrajna területén találunk, hanem Bulgáriából is ismerünk kettőt. Ezeket 1926-ban találták a Pliszka és Madara közt levő Endzse falu határában, egy prehisztorikus temetkezést tartalmazó dombon.⁶⁴ A férfi és női (mindkettő álló) szobor (7–8. ábra) első leírását Fehér Géza közölte. Helyesen állapította meg, hogy azok szinte a legapróbb részletekig megegyeznek a dél-oroszországiakkal.⁶⁵ Etnikai hovatartozásukat illetően azon a véleményen volt, hogy azok a bolgár-törökök emlékei, annál is inkább, mivel a protobulgárok két legkorábbi központja környékén találták őket.⁶⁶ Ezt a meghatározást később Mavrodinov is átvette.⁶⁷ Mint fentebb említettük, a dél-oroszországi kun sírszob-

⁶⁰ *Ua.*, Ja. A, Ser könyvének ismertetése: SzA 1967: 2. 267.

⁶¹ *Uo.* 268.

⁶² *Zjablin*, L. P., O „tatarszkij” kurganah. SzA 22 (1955) 85.

⁶³ *Fedorov-Davidov*, G. A., Kocsevniki ... 239.

⁶⁴ *Fehér G.*, A bolgár-törökök műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. AH 7. (Bp. 1931) 89–90.; *Ua.*, A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. (Bp. 1940) 33.

⁶⁵ *Uo.*

⁶⁶ *Uo.* 31.

⁶⁷ *Mavrodinov*, N., Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. AH 29. (Bp. 1943) 101.; *Ua.*, Sztarobalgarszkoto iskusztvo. (Szofia 1959) 67.

rok közt nincsenek a XI. sz. végénél korábbiak.⁶⁸ Ez a tény, valamint az endzsei és a kun szobrok tökéletes hasonlósága, amit már Fehér Géza megállapított, azt látszik igazolni, hogy az endzsei szobrot is a kunok állíthatták a XII–XIII. században. Ezt a feltevést a történeti tények is megerősítik. A XI. század végétől fokozódnak a bolgár területek felé irányuló kun támadások.⁶⁹ Később Kaloján bolgár cár (1197–1207), akinek felesége kun nő volt, együtt harcolt a kunokkal Bizánc ellen. Nagy részük volt a kunoknak a trnovói bolgár birodalom megerősítésében is. Bulgária területén igen nagy számban telepedhettek meg kunok, amit a helynevek is bizonyítanak.⁷⁰ Valószínűnek tartjuk, hogy ezek az itt meghonosított kunok jóideig még pogány vallásúak maradtak, és az endzsei sírszobrokat is ők állították. (A balkáni kunok pogány temetkezését nagyszerűen írja le Joinville, Szent Lajos király történetírója.⁷¹) Figyelembe kell vennünk azt a sokatmondóényt is, hogy a szintén bolgár-törökök által lakott Közép-Volga vidéken egyetlen sírszobrot sem ismerünk.

A magyarországi sírszobrok kérdéséhez visszatérve, a fentiek tanulságaként elmondhatjuk, hogy ha ilyen kőszobrok voltak is hazánkban, azokat minden bizonnyal az 1239-től beköltöző kunok állíthatták,⁷² hiszen tudjuk, hogy hazánkba való beköltözésük után még hosszú ideig pogány vallásúak maradtak.⁷³ Ugyancsak közismert a kunok erős ragaszkodása régi vallásukhoz. Talán ezzel magyarázható, hogy ők őrizték meg legtovább az összes török nép közül a régi türkök temetkezési szokásait is.⁷⁴ A magyarországi kun emlékek közül egy sem maradt meg napjainkig, írott forrásainkban azonban előfordul a „Kun Kép” és „Jász-kép” kifejezés, amellyel fából faragott emberalakot jelöltek.⁷⁵ Mivel ilyen fából készült „kamennaja babá”-kat ismerünk Dél-Oroszországból is,⁷⁶ feltételezhetjük, hogy ezek is hasonló jellegű emlékek voltak.⁷⁷ Egy 1724-es jegyzőkönyvben a „Kő Kun kép” kifejezés fordul elő,⁷⁸ ami azt jelenti, hogy ebben az időben állottak még kőből készült kun szobrok is.

*

⁶⁸ A néhány szobor korábbi keltezésére irányuló kísérletek nem vezettek eredményre. L. *Szmirnov, A. P.*, *Kujtisevszkaja kamennaja baba*. KSzIIMK 12 (1946) 43.; *Fedorov-Davidov, G. A.*, *Kocsevniki* ... 185. 15. j.

⁶⁹ *Isztorija na Balgarija*. I. (Szofia 1954) 158.; *Németh J.*, BSz 222 (1931) 403.

⁷⁰ Uo. 404.

⁷¹ *Nagy G.*, i. m. 108.; *Eckhardt S.*, MNY 34 (1938) 242–244.; *Gyárfás I.*, A jász-kunok története. I. (Kecskemét 1870) 355.

⁷² *Györffy I.*, A jász-kunok története. „A kunok 700 éves betelepedésének emlékére rendezett Jász-Kun Kongresszus.” (Bp. 1939) 18–27.

⁷³ *Ua.*, Magyar nép – Magyar föld. (Bp. 1942) 31–45.

⁷⁴ *Zjablin, L. P.*, i. m. 89.

⁷⁵ *Györffy I.*, Magyar nép ... 50–52.

⁷⁶ *Fedorov-Davidov, G. A.*, *Kocsevniki* ... 166.

⁷⁷ *Györffy I.*, Magyar nép ... 52.

⁷⁸ Közli: *Bendefy L.*, A magyarság és Középkelet. (Bp. 1945) 318.

Európában a kunokon kívül egyetlen népről sincs adatunk, hogy azok csészetartó kőszobrokat állítottak volna. Ibn-Fadlan a gúzoknál faszobrokat látott, de kőszobrokról nem beszél.⁷⁹ Az a szokás azonban, hogy a halotti toron a halottaknak szobrot faragtak fából, igen sok népnél megtalálható.⁸⁰ A hazánkban sokfelé megfigyelt emberalakú fejfák, amelyeknek egyes részei emberei testrészek neveit kapták, azt sejtetik, hogy egykor honfoglaló őseink is elkészítették fából a halott képmását és azt a torozóhelyen állították fel.⁸¹ Csészetartó kőszobrokkal honfoglalóink hagyatékában, mint azt Nagy Géza helyesen megjegyezte,⁸² nem számolhatunk.

FODOR ISTVÁN

⁷⁹ *Kovalevskij, A. P.*, Kniga Ahmeda Ibn Fadlana o jego putiesestvii na Volgu v 921-922 gg. (Harkov 1956) 128.

⁸⁰ *Kizlaszov, L. R.*, O znacsenii drevnetjurszkih kamennih izvajanij ... 38.

⁸¹ *László Gy.*, A honfoglaló magyar nép ... 490.; *Balassa I.*, Erdélyi Múzeum 52 (1947) ...; *Ua.*, FE 1 (1949) 103-126.; *Timaffy L.*, Arrabona 5 (1963) 303-319.

⁸² *Nagy G.*, Arch. Ért. 13 (1893) 225.

SCULPTURES FUNÉRAIRES

Dans cette notice, nous nous proposons de donner une réponse à la question posée déjà plus d'une fois dans la littérature hongroise, à savoir si des sculptures funéraires de pierre portant un bol, pouvaient être érigées en Hongrie à l'époque suivant la conquête arpadienne (« kamennaja baba »). Pour répondre à cette question, il était nécessaire de résumer les résultats très importants publiés ces derniers temps dans la littérature soviétique (Yevtouchova, Gratch, Khislasov, Cher, Fiodorov-Davidov etc.).

L'aire géographique des sculptures funéraires est immense : elles se retrouvent des monts d'Altaï jusqu'au Bas-Danube. Celles qui ont été découvertes en Asie peuvent cependant être datées à une époque bien lointaine encore (VIe-VIIIe et IXe-XIe siècles), celles-ci ont été érigées par des Turcs au côté est du lieu du repas de funérailles entouré de dalles (fig. 1-2). Les sculptures représentaient le guerrier défunt, les pierres enfouies devant elles symbolisaient les ennemis tués (balbal). Les sculptures funéraires asiatiques sont classées dans deux groupes chronologiques qui diffèrent iconographiquement les uns des autres : les sculptures du premier groupe tiennent le bol d'une main (fig. 3), tandis que celles du second groupe, plus récentes, tiennent le bol à deux mains (fig. 4). (Le bol symbolisait la présence du défunt au repas de funérailles.)

Un autre groupe très riche des sculptures est celui de la Russie méridionale qui ont été érigées aux XI-XIIIe siècles par les Comans (fig. 5, 6). Celles-ci diffèrent sur maints points des sculptures d'Asie : elles sont plus grandes, tiennent le

bol à deux mains et nombreuses sont des statues de femme qui sont quasi inconnues chez les Turcs. (Seulement dans le deuxième groupe, dont les sculptures forment pour ainsi dire une transition entre les sculptures turques et comanes.) Quant à leur signification, elles ne représentent pas des personnes défuntées, elles ont trait au culte des aïeux, où le culte de l'aïeule, considérant la proportion des sculptures de femmes, avait une haute importance. Plus tard, à un échelon plus élevé du développement social des Comans, ces sculptures devaient être en rapport avec la vénération de l'aristocratie clanaire ou tribale. (À cette époque les statues de femme deviennent plus rares.) Voilà l'explication qu'on peut donner à la disparition des sculptures funéraires comanes après l'invasion des Mongols, malgré que les Comans fussent restés dans les territoires antérieurement occupés par eux, mais l'aristocratie tribale comane fut remplacée par l'aristocratie mongole.

Par ces considérations, nous étions amenés à conclure que les sculptures d'Endje, dans la Bulgarie septentrionale (fig. 7,8), considérées par Géza Fehér et N. Mavrodinov comme des sculptures protobulgares, avaient été érigées par des Comans transmigrés aux Balkans, étant donné qu'elles ne diffèrent en rien des sculptures trouvées en Russie méridionale. Les données historiques ne démentent pas notre hypothèse.

Il résulte de ce qui précède que si de telles sculptures funéraires se rencontraient en Hongrie, elles ne pouvaient être érigées que par les Comans y établis après l'invasion des Mongols. Se fondant sur nos sources écrites, nous ne pouvons pas avoir des doutes sur l'existence de tels spécimens à bol sculptés en priorité sur bois. Au témoignage unanime de nos diplômés ce fait semble être d'autant plus probable que les Comans immigrés en Hongrie s'attardaient à embrasser la foi chrétienne, ou ils le faisaient seulement en apparence et vivaient par la suite à la manière païenne.

Des stèles de bois en forme d'homme, plus précisément de certaines parties de ceux-ci ont été nommées en Hongrie d'après des parties du corps humain, ce qui laisse à conclure que nos aïeux conquérants sculptaient peut-être l'effigie du défunt en bois et l'érigeaient au lieu du repas de funérailles (coutume assez répandue parmi de différents peuples). En raison des susdits arguments nous ne pouvons cependant démontrer ces statues en pierre pourvues de bol dans le héritage des conquérants hongrois. Elles ne pouvaient faire leur apparition dans cette région qu'après l'établissement des Comans.

A BUDAPESTI LÁNDZSA

A MAGYAR KIRÁLYLÁNDZSA TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

1910. június 6-án a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára Simonovits Bélától egy lándzsát vásárolt, melyet a Dunából kotortak ki,¹ talán a budai part-
oldal mellett.² Első közlését és részletes feldolgozását P. Paulsen végezte el.³

A kissé oldalra görbült, nyúlánk, keskeny levél alakú pengéjű lándzsa (1. ábra) formája valószínűleg frank eredetű. Közép- és különösen Észak-Európában a VII–VIII. századtól kezdve megtalálható,⁴ a Baltikumban és a keleti Oroszország területén a X. sz.-tól az egyik legkedveltebb lándzsatípussá vált. Legkésőbbi példányai a XI. sz. első felére keltezhető leningrádi és bjelorusziai kurgánokból kerültek elő.⁵

A budapesti lándzsa hosszúsága 59,7 cm (a penge h: 43,7; a köpü h: 16), a penge legnagyobb szélessége 2,9 cm, vastagsága 0,3–0,95 cm között váltakozik.⁶ Pengéje damaszolt,⁷ az éleket szélesen fedő és a penge gerincvonalában futó keskeny acélsávok között ellentétes irányú, enyhén hullámvonalas minta alakult ki⁸ (2. ábra). Köpüje hatszög metszetű, átmérője a penge tövéénél 1,7, a peremén 3,2 cm. Két-két 1,6 cm széles oldal fog közre egy-egy 1,9 cm széleset; utóbbiak egymástól való távolsága 2,7 cm. A köpü falvastagsága 0,3 cm. A két szélesebb oldal pereme felett egy-egy, a nyélre erősítésre szolgáló szeglyuk van.

A köpüt aranyborítású alapon⁹ – a keskenyebb oldalakon 16,5–17,5, a két szélesebben 20–21 cm magasságig (már a penge oldalsó, keskenyedő lapjára is felfutva) – egykor nielloval is kiemelt díszítés borítja.¹⁰ Állapota meglehetősen rossz, a niello jórészt hiányzik, a lemezborítás pedig – különösen az aprólékosabb minták körül – felhajlott és kitöredezett (3–4. ábra).

A díszítés akantuszok és erősen stilizált palmetták szimmetrikus kompozíciójából áll, a szélesebb oldalakon szalagfonatos elemekkel bővülve. Ez az ún.

¹ Magyar Nemzeti Múzeum, Fegyvertári napló: 25/1910., új szám: 67.8513.

² Paulsen P., Magyarországi viking leletek. AH 12. (Bp. 1933) 7.

³ Uo. 7–32.

⁴ Kirpicsnikov, A. N., Drevnerusszkoe oruzsje. II. (Moszkva–Leningrad 1966) 9.; Petersen, J., De norske vikingesverd. (Kristiania 1919) 26–28., 12–13. ábra.

⁵ Kirpicsnikov, A. N., i. m. 9–12.; Nerman, B., Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. (Stockholm 1929) 113, 116.

⁶ A Szovjetunióban talált példányok átlagméretei: Kirpicsnikov, A. N., i. m. 9., 22. j.

⁷ A készítmód leírása: Edvi Illés A., A reneszánsz korának vasművészete. (Bp. 1897) 18.

⁸ Vö. Antejn, A. K., Nakonecsniki kopij iz szvarocnoj uzorcatoj (damasszkoj) sztali v drevnej Pribaltike. SzA 1963:4. 168. 174.

⁹ R. Wegeli szerint ismeretlen összetételű sárgafém: Inschriften auf mittelalterlichen Schwertklinge. ZfHW 3 (1902–5) 298–299.

¹⁰ Készítmódja: Paulsen P., i. m. 8.; Ua., Die Wikingerlanze von Termonde in Belgien. Mannus 29 (1937) 381.; Vö. Edvi Illés A., i. m. 17.

1. ábra

2. ábra

Ringerike stílusra jellemző, mely a X. sz. végén, a XI. sz. elején keletről terjedt el Skandináviában;¹¹ Gotlandon – a szintén keleti eredetű niello technikával – már a XI. sz. első negyedében kimutatható.¹² Mivel a díszítés elemei – az egymással szembenálló levelek szimmetrikus elrendezése, a széles oldalak szalagfonatai, köztük a jellegzetes 8-as alakú hurok,¹³ a két-két keskeny oldal kettős, geometrizált akantusz motívuma¹⁴ – Gotlandon lándzsákon és egyéb tárgyakon is fellelhetők, s mert Gotland az ezüst tausiroszású lándzsák gyártásának XI. sz.-i központja volt,¹⁵ vitathatatlanul tűnik P. Paulsen érvelése, mely szerint a budapesti lándzsa Gotlandon, a XI. sz. első felében készülhetett.¹⁶

Bár az ezüst tausiroszású lándzsacsúcsok között sincsen két egyforma díszítésű példány,¹⁷ a budapesti lándzsa aranyborítása miatt méginkább egyedül álló,¹⁸ mindössze néhány

¹¹ Paulsen P., Magyarország ... 23–24.; Fettich N., A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. SzIE III. (Bp. 1938) 504–506.

¹² Paulsen P., Magyarország ... 25, 27.

¹³ Uo. 25–26.; Nerman, B., i. m. 108, 112–113, 116.; Antejn, A. K., Nakonecsniky kopij sz poszerebrennimi vtulkami v drevnej Pribaltike i issledovanie damaszkirovaniya ih perev. Studia Archeologiczne 2. (Wroclaw 1967) 296.

¹⁴ Vö. Paulsen P., Magyarország ... 26–27., 6. kép b., 7. kép.

¹⁵ Nerman, B., i. m. 120.; Vö. Antejn, A. K., SzA 1963. 176–178.; Ua., Stud. Arch. 302.

¹⁶ Paulsen P., Magyarország ... 29.

¹⁷ Nerman, B., i. m. 116.; Paulsen P., Magyarország ... 29.; Újabban legjobb párhuzamának a tagancsai lelet ezüst tausiroszású lándzsáját tartja: Paulsen, P., Schwertortbänder der Wikingerzeit. (Stuttgart 1953) 76.; Ua., Feldzeichen der Normannen. AfKg 39 (1957) 5.; pedig nem tartozott a lelethez: Sarnowska, W., Wczesnohistoryczny kurhan z Korolewina pod Tahancza w powiecie Kaniowskim. Swiatowit 20 (1948–49) VIII. t. 3.; sőt a XI–XII. századra keltezhető: Pletneva, Sz. A., Pecsenegi, torki i polovci v juzsnorusszkij sztepjah. MIA 62. (Moszkva Lenin-grad 1958) 185.

¹⁸ Paulsen P., Magyarország ... 29., 118. j.; AfKg 1957. 5.; Schramm, P. E., Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. II. (Stuttgart 1955) 519–520.

olyan lándzsa van csupán, melynek ezüstborítású köpűjén a díszítés egy részét aranyozással fedték,¹⁹ egy példányon pedig a részleges aranyozást vörösrézrel utánozták.²⁰ Mivel valószínűleg sírleletből származtak,²¹ csak díszes harci fegyvereknek tekinthetők.

Ez a páratlan ritkaság és a magyar állam első századi történetére vonatkozó források néhány adata készítette P. Paulsent annak kijelentésére, hogy „valószínűen a hasonlók nem voltak nagy számban. Hihetőleg a budapesti lándzsa nem is használati fegyver, sőt talán még díszfegyver sem, hanem inkább insignium, hatalmi jelvény volt”.²²

Dolgozatunkban ezt a kérdést vizsgálva, először a magyar királyi lándzsával kapcsolatba hozható német birodalmi szent lándzsát tárgyaljuk.

a) *A német birodalmi szent lándzsa*²³

A lándzsajelvény elterjesztői Európában valószínűleg az etruszkok voltak, tőlük vették át a rómaiak, kiknek hatására a velük érintkező germánoknál is megjelent.²⁴ Utóbbiaknál a lándzsajelvény nem volt idegen, kedvelt fegyver minősége mellett, Wotan (Wodan-Odin) lándzsájaként mitológiai jelentőségre, királyi lándzsaként pedig legendákkal övezett tekintélyre tett szert.²⁵ Hatalmi jelvényként a langobard királyságban 774-ig megmaradt,²⁶ később a frank birodalomban már nem játszott ilyen szerepet. A IX. és X. sz. lándzsás királyi ábrázolásai későantik képtípusok továbbélései.²⁷

A római hagyomány Bizáncban töretlenül megérte az ezredfordulót.²⁸ A lándzsa sajátos jelvényként szerepel – pajzsral együtt – a császárok trónra emelésekor; erről különleges őrizete, ékszerszerű kivitele (aranyból volt, drágakövekkel díszítve), s az ábrázolások is tanúskodnak az írásos források mellett.²⁹

A szent lándzsára vonatkozó legelső adat Widukind beszámolója arról, hogy 919-ben I. Konrád halálos ágyán uralkodói jelvényeit, köztük a „lancea sacra”-t I. (Madarász) Henriknek küldte el.³⁰ Mivel híradása kétségbe vonható,³¹ inkább Cremonai Liuprand tudósítása nyert hitelt, mely szerint egykor a langobard királyok tulajdona volt, és 922-ben – amikor I. Berengár császár ellen a felső-

¹⁹ Krimulda (Lettország), Petersen féle G. típus. Randvere (Észtország) G. típus. Turajda (Lettország) 2 db G. típusú példány. *Nerman*, B., i. m. 5, 11, 13. szám, 108.; *Antejn*, A. K., Stud. Arch. 7, 20, 33, 35. szám, 291–293.

²⁰ Szalaszpilsz (Lettország) nem tartozik Petersen típusai közé.; *Antejn*, A. K., Stud. Arch. 291, 296.

²¹ *Kuszín*, A. E., Arheologicseszkie pamjatniki nacsala II tiszjacseletija na osztrovah Szaaremaa i Muhu. SzA 1967:1. 177–182.

²² *Paulsen* P., Magyarországi ... 29.

²³ A régebbi irodalom összefoglalása: *Schramm*, P. E., i. m. 492., 1. j., az újabbé: *Uhlirz*, M., Handbuch der Geschichte Österreich–Ungarns. (Graz–Wien–Köln 1963²) 237–238.

²⁴ *Alföldi*, A., Zum Speersymbol der Souveränität im Altertum. Festschrift P. E. Schramm. I. (Wiesbaden 1964) 3–6.

²⁵ *Schramm*, P. E., i. m. 492–497.

²⁶ Uo. 497–498.

²⁷ Uo. 498–500.

²⁸ *Deér*, J., Byzanz und die Herrschaftszeichen des Abendlandes. BZ 50 (1957) 429–430.

²⁹ Uo. 427–428.

³⁰ Lib. I. c. 25. – *Schramm*, P. E., i. m. 501., 1. j.

³¹ Uo. 501.; *M. Uhlirz* a keleti frank birodalom-rész jelvényének tartja: Zu den heiligen Lanzen der karolingischen Teilreiche. MIOG 68(1960) 197–199.

3. ábra

4. ábra

italiai urak hadra keltek – egy Sámson nevű gróf közvetítésével Észak-Burgundia királyához, II. Rudolfhoz került, akit a felkelők segítségül hívtak.³² II. Rudolf meg is szerezte Itália uralmát, de 926-ban Provencei Hugo kiszorította belőle.³³ Burgundiába hazatérve, a szent lándzsát is magával vitte, majd később óriási váltságdíjért I. (Madarász) Henriknek adta át.³⁴ A szent lándzsa további sorsáról több adatunk maradt:³⁵ előtte térdepelve kérte isten segítségét I. Ottó a Birten-i csata kezdetén; ezt tartotta kezében, amikor harcra buzdította híveit a magyarok ellen a Lechmezőn. III. Ottó serege előtt vitette, amikor 966-ban Rómába vonult, majd 998-ban és 1001-ben is, további római útjain.³⁶ III. Ottó halála után viszonytagos módon került a későbbi II. Henrik királyhoz,³⁷ aki királyi hatalmát a „dominica hasta”-val vette át.³⁸ II. Henrik szakramentáriumának egyik képen a király kezében a szent lándzsa már a mai formájában látható³⁹ (5. ábra 1a–b).

b) I. István király lándzsája

„Szent Bruno pedig a hitre térítette Magyarország provinciát, s egy másikat, melyet Rusianak hívnak. Magyarország királyát megkeresztelte, kit Gouz-nak hívtak, és nevét a keresztségben megváltoztatva Istvánnak nevezte el, amit Ottó császár István protomártír évfordulóján a keresztelekor kiválasztott, a királyságot pedig teljesen szabadon bírni átengedte, engedélyt adva neki a szent lándzsát hordani mindenütt, mint ahogy magának a császárnak szokása, és ereklyéket az Úr szövegéből és Szent Mauritius lándzsáját átengedte neki saját lándzsájául. A fent említett király megparancsolta Szent Brunónak hogy fiát is keresztelje meg, és azt a nevet adta neki, ami az övé is volt, az István nevet. És ehhez a fiához, Istvánhoz Ottó császár hozzáadta Henriknek, a későbbi császárnak nővérét feleségül”.⁴⁰

³² Antapodosis II. c. 60.; *Schramm, P. E.*, i. m. 535., 2. j. szerinte a Regnum Italicum feletti hatalom átadásának jelképe volt, de nem azonos az egykori langobard királyi lándzsával: uo. 535–537.; *M. Uhlirz* viszont azonosságát bizonyítja: *MIÖG* 1960. 199. 202–204.

³³ *Schramm, P. E.*, i. m. 535.; *Váczky P.*, A középkor története. (Bp. 1936) 351–352.

³⁴ Liutprand, Antapodosis IV. c. 25. – *Schramm, P. E.*, i. m. 535.; *Uhlirz, M.*, *MIÖG* 1960. 199.

³⁵ Uo. 203–205. *Uhlirz* feltevése szerint a nyugati frank birodalom-résznek is saját lándzsajelvénye volt.; *Vö. Schramm, P. E.*, i. m. 522–524.

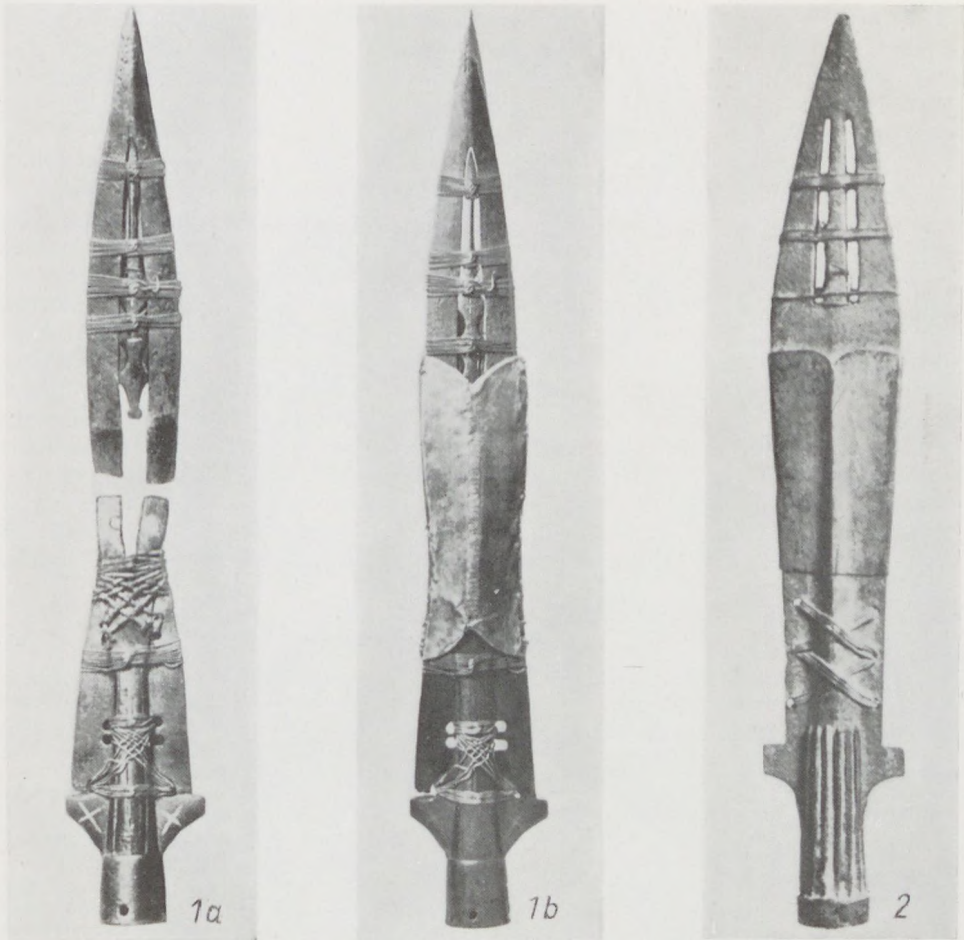
³⁶ Az idevonatkozó forrásadatok: *Schramm, P. E.*, i. m. 501–504. – Itt említjük a szent lándzsával kapcsolatos legendákat: 1.) Szent Mauritius ereklyéje, *vö. Uhlirz, M.*, *MIÖG* 1960. 201–202.; *Schramm, P. E.*, i. m. 509–510.; *Schramm, P. E.*–*Müttherich, F.*, *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser.* (München 1962) 27.; 2.) A szent szög ereklye által Nagy Konstantinhoz kapcsolódik: *vö. Schramm, P. E.*, i. m. 510–511.; *Uhlirz, M.*, *MIÖG* 1960. 201.; 3.) Később a Krisztus oldalát megnyitó Longinus lándzsa hagyományával keveredett. *Vö. Schramm, P. E.*, i. m. 522–525.; *Schramm, P. E.*–*Müttherich, F.*, i. m. 27.

³⁷ *Uhlirz, M.*, *Zur Geschichte der Mauritiuslanze, der sacra lancea imperialis.* OW 5(1958) 99–112.

³⁸ *Thangmar, Vita Bernwaldi* c. 38. (MGHS IV. 775.)

³⁹ Részletes leírása: *Schramm, P. E.*, i. m. 527–534.; *Schramm, P. E.*–*Müttherich, F.*, i. m. 139.; *Bühler, A.*, *Die heilige Lanze.* Das Münster 16(1963): 3–4. 87–88.

⁴⁰ „Sanctus autem Brunus convertit ad fidem Ungrie provinciam, aliam, que vocatur Russia. Regem Ungrie baptizavit, qui vocabatur Gouz, et mutato nomine in baptismo Stephanum vocavit, quem Otto imperator in natali protomartiris Stephani a baptismo exceptit, et regnum ei liberrime habere permisit, dans ei licentiam ferre lanceam sacram ubique, sicut ipsi imperatori mos est, et reliquias ex clavis Domini et lancea sancti Mauricii ei concessit in propria lancea. Rex quoque supradictus filium suum baptizare iussit sancto Bruno, imponens ei nomen sicut sibi Stephanum. Ei ipsi filio eius Stephano Oto imperator sororem Emerici, postea imperato-

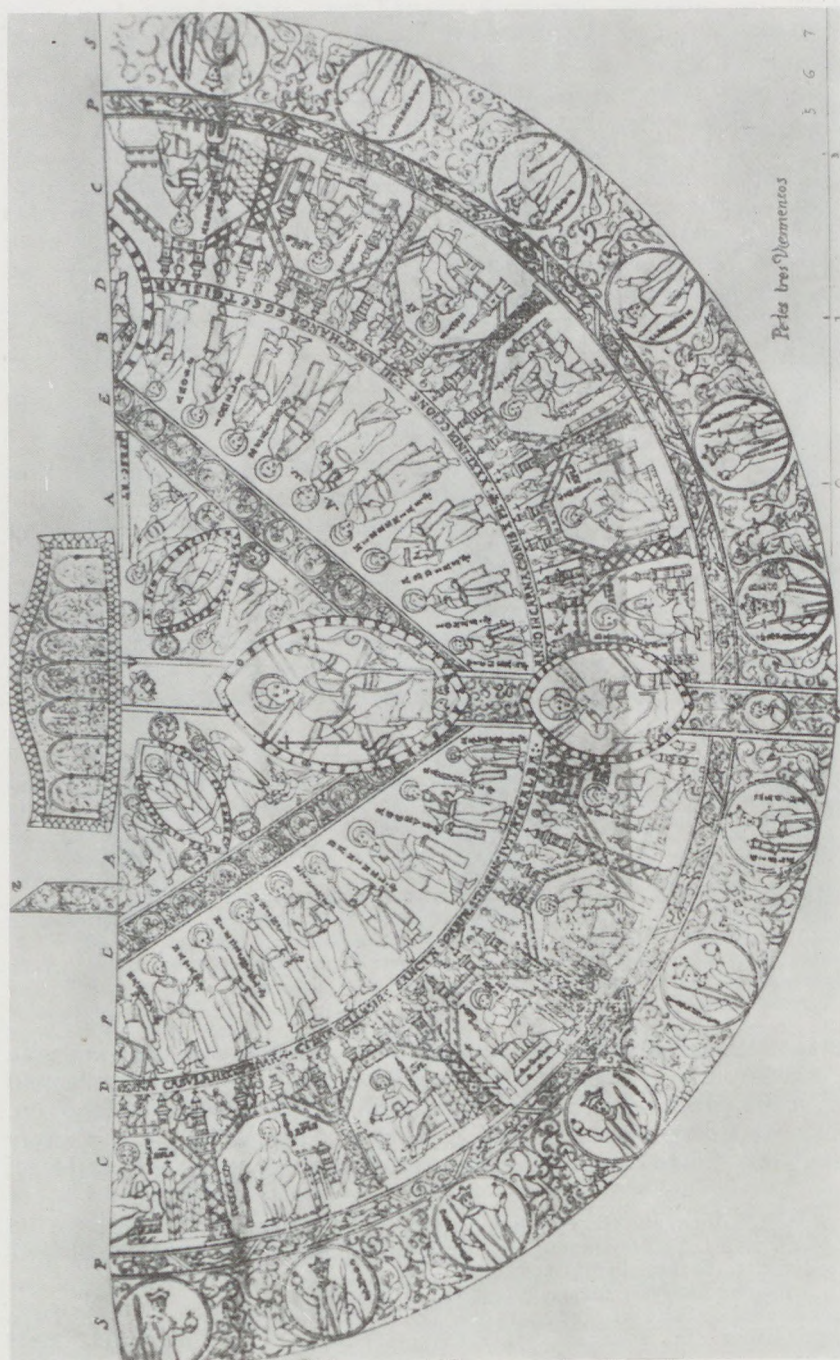
5. ábra

Ez a tudósítás Ademar Cabannensis 1030 táján írt krónikájának, az 1159 után készült ún. C-változatában maradt meg. E sok tévedéssel tarkított beszámoló hitelességét tovább csökkenti az a tény, hogy a krónika XI. századi rövidebb, ún. A-változatában ez a rész nem szerepel.⁴¹ Értékelése a negyvenes években nagy vihart kavart, Tóth Zoltán hosszas vívódás után hitelessége mellett,⁴² Deér József

ris in coniugo dedit.” Ademar Cabannensis, *Chronicon Aquitanicum et Francicum* MGHS IV. 129.; Vö. ifj. Horváth J., Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Szfeh. Évsz. 1. (Székesfehérvár 1967) 106.

⁴¹ Deér J., A magyar királyság megalakulása. (Bp. 1942) 11.

⁴² Vö. Tóth Z., Attila's Schwert. (Bp. 1930) 87–93.; Ua., Sz 67 (1933) 494–495.; Ua., A Hartvik-legenda kritikájához. (Bp. 1942) 29., 55. j.; Ua., „Történetkutatásunk mai állása” körül (Bp. 1943) 11–17.

6. ábra

pedig ellene foglalt állást.⁴³ Az újabb német kritikák hallgatólagosan⁴⁴ vagy nyíltan,⁴⁵ szavahihetősége mellett törnek pálcát. Más szempontból László Gyula is felhasználta ezt az adatot,⁴⁶ azonban mégis Deér J. tagadó álláspontját kell elfogadnunk.⁴⁷

Van azonban egy hiteles „forrás”, melyet szempontunkból még nem vizsgáltak meg alaposan: a koronázási palást.

A koronázási jelvények közé tartozott az egykor miseruhának készült, a XII. század végén a mai formára átalakított,⁴⁸ hajdan bíborselyem palást, melyet felirata pontosan keltez: „Krisztus megtestesülésének 1031. évében, a 14. indikcióban készítette és adományozta ezt a miseruhát István király és Gizella királyné a székesfehérvári Szűz Mária egyháznak”.⁴⁹ Hímzett ábrázolásait a legújabb kutatás is feldolgozta, s az új eredményekre⁵⁰ támaszkodva, a továbbiakban csak a legalsó sáv – az egyház vértanúi s velük egy sorban a királyi pár – képeivel foglalkozunk. E sávban „... indával körülfogott stilizált madárpárok között, 12 nagyobb medaillonban, stilizált, három liliomszerű kereszttel díszített koronával, fejedelmi ruhában ábrázolták az egyház első vértanúit, a két középső kivételével, amelyekben a királyi donátorpár jelenik meg. A mártírok lándzsát és gömböt tartanak a kezükben. Neveiket a szokásos módon fejük mellett, egymás alá írt betűkkel tüntették fel. Balról jobbra számítva az első neve hiányzik, társából következtetve valószínűleg Damján lehetett. Majd Cosmas, Pantaleon, Georgivs, Vincencivs,⁵¹ Ste-

⁴³ Deér J. kimutatta a tudósítás tévedéseit, s az Istvánnak adományozott lándzsa adatának eredetét Anonymus Gallus XII. század első felében írt *Chronica Polonorum*-ában, vagy más, ezzel összefüggő műben fennmaradt lengyel lándzsa-adományozásban (vö. alább 58. j.) találta meg: A magyar királyság ... 13.; *Ua.*, Sz 78(1944) 17–18.; *Ua.*, HZ 200 (1965) 703.; *Ua.*, Die heilige Krone Ungarns. (Wien 1966) 196., 38. j.

⁴⁴ Vö. Schramm, P. E., i. m. 503, 519–521.; *Ua.*, Herrschaftszeichen: gestiftet, verschenkt, verkauft, verpfändet. NAWG 1957: 5. 174.; Schramm, P. E.–Müttherich, F., i. m. 139.; Schramm, P. E., Skizze der Geschichte Polens im Lichte der Herrschaftszeichen. L'Europe aux IXe–XIe siècles. (Warszawa 1968) 263–264.

⁴⁵ Uhlirz, M., Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto III. (Berlin 1954) 226–227., 503–510. (Otto III. 983–1002). Álláspontját, miszerint 996. december 26-án Kölnben Bruno – Gizella hercegnő testvére, akit 1007-ben szenteltek augsburgi püspökké, s akit Ademar Querturfi Brunoval felcserélt – jelenlétében, Deodatus közreműködésével, prágai Adalbert keresztelte meg Vajkot; III. Ottó császár volt a keresztapa, akitől István megkapta a szent szög ereklyét és a Mauritius lándzsát (i. h. 509–510.; *Ua.*, MIOG 1960. 206.; *Ua.*, Handbuch ... 209., 237.); élesen bírálta és elutasította: *Vajay Sz.*, Géza nagyfejedelem és családja. Szfeh. Évsz. 1. (Székesfehérvár 1967) 68., 2. j.

⁴⁶ László Gyula, Géza kereszttségben kapott Stephanus nevével és rex címmel foglalkozott; szerinte hazai pénzverésünk Géza – Stephanus rex feliratú – éremverésével indult meg. *László Gy.* Sz 97 (1963) 389–391.; Ennek bizonyításához az eddigi anyag nem elegendő. Vö. Huszár L., NK 62–63 (1963–64) 101; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 19(1967) 187.; Deér, J., HZ 1965. 703–704.

⁴⁷ Györfly György szíves közlését és segítségét ezúton is megköszönöm.

⁴⁸ Esetleg 1270 körül. Vö. Kovács É., A Székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincsei. Szfeh. Évsz. 1. (Székesfehérvár 1967) 157–162.

⁴⁹ „Anno incarnationis Xp (isti) MXXXI indicione XIII a Stephano rege et Gisla regina casula hec opera(t)a et da(t)a ecclesiae Sanctae Mariae sitae in civitate Alba” – a próféták és az apostolok sávját elválasztó szalagon. Kovács É., AHA 5 (1958) 183–185.; Itt köszönöm meg Kovács Éva szívességét, hogy tanulmányának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

⁵⁰ A palást értelmezésével kapcsolatos ellentétek [az ábrázolásokat ifj. Horváth J. a Credo: IK 60(1956) 4–12, 19.; Kovács É. pedig a Te Deum alapján magyarázta: AHA 1958. 190–197.] szempontunkból elhanyagolhatók.

⁵¹ Utána következik Gizella, Imre és I. István.

7. ábra

8. ábra

phanvs, Clemens, Sixtvs, Cornelivs és Lavrencivs következnek. A két donátor felirata Stephanvs rex és Gisla regina. István öltözete derékon övvel átkötött tunika és jobb vállán boglárral összefogott köpeny. Fején alacsony diadémyszerű koronát visel, jobbáiban lándzsát, balkezeiben országalmát tart...⁵² Mivel a palást jelenleg nem tanulmányozható, a régebbi leírások mellett a Pannonhalmán őrzött, valószínűleg XVII. századi byssus-selyemre festett másolat⁵³ ábrázolásait is figyelembe kellett vennünk (6. ábra), bár az összehasonlítás veszélyeire Kovács Éva felhívta a figyelmet.⁵⁴ A medaillonokban Gizella, Imre (?) és Cornelius kezében nincsen lándzsa, viszont István király és Szent István protomártír nem a többieknél levő egyszerű levél alakú pengéjű lándzsát, hanem frank jellegű szárnyas lándzsát tart⁵⁵ (7–8. ábra). Bár az a magyarázat nem vethető el, hogy a XVIII. században Bécsben élt még annak emléke, hogy I. Istvánnak lándzsajelvénye volt, s az elkészült másolat István képének lándzsáját csak ekkor javították át szárnyasra,⁵⁶ mégis valószínűbb, hogy az eredeti paláston is szárnyas lándzsa szerepel⁵⁷ (9. ábra).

A szárnyas lándzsa ábrázolás Ademarusról forráshelyét támogatná, de hitelessége mellett mégsem dönthet, mert szószerint véve Géza nagyfejedeleme, s ebből következően II. Ottóra vonatkozna, a lándzsaadományozás viszont III. Ottó politikájába illeszkedik. Tudjuk ugyanis, hogy III. Ottó 1000-ben Gniezno-ba utazott, és Vitéz Boleszláv lengyel fejedelmet a birodalom patríciusává emelte, s ennek látható jeléül „... levevén a saját fejéről a fejedelmi diadémot, Boleslav fejére helyezte a baráti szövetség jeléül, a győzelmi zászló számára pedig az Úr keresztjéből egy szöveget szent Mauritius lándzsájával ajándékként adta...”.⁵⁸

⁵² Kovács É., AHA 1958. 185.

⁵³ Ua., Művtört. Ért. 5(1956) 25–26., Ua., A székesfehérvári ... 160.

⁵⁴ Ua., Művtört. Ért. 1956. 25–26.

⁵⁵ Deér J. szerint a lándzsa típusa a kopás miatt nem állapítható meg, de valószínű, hogy bizánci sémát követ: A magyar királyság ... 14., 2. j.; A bizánci hatások kizárólagossága ellen Tóth Z. már szót emelt: Történetkutatásunk ... 35., 34. j.; ifj. Horváth J. kimutatta, hogy a bizánci hatások a nyugat közvetítésével jelentkeznek a paláston: IK 1956. 11, 16.; Kovács É., pedig a bizánci művészettől erősen ihletett Ottó-kori művészetből vezette le az ábrázolásokat: AHA 1958. 197–212.

Mivel a palást a királyi pár megrendelésére készült, a kivitelezőnek ismernie kellett a megrendelőket, és királyi viseletüket híven kellett visszaadnia:

Czobor B., A magyar szent korona és a koronázási palást. III. Béla magyar király emlékezete. (Bp. 1900) 113.; Az Istvánnal egy sorban ábrázolt vértanúk – bár sohasem voltak uralkodók – szintén ezt a viseletet hordják, a művész őket is királyi díszbe öltöztette, de Istvánnak ezek voltak a királyi jelvényei. Vö. Leopold A., Szent István király ikonográfiája. SzIE III. (Bp. 1938) 118–119.; Ezt támasztja alá az a tény, hogy megkülönböztetésül a több lándzsás szenttől, I. István és védőszentje szárnyas lándzsát tart a kezében. Ez a különbségtétel tudatos, mert az apostolok árkádjai felett ábrázolt lándzsás harcosok kezében – a korszerű nyugati fegyverzetnek megfelelően – szárnyas lándzsa van.

⁵⁶ A „Beilagen zu der Krönung Kaiser Leopolds II. in Pressburg, anno 1790.” (Wien 1790) c. munkában a palást leírásakor említik: „Diese Lanze erhielt der hl. Stephan von Kaiser Otto III., seinem Paten.” Ublirz, M., Jahrbücher ... 508., 26. j., 504., 6. j. nyomán.

⁵⁷ Az eredeti palástról készült fényképek egy részén a lándzsa baloldali szárnya felismerhető [pl. Gerevich T., Magyarország román kori emlékei. (Bp. 1938) 247.; Kovács É., AHA 1958. 10. ábra 9.], másutt viszont nem látszik, ebben csak az eredeti vizsgálata dönthet.

⁵⁸ „Et accipiens imperiale diadema capitis sui, capiti Boleslavi in amicitiae foedus imposuit, et pro vexillo triumphali clavum ei de cruce Domini cum lancea sancti Mauricii dono dedit...” Anonymus Gallus, Chronica Polonorum I. c. 6. MGHS IX. 429.

9. ábra

Vitéz Boleszlav rangemelésben részesült, de továbbra is a császár hűbérese maradt,⁵⁹ s így az önálló magyar fejedelemmel, ill. királlyal össze nem vethető.⁶⁰ Ajándékkul kapott lándzsája, melyet dinasztíája később hercegi jelvényként használhatott,⁶¹ a krakkói dóm kincstárában maradt ránk⁶² (5. ábra 2). Ennek alakja és a rávonatkozó egyéb források nyomán alakult ki az az elfogadott nézet, hogyha a magyar uralkodó valóban kapott lándzsát a császártól, akkor annak szintén a német birodalmi szent lándzsa másolatának kellett lennie, pengéjében a belekovácsolt lándzsa részecskékkel, s a beillesztett szög erekljével.⁶³

Csehországban is szerepelt a hercegi hatalom jelvényeként lándzsa,⁶⁴ s ez a lándzsajelvény általános elterjedésére utal Kelet-Európában, ami a német birodalomtól való hűbéri függéssel kapcsolatos. Magyarország esetében viszont, csak a császár főségének hangsúlyozásáról lehet szó, bármiféle hűbérjogi kapcsolat nélkül.⁶⁵ Számolnunk kell a közvetlen szomszédság miatt bizánci hatással is,⁶⁶ sőt saját hagyományainkat is figyelembe kell vennünk.⁶⁷

⁵⁹ Deér, J., A magyar királyság ... 6-7.; Részletesen: Ludat, R., Piasten und Ottonen L'Europe aux IXe-XIe siècles. (Warszawa 1968) 329-334.

⁶⁰ Uo. 332-333.; Schram, P. E., L'Europe ... 364.

⁶¹ Uo., Herrschaftszeichen ... II. 517-519.

⁶² Részletes leírása: uo. 502-503.; Schramm, P. E.-Müthrich, F., i. m. 152.

⁶³ Schramm, P. E., Herrschaftszeichen ... II. 503, 519.

⁶⁴ Uo. 517., 521-522.; Wegener, W., Die Lanze des heiligen Wenzel. ZdSS-GA 72 (1955) 56-82.

⁶⁵ Vö. Deér, J., Die heiligen Krone ... 196., 38. j.

⁶⁶ Vö. alábbi 101. j.

⁶⁷ Vö. Wegener, W., i. m. 61-62.

A nomád népek ősi jelvénye volt, a kezdetben törzset jelképező, majd a törzsfő méltóságjelvényévé vált zászló (rúdra vagy lándzsanyélre felerősített lófark – ez a belső-ázsiai nomádság hagyatéka – vagy a kínai hatásra elterjedt szövett zászló), melynek története a lándzsától elválaszthatatlan. Elterjedésére a hunoktól az oszmánokig majdnem minden jelentős belső-ázsiai nép körében találunk adatokat.⁶⁸ A különféle rangok jelzésére eltérő színű, mintázatú vagy megkülönböztetett számú zászló szolgált.⁶⁹ Hatalmi jelkép és fegyver ötvözet-szerepét mutatja Krum bolgár kán üzenete a bizánci császárnak: vagy megfizeti az adót, vagy kopjáját belevágja Bizánc aranykapujába, azaz hadat üzen.⁷⁰ Lándzsát tart kezében a nagyszentmiklósi kincs 2. sz. korszának egyik medaillonjában ábrázolt nemzetségfő is.⁷¹ Növelte a lándzsa tekintélyét a temetkezésben játszott jelentősége, hogy a sírokat – más népekhez hasonlóan – a honfoglaló magyarok is a hantba szúrt lándzsával jelölték meg.⁷²

Nem feledkezhetünk meg a személyi kapcsolatokról sem. I. István felesége bajor Gizella, édesanyja, burgundiai Gizella révén szent Mauritius különleges tiszteletét is örökölhette,⁷³ egyébként is elterjedt nálunk a császári családban és a bajor egyházban kedvelt szentek, közöttük szent Mauritius kultusza is, kinek tiszteletére szent Günther a béli apátságot alapította.⁷⁴ Talán az is feltételezhető, hogy a német birodalmi szent lándzsa – a Mauritius lándzsa – hivatalos öre 985-től a bajor herceg volt,⁷⁵ s így Gizella a szent tiszteletével együtt annak ereklyéjét is megismerhette.

A fentiek nem elégségesek Ademar Cabannensis adatának hitelesítéséhez, így összefoglalásul csak azt állíthatjuk, hogy mindez alapot teremthetett ahhoz, hogy a XI. század elején a magyar király kezében lándzsajelvényt tarthasson úgy, ahogy a palást készítője I. Istvánt megörököltette.

c) Péter (1038–1041, 1044–1046) és Aba Sámuel (1041–1044) király lándzsája

A királyi lándzsa mellett uralkodásuk idejéből hiteles források tanúskodnak. 1044 nyarán III. Henrik császár csekély sereggel Magyarországra érkezett, hogy Abát leverje, s az 1041 őszi udvarába menekült Pétert trónjára visszaültesse.⁷⁶ Július 3-án Ménfő táján ütközött meg Sámuel király vitézeivel, akit híveinek egy

⁶⁸ Györffy Gy., Besenyők és magyarok. (Bp. 1940) 55–57.

⁶⁹ Uo. 58–59.; Vö. Fehér G., A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. AH 7. (Bp. 1931) 102–104.; Ua., A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. (Bp. 1940) 37.

⁷⁰ Uo. 9.

⁷¹ Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 110.; Vö. Alföldi A., Études sur le trésor de Nagyszentmiklós, I. Cah. A. 5(1951) 132.; Le Coq, A., Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens. (Berlin 1925) 18., 32, 68, 70, 74, 103–104, 121. ábrák.

⁷² Vö. Kovács L., A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsás temetkezésük. Bölcsészdoktori értekezés. 1968. (Kézirat)

⁷³ Csóka L., A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. SzIE I. (Bp. 1938) 290–291.

⁷⁴ Galla F., Szent István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai. SzIE I. (Bp. 1938) 306–308.; Vö. Mihályi E., Szent István monostorai. SzIE I. (Bp. 1938) 374–377.

⁷⁵ Ublirz, M., OW 1958. 99–112.

⁷⁶ Az előzményekre: Vajay Sz., i. m. 70., 93.; Gombos F. A., Sz 45(1911) 497–512, 569–585.; Vácz P., LK 18–19 (1940–41) 308–319.; Legújabbban: Kristó Gy., AUSz 18 (1965) 22–34.

része már korábban elhagyott, s a csatában seregének újabb része is elpártolt tőle. III. Henrik döntő győzelmet aratott: „... A földet számtalan hullá borítja, az aranyozott királyi lándzsa zsákmányul esik, püspökök, káplánok, főurak, sokan mások elpusztulnak...”⁷⁷ Hálaadás után a császári sereg Fehérvárra vonult „... nagy kísérettel, királyi fogadtatásban részesültek, s ugyanott a császár Pétert a királyi jelvényekkel felruházta, s saját kezével vezetvén székére ültette...”⁷⁸ majd rendezve a helyzetet, s Péter segítségére német őrséget hátrahagyva, a császár hazatért.

A következő évben ismét Magyarországra jött. „Magyarországra érkezvén királyi módon és illedelemmel fogadták és tiszteletben tartották. Ugyanazon szent ünnepen (1045. május 26-án, pünkösdkor⁷⁹) Péter király Magyarország királyságát aranyozott lándzsával átadta császári urának, minden népe és népünk jelenlétében...”⁸⁰

Lándzsajelvény Magyarországon ezt követően többet nem szerepel,⁸¹ csak a III. Henrik által megszerzett lándzsa további sorsáról tudunk: VII. Gergely pápa 1074. október 28-án korholó levelet intézett a német politikát támogató Salamon királyhoz,⁸² melyben kifejti: „Országod véneitől tudhatnád – írja neki – hogy Magyarország, melyet hajdan István király minden joggal és hatalommal Szent Péternek ajánlott fel és adott át, a római szentegyházé. A megboldogult Henrik császár pedig, amikor az országot Szent Péter tiszteletére meghódoltatta, és a királyt legyőzte, lándzsát és koronát küldött Szent Péter sírjához, győzedel-

⁷⁷ Annales Altahenses Maiores ad. a. 1044: „Terram innumeris cadaveribus operiunt, lancea regis deaurata capitur, episcopi, capellani, principes, alii complures retrahuntur...” MGHS XX. 799.; A lándzsa megszerzését más források is megemlítik: Sigebertus Gemblacensis, Chronographia ad a. 1043: „Heinricus imperator iterum Ungariam ingressus, cum paucis Obbonem regem de bello fugavit et lanceam, insigne regis, recepit.” MGHS VI. 358. azaz: „Henrik császár ismét Magyarországra jött, csekély erővel Obbo királyt a csatából megfutamtította, és a lándzsát, a király jelvényét visszaszerezte.” Lényegében egyezően: Chronico S. Bavonis Gandensis ad a. 1043 (*Gombos* CAT I. 523.); Helinandus, Chronicon ad a. 1043. (uo. II. 1129.); Ann. S. Iacobi Leodiensis ad a. 1043 (uo. I. 142.); Ann. Leodienses ad a. 1043. (uo. I. 147.); Ann. Floreffienses ad a. 1043. (uo. I. 128.); Ann. Marchianenses ad a. 1043. (uo. I. 153.); Ann. Parchenses ad a. 1043. (uo. I. 173.); Ann. Prumienses ad a. 1044. (uo. I. 185.); Lambertus Parvus, Annales... ad a. 1043. (uo. II. 1393.).

⁷⁸ Ann. Alt. Maiores ad a. 1044: „Inde simul pergunt, Vizenburg veniunt magno comitatu, regio excepti apparatu, ibique caesar Petrum regiis fascibus vestivit et manu sua ducens in sede sua restituit...” MGHS XX. 799.; A Képes Krónika Szent István jelvényeit hangsúlyozza: a császár „... Péter királyt teljességgel visszahelyezte a koronás királyságba, Szent István király szentséges jelvényeit királyi módon ráöltötte, saját kezével vezette a királyi trónhoz...” Képes Krónika. II. (Bp. 1964) 107. –Geréb L. fordítása. Nincs okunk azt állítani, hogy I. István jelvényei közül éppen a lándzsa hiányzott volna, veti *Deér J.*, A magyar királyság... 16-al szembe *Tóth Z.*, Történetkutatásunk... 13.

⁷⁹ *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. (Bp. 1899²) 88–90.; *Ublirz, M.*, Jahrbücher... 503.

⁸⁰ Ann. Altahenses Maiores ad a. 1045: „Veniens autem Ungariam regio more susceptus decenter est et honorifice retentus. In ipsa sancta solemnitate Petrus rex regnum Ungariae cum lancea deaurata tradidit caesari domino suo, coram omni populo suo et nostro...” MGHS XX. 801., megegyezően ír a Képes Krónika: „... Péter király húsvét (?) szent ünnepén, a magyarok és németek színe előtt átadta neki Magyarországot aranyozott lándzsa képében...” „... Petrus rex in ipsa sancta sollempnitate regnum Hungarie cum deaurata lancea tradidit coram Hungaris simul et Teutonicis...” 78. Képes Krónika. II. 108.

⁸¹ *Vö. 109. j.*

⁸² *Vö. Tóth Z.*, A Hartvik-legenda... 62.

mének dicsőségére oda irányozván az ország jelvényeit, ahonnan méltósága ered”.⁸³ III. Henrik lándzsaküldését más forrás is igazolja. Arnulf, Milano érseke 1077-ben követként Rómában járt, s arról tudósít, hogy „... Henrik császár majd a magyarokkal, majd a liuticsokkal a körülmények szerint harcba keveredett. Őket mindenkinél sikeresebben legyőzte, a legyőzötteket adófizetőjévé kényszerítvén. Ennek győzelmi zászlóat jelzi az az aranyozott lándzsa, melyet a magyarok királyától erőszakkal vitt el, és Rómában az apostolok templomában felakasztott...”⁸⁴ Hasonlóképpen ír Bonizo sutri püspök is: „... Ugyanis a háború megindítatván, a magyarok megfutottak, elragadtatott a magyar király lándzsája is, melyet ugyanazon követek Rómába vittek, s mind a mai napig győzelmi jelvényként boldog Péter apostol sírja előtt van...”⁸⁵ További sorsáról csak annyit tudunk, hogy 1693-ban a Porta Guidonea fölött őrizték.⁸⁶

Lehetett-e kapcsolata a Rómába küldött lándzsának I. István lándzsájával?⁸⁷ Miután van egy kétes hitelű adatunk, hogy III. Henrik az 1044. évi hadjárat előtt IX. Benedek pápától egy zászlót kért szent Péter sírjáról,⁸⁸ a lándzsaküldéssel azt kívánhatta a császár tanúsítani, hogy a győzelmet szent Péter támogatásának köszönheti.⁸⁹ Másrészt a zsákmány egy részének Rómába küldése már Nagy Károly óta hagyomány lehetett.⁹⁰

Az elküldött lándzsa valószínűleg Aba Sámuelé volt. Általánossá vált az a nézet, hogy Aba zsákmányolt lándzsáját III. Henrik visszaadta Péternek (talán székesfehérvári trónraültetésekor), majd 1045-ben Péter ezzel adta át Magyarországot a császárnak, aki végezetül Rómába küldte.⁹¹ Pauler Gyula viszont felvetette, hogy III. Henrik talán nem várt 1045 pünkösdjéig a lándzsa elküldésével,

⁸³ Makkai L. – Mezey L., Árpád-kori és Anjou-kori levelek. (Bp. 1960) 88: „... Nam, sicut a maioribus patriae tuae cognoscere potes, regnum Hungariae sanctae Romanae ecclesiae proprium est, a rege Stephano olim beato Petro cum omni iure et potestate sua oblatum et devote traditum. Praeterea Henricus pize memoriae imperator ad honorem sancti Petri regnum illud expugnans, victo rege, et facta victoria, ad corpus beati Petri lanceam coronamque transmisit, et pro gloria triumphis sui illuc regi direxit insignia, quo principatum dignitatis eius attinere cognovit...” *Gombos CAT II.* 1082.

⁸⁴ „... Imperator Henricus modo cum Ungris, modo cum Leuticiis pro tempore confligebat. De quibus omnibus nobiliter triumphavit victos tributo coartans. Cuius unum insigne tropaeum aurata indicat lancea, Ungorum regi violenter extorta, et Romae, in apostolorum templo suspensa.” Arnulphus, *Rerum sui temporis*... Lib. III. c. 6. *MGHS VIII.* 18.

⁸⁵ „... Nam bello commisso fugerunt Ungari; capta est et Ungarici regis lancea, quae per eosdem nuntios Romae delata est, et usque hodie ob signum victoriae ante confessionem beati Petri apostoli apparet.” Bonizo, *Liber ad amicum*... Lib. V. (*Gombos CAT I.* 421.)

⁸⁶ Schramm, P. E., *Herrschaftszeichen*... II. 520., 4. j.

⁸⁷ A VII. Gergely-féle levélben említett korona valószínűleg Aba használati koronája volt. Vö. Deér J., A magyar királyság... 19–20.; *Ua.*, Sz 78 (1944) 22–24.; *Ua.*, Die heilige Krone... 193–194., 199–200.; Érvélese Paulernél meggyőzőbb. Vö. Pauler Gy., i. m. 421., 183. j.

⁸⁸ „... Hic ita gestis misit (sc. Conradus – vö. *Gombos F. A.*, Sz. 1911. 498., 4. j., a tudósítás összekeveri II. Konrád 1030. évi hadjáratát, melyre ez vonatkozik, III. Henrik 1044-es útjával) legatos suos honestos, ut decuit ad Dominum Papam et supplicans, ut ei vexillum ex beati Petri parte mitteretur...” Bonizo, *Liber ad amicum*... Lib. V. (*Gombos CAT I.* 421.)

⁸⁹ Schramm, P. E., *NAWG* 1957:5. 178–179.

⁹⁰ Nagy Károly a 795. évi avar zsákmány egy részét azonnal Rómába küldte. *Elbern, V. H.*, *Liturgisches Gerät in edlen Materialien zur Zeit Karls des Grossen. Karl der Grosse. III.* (Düsseldorf 1965) 116–117.

⁹¹ Paulsen P., *Magyarországi*... 32.; *Tóth Z.*, A Hartvik-legenda... 58–60.; *ua.* Történetkutatásunk... 13–14.; Schramm, P. E., *Herrschaftszeichen*... II. 520–521.; *Uhlirz, M.*, *Handbuch*... bár szerinte a Rómába küldött lándzsa nem volt I. Istváné; hasonló véleményen van: *Wegener W.*, i. m. 61–62.; Deér J. szerint az aranyozott lándzsa nem királyi jelvény, hanem

hanem azt még 1045. május 1-e – VI. Gergely pápa trónralépte – előtt Rómába juttatta az őt támogató IX. Benedeknek.⁹² Erre a ménfői csata (1044. július 5.) és 1044 szeptembere között, valamint 1045 március-áprilisában valóban elég ideje lehetett.⁹³

Ha viszont Aba lándzsája Rómába került, akkor Péter 1045-ben használt lándzsájának eredetét kell megvizsgálnunk. Az előzőekben I. István király – a német szent lándzsához hasonló – királyi lándzsáját valószínűsítettük. Ez a lándzsa a királyi jelvényekkel együtt 1038-ban bizonyára Péter kezébe került, s nincs okunk feltételezni, hogy ezeket ne vitte volna magával, amikor a császárhoz menekült. Ezért lehetett Abának olyan koronája és lándzsája, melyek nem I. Istvánéi voltak. Ezeket Péter távozása után kellett készíttetnie. Ezért egészíti ki a Képes Krónika az Altaichi Évkönyvek leírását azzal, hogy Péter 1044. évi koronázásán I. István jelvényeit használták.⁹⁴ A koronázás után Péter helyzete még bizonytalan maradt, ezért kellett mellé német segédcsapat. Ezért rendezte csak 1045-ben a hatalomátadási ünnepséget, mert időközben uralma megszilárdításán fáradozott. Az itt használt lándzsa, véleményünk szerint, I. István lándzsája volt.

Feltevésünknek ellentmond, hogy ezt a lándzsát „lancea deaurata”-nak nevezik, míg a német szent lándzsára – melyhez hasonlónak kellett lennie – csak a XIV. században került fel az arany hüvely.⁹⁵ Az aranyozás azonban hazai viszonylatainkból megmagyarázható. A nyugat-európai uralkodók fegyvereit az előkelő-kétől pompás kivitelük különböztette meg.⁹⁶ Ugyanígy volt ez a keleti nomádoknál is, ahol a fegyverzet méginkább a társadalmi rang jelzésére szolgált: arannyal borított öltözet és fegyverzet csak a fejedelmeknek járt.⁹⁷ Kisebb mértékben, de megfigyelhető ez a szokás a honfoglaló magyaroknál is,⁹⁸ s e hagyományokat az Árpád-ház első uralkodói megőrizték.⁹⁹ Nem lehet véletlen, hogy Magyarországon került elő az egyetlen aranyozott lándzsa, hiszen itt a hazai hagyomány mellett a normann¹⁰⁰ és bizánci hatás¹⁰¹ ötvöződéssel kell számolnunk.

csak a hűbéradási aktus jelképe volt. Aba lancea deaurata-ja pedig azért nem lehetett a szent lándzsa másolata, mert arra aranyborítás csak IV. Károly (1346–78) uralkodása alatt került; inkább a budapesti lándzsához hasonló fegyver volt. Ez azután Rómába került, s pótlására szerezte be Péter a budapesti lándzsát. *Deér J.*, A magyar királyság ... 16–20., 4. j.; *Ua.*, Sz 1944. 20–24.; *Ua.*, Die heilige Krone ... 196., 38. j., 199–200.

⁹² *Pauler Gy.*, i. m. 88–90., 421–422: 183. j.; Az eseménytörténethez vö. *Félegyházy J.* Az egyház a korai középkorban. (Bp. 1967) 415–416.; *Seppelt, F. X.–Löffler, K.*, Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. (München 1933) 131–132.

⁹³ Feltevésünk ellen szólhat, hogy II. Kelemen uralkodásával kezdődően (1046–47) a pápák és III. Henrik kapcsolata megjavul, s az ajándékozás ekkor is megtörténhetett. Vö. *Seppelt, F. X.–Löffler, K.*, i. m. 131–136.

⁹⁴ Vö. 78. j., valamint *Deér, J.*, Die heilige Krone ... 199–200.

⁹⁵ Vö. 91. j.

⁹⁶ *Schramm, P. E.–Mütherich, F.*, i. m. 39., 53–54.

⁹⁷ *László Gy.*, MTAK II. 1 (1951) 110–111, 114.; *Ua.*, Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH 34. (Bp. 1955) 51., 145–146., 181–185., 231–232., 286–293.

⁹⁸ Vö. *Dienes I.*, FA 16(1964) 79–82.

⁹⁹ Erre utalhat az Árpádok kincstárában őrzött aranszerelések „Attila szablya”, melyet a „Nagy Károly kard”-dal azonosíthatunk. *Tóth Z.*, Attila's Schwert. 204–210.

¹⁰⁰ Arany (aranyozott?) lándzsát a sagak említenek. Vö. *Paulsen, P.*, Mannus 1937. 390–392.; *Ua.*, Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa. (Bonn 1956) 268–269.; *Ua.*, AfKg 1957. 4–6.

¹⁰¹ Bizáncban a diadalmenetben használt lándzsa aranyból volt, gyöngyökkel díszítve. Ezért hangsúlyozza *Deér J.*, hogy a XI. században a magyar király lancea deaurata-ja sokkal inkább a bizánci *Λαγχή χρυσή* utánzata, mint a birodalmi szent lándzsáé: BZ 1957. 128–130.

III. Henrik császár tehát 1045-ben Péter királytól – német szemmel nézve – az országot jelképező lándzsát vette át, s ezt annál is inkább tehetette, mert nem sebtében készült jelvény, hanem I. István király lándzsája volt. Nem a hűbéradományozást jelképezte,¹⁰² hanem a feltétlen meghódolást. Az így megszerzett országot azután a császár hűbérül adta élete végéig Péternek, de ez nem történhetett a lándzsa visszaadásával, ezt – mint Magyarország alávetettségének zálogát – magával kellett vinnie, s megőriznie. További sorsáról bizonyosat nem tudunk.¹⁰³

Mivel ránk maradt Péter ólombullája, valamint I. Endre idézőpecsétje, s ezeken a királyt már lilomos jogarral, országalmával és félgömb alakú koronával ábrázolták,¹⁰⁴ szinte változásukban figyelhetnénk meg a királyi jelvényeket.¹⁰⁵ De ez a képtípus valószínűleg közös előképre, I. István egykori pecsétjére vezethető vissza,¹⁰⁶ mert III. Ottó, II. Henrik és II. Konrád – tehát az ő kortársai – pecsétjeire hasonlít,¹⁰⁷ annál meglepőbben, mert éppen e három uralkodó alatt éri el a szent lándzsa jelentőségének csúcspontját.¹⁰⁸ A két pecsétkép tehát nem jelenti feltétlenül a lándzsajelvény megszűnését, de az kétségtelen, hogy többé a forrásokban nem szerepel.¹⁰⁹

Összefoglalva tehát, I. István lándzsáját (ha Ademar Cabannensis leírása esetleg hitelt nyert, akkor Géza nagyfejedelmét) Péter elűzetése idején is megőrizhette István többi jelvényével együtt, s 1045-ben feltétlen hódolata jeléül III. Henriknek adta át, aki ennek zálogául magával vitte azt. Időközben Aba Sámuel a hiányzó jelvények pótlására újakat készíttethetett, koronáját és lándzsáját III. Henrik zsákmányul ejtve 1044 őszén Rómába küldte.

¹⁰² A kortárs forrás a lándzsa átadásáról tud (vö. 80. j.), pedig a hűbéradás fordítva történt: az adományt jelképező lándzsát a hűbérúr adta át vazallusának. Vö. Tóth Z., A magyar királylándzsa történetéhez. Károlyi Árpád emlékkönyv. (Bp. 1933) 540.; Schramm, P. E., Herrschaftszeichen . . . II. 506.; Schramm, P. E.–Mütherich, F., i. m. 39.; Ezért alakítja át a jelenetet Mügelin: „Kunig Peter empfingt Ungerlant vom dem Keyser mit einem vergulden sper” Tóth Z., A Hartvik-legenda . . . 61., 116. j.; Ugyanezt a változtatást az 1000. évi eseményeket tárgyaló késői lengyel források is megteszik: uo.

¹⁰³ Talán ez az aranyozott lándzsa tűnik fel 1086-ban a pleichfeldi csatában, melyet a császár az ellenfelelől szerzett vissza (Ann. Augustani ad a. 1086. MGHS III. 132.); 1089-ben IV. Henrik csak uralkodói jelvényei elvesztésével menekült meg a foglyuleséstől (Bernold, ad a. 1089. MGHS V. 448. – Mindkét adat Schramm, P. E., Herrschaftszeichen . . . II. 514. nyomán). P. E. Schramm feltételezi, hogy a lándzsa nem veszett el, vagy időközben visszakerült a császárhoz, mert 1099-ben ismét említik (uo. 514). Mivel nem valószínű, hogy a birodalmi szent lándzsát érte volna ilyen sors (vö. Deér J., A magyar királyság . . . 18.), s az ereklével felszerelt, aranyozott I. István-féle lándzsa hadihasználatra jól pótolhatta eredetijét, talán ez a két adat összekapcsolható.

¹⁰⁴ Huszár L., MM 1947: dec. 13.; Jakubovich E., Turul 47 (1933) 61–64.; ugyanígy I. László is a nagy egyoldalú viaszpecsétjén, uo. 56., I. Béla viaszpecsétje töredékes, e szempontból nem értékelhető. Györffy Gy., LK 39 (1968): 1. 3–8., képe Jakubovich E., i. m. 60.

¹⁰⁵ Vö. Györffy Gy., Tanulmányok . . . 40. 41.

¹⁰⁶ I. Endre pénzveréséhez hasonlóan. Jakubovich E., i. m. 68.

¹⁰⁷ Uo. 68.

¹⁰⁸ A későantik lándzsás, pajzsos képtípus Itáliában Berengárral szűnik meg, utódait már jogarral ábrázolják. Németországban a jogar I. Ottó császár pecsétjén tűnik fel. Schramm, P. E., Herrschaftszeichen . . . II. 499, 506.

¹⁰⁹ Deér J., A magyar királyság . . . 16–20.; Schramm, P. E., Herrschaftszeichen . . . II. 521.; Ezzel szemben Tóth Z. szerint a jelvényváltás csak II. István (1116–1131), vagy méginkább II. Béla (1131–1141) trónralépésekor történt: Sz 1933. 494.; Ua., A magyar királylándzsa . . . 539.; Ua., A Hartvik legenda . . . 66. Érvelését visszautasítja: Deér J., A magyar királyság . . . 15., 2. j. – A lándzsajelvény továbbélése mellett még: Gombos F. A., Szent István a középkori külföldi történetírásban. SzIE III. (Bp. 1938) 316., 7. j.

Így tehát a budapesti lándzsa szerepének magyarázatára két lehetőség marad: 1. esetleg Péternek az 1045. évi ünnepség után készítettett királyi lándzsája volt, mely szerencsés véletlen nyomán került napvilágra; 2. ennél valószínűbb az a feltevés, hogy pompás vezéri jelvény volt, mely a megszokott kereskedelmi kapcsolatok útján¹¹⁰ vagy közvetlenül a hazánkba jött varég-orosz druzsinával¹¹¹ jutott el hozzánk, s talán annak vezére vagy más kiemelkedő udvari személyisége tulajdonába került.¹¹² Mivel a druzsina lényegében a királyi testőrséget képezte, s ennek vezére az akkori trónörökös volt,¹¹³ személyében is egyesültek azok a feltételek, melyekből az aranyozott lándzsa hordása magyarázható.¹¹⁴ Feltehető tehát, hogy a budapesti lándzsa a testőrség parancsnokának, a dux-nak hadi jelvénye volt.¹¹⁵ Ezt támogatná egyedülálló kivitele és eddigi páratlansága, ámbár valószínű, hogy hasonló díszes példány majd másutt is előkerül.¹¹⁶

KOVÁCS LÁSZLÓ

¹¹⁰ Vö. Bakay K., Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihez. Dunántúli Dolg. 1. (Pécs 1965); A normann lándzsák behozatalához: Kovács L., i. m. 49–50.

¹¹¹ Györffy Gy., Tanulmányok ... 86–92.

¹¹² Esetleg az idemenekült angol hercegek egyikéé lehetett: Tóth Z., Történetkutatásunk ... 14.; Történetükre: Fest S., Eadmund Ironside angol-szász király fiai szent István udvarában. SzIE II. (Bp. 1938) 527–551.

¹¹³ Györffy Gy., Tanulmányok ... 86.

¹¹⁴ 1. saját hagyományok; 2. varég-orosz testőrség; 3. bizánci kapcsolatok. Vö. 97–101. j. valamint Györffy Gy., Tanulmányok ... 91–92.

¹¹⁵ Uralmának – az ország egyharmada, a dukátus felett – jelvénye viszont a kard volt. Györffy Gy., Tanulmányok ... 37–44.

¹¹⁶ Végezetül szeretnék köszönetet mondani Csóka Gáspár, Dienes István, Györffy György és Kovács Éva szíves segítségéért; Illyés Katalinnak a latin szövegek fordításáért; Karáth Józsefnek, Nyíri Istvánnak és Patay Pálnénak a képek elkészítéséért.

LA LANCE DE BUDAPEST

HISTOIRE SOMMAIRE DE LA LANCE ROYALE HONGROISE

Une lance à douille damasquinée en or et niellée, unique en son genre a été trouvée en 1910 dans le lit du Danube (fig. 1-4), laquelle a été comparée aux données des sources sur la lance royale hongroise. Son authenticité ne peut être justifiée, bien que les données d'Ademarus Cabannensis fournissent d'importants renseignements à l'appui de cette hypothèse. Suivant ces données, sur la copie de Pannonhalma du manteau de couronnement datant du XVIIIe siècle (fig. 6) une lance ailée (fig. 7-8) pareille à la sainte lance allemande (dite de Mauritius) (fig. 5 : 1 a-b) et à sa copie de Cracovie (fig. 5 : 2) est à voir à la main d'Étienne Ier, roi de Hongrie et à celle d'Étienne protomartyr; elle semble être pareille à la pièce originale provenant de 1031 (fig. 9). En tenant compte des influences byzantines et normandes que la Hongrie avaient subies et des traditions orientales, on ne peut démontrer qu'avec vraisemblance cette hypothèse concernant l'insigne de lance d'Étienne Ier, de même que le bien-fondé de la succession d'idées sur le sort ultérieur de celle-ci.

La lance d'Étienne Ier avec les autres insignes royaux avait été héritée par son successeur Pierre (1038-41) et dans sa fuite, celui-ci l'a emportée en 1041 à la cour d'Henri III. Pour remplacer ces insignes, Samuel (1041-44) fit exécuter les républiques de ces insignes; Henri III captura à Ménfő la lance et la couronne d'Aba Samuel, les envoya à Rome au pape Benoît IX. Pierre est couronné à nouveau en automne 1044. A la Pentecôte 1045, il remet le pays, par la présentation de sa lance (la lance d'Étienne Ier), à l'empereur. Mais celui-ci a emporté et n'a pas rendu la lance, l'insigne de leur vasallité.

De la sorte la lance de Budapest devait être ou l'insigne royal de Pierre qu'il fit exécuter après la Pentecôte de 1045, ou plutôt l'insigne de guerre du dux, du commandant de la garde royale varègue (principal intermédiaire de l'influence normande).

KÖZÉPKORI CÉHPECSÉTEK

A Kolozsvári Történeti Múzeum céhemlékekben is gazdag gyűjteménye őrzi a samarjai gombkötő céh pecsétjét, melyet a szakirodalom az egyik legrégebb magyarországi céhpecsétként tart számon. Ugyanitt található a kolozsvári ötvös céh pecsétnyomója is, a gyűjtemény egyik ritka, szép darabja. Mivel az eddigi irodalom mindkét múzeumi tárgyról néhány vitatható megállapítást tett, ezeket az alábbiakban kívánjuk helyesbíteni.

A samarjai gömbkötő céh pecsétnyomója e század elején került az Erdélyi Nemzeti Múzeumba; 1903. november 19-én leltározták és jelenleg is az I. 4031 leltári számot viseli. A leltárkönyv a tárgy adományozójaként Nemes Mór marosvásárhelyi ügyvédjelöltet nevezi meg. Magát a pecsétet jóval korábban, már 1878-ban publikálta Deák Farkas.¹ Néhány soros közlése azonban nem tesz említést sem a pecsét lelőhelyéről, sem az eredeti pecsétnyomóról. Valószínűleg nem is ismerte azt.

A vörösrézről készült pecsétnyomó (1. ábra) 43 mm átmérőjű, 3 mm vastag, kör alakú, jelenleg nyél nélküli, de hátlapján a korong szélétől mintegy 3 mm-re ugyancsak kör alakú forrasztás nyomai látszanak, ami arra enged következtetni, hogy valamikor nyele is volt.² A pecsétnyomó felső szélén, közepén, mind az elülső, mind a hátapon kis bevágás látható, mellyel nyilvánvalóan a pecsétnyomó helyzetét jelezték használójának.

Maga a pecsét 42 mm átmérőjű, szélén hármas levelekből álló füzér fut körbe, úgy hogy a két átmérő végpontjánál a koszorú megszakad, s a két felső ívben a levelek lefelé, a két alsó ívben pedig felfelé fordulnak (2. ábra). Két koncentrikus síma körvonal között magyar nyelvű körirat olvasható:

SAMARIAI * GOMBK(ÖTÖK) PECZETI 1513

Megjegyezzük, hogy Deák Farkas a pecsét köriratában szereplő évszámot tévesen olvasta 1515-nek. Ugyanis az eredeti pecsétnyomóról készített lenyomaton világosan látható az 1513-as évszám.

A belső körvonal által alkotott mezőben reneszánsz szélűszekkel ellátott pajzs foglal helyet. A pajzsmezőben függőleges helyzetben egy forgóban kócsagtoll bokréta (?) látható, melyet balról jobbra nyúló, könyöklő, tenyerével kifelé forduló kar tart. A bokréta jobb, ill. baloldalán gomb, sujtás, valamint gombos mentezsínórzat látható.

¹ Deák F., Arch. Ért. 12(1878) 304.

² Ugyancsak a samarjaihoz hasonló körlap, nyél nélkül, a kolozsvári és a dési ötvöscéh pecsétnyomója. Vö. Bunta, M., Sigilli de breasla în colectia Muzeului de Istorie, Cluj. Acta Musei Napocensis 3(1966) 21-22. kép.

1. ábra

A gombkötő mesterség a ruházati ipar egyik ága volt, mely már régen megszűnt. A mesterség jelvényének első ábrázolását éppen a samarjai pecséten találjuk. Ugyanez az összeállítás szerepel az összes ismert gombkötő cégpecséten a XVII–XVIII. században, egészen az 1800-as évek elejéig.³

Kivitelezését tekintve a samarjai gombkötő cég pecsétnyomója az első látásra tetszetős, de figyelmesebben vizsgálva, vésése kifogásolható. Az ötvös vésője munka közben néhányszor megszaladt. A pajzs szabálytalanul rajzolt, felső szélének vonala ferde, jobb széle a pajzstalp magasságáig egyenes vonalú, bal széle viszont gömbölyített. A pajzsmezőben a metsző a mentezsinórzatot pl. nem vízszintesen, hanem függőlegesen helyezte el, mivel az aránytalanul nagyra méretezett kócsagtoll bokréta miatt helyszűkébe került. A samarjai gombkötő cég pecsétnyomója összehasonlítva a XVI. századból származó, általában kiváló technikájú cégpecsétekkel, a pecsétmetszésben járatlan kéz munkájára vall.⁴

A pecsétet a köriratban szereplő évszám alapján minősítette első publikálója a legrégebbiek egyikének, majd Deák Farkas közlése után Nagybakay Péter a legrégebbi gombkötő cégpecsétnek.⁵

Az eredeti pecsétnyomó tüzetesebb megvizsgálása után felmerül néhány olyan szempont, amely véleményünk szerint, a tárgy datálását az 1513. évre kérdésessé teszi.

Az első észrevétel a pecsét magyar nyelvű köriratával függ össze. Mint ismeretes, a diplomatika nyelve e korban a latin, következésképpen a hitelesítés leg-

³ Nagybakay P., Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1 (1963) 206.

⁴ Vö. Gyárfás T., MKÉ 5(1911) 286–289.; Kőszeghy E., MKÉ 6(1912) 293.; Ferenczi J., Történelmi Tár 13(1878) 314.; Myskovszky V., AK 12(1878) 94–100.; Kemény L., Arch. Ért. 24(1904) 447–448.; Nagybakay P., Kohászati Lapok 97(1964) 244–252.; Bunta, M., i. m. 212–228.; Csoma J., A magyar heraldika korszakai. (Bp. 1913); Kőszeghy E., Magyarországi ötvös-jegyek a középkortól 1867-ig. (Bp. 1936)

⁵ Nagybakay P., Veszprém megyei ... 206.

2. ábra

főbb eszköze, a pecsét köriratának nyelve is ugyanez volt. Ezzel a gyakorlattal függ össze, hogy nagyon kevés magyar köriratú pecsét ismeretes még a XVI. század elejéről is.⁶ Ebből az időszakból magyar köriratú céhpecsétről mind ez ideig nem tudunk. A samarjai gombkötő céh pecsétjének magyar nyelvű köriratát magyarázhatnánk azzal, hogy egy sajátos magyar mesterségről lévén szó, a céh tagjainak nagy része magyar mesterekből állt. Az is megerősítené ezt, hogy az ismert 20 db magyarországi pecsét között csak néhány latin köriratút találunk.⁷ Számtalan példa viszont ellene szól ennek. Pl. az 1590-ben alakult nagyszombati ötvös céh XVII. századi pecsétnyomójának körirata latin nyelvű,⁸ bár a céh majdnem kizárólag magyar mesterekből állott és fennmaradt iratai is magyar nyelvűek.

A samarjai pecsétlő átmérője 43 mm. Az egykori Magyarország területéről ismert és publikált, a XVI. században készült céhpecsétek ennél jóval kisebbek, átmérőjük 29,5–34 mm között váltakozik.⁹ A XVI. században készült erdélyi céhpecsétek (mind az ötvösök, mind más céhekéi) átmérője 20–33 mm között váltakozik.¹⁰ A XVI. században készült céhpecsétek kompozíciója egyszerű (két sima körvonal között a körirat, pajzs, a mesterségre jellemző eszköz ábrázolása), ezért kivitelezésük kisebb méretekben is megoldható. A század utolsó évtizedeiben és a XVII. század elején készült pecsétnyomók kompozíciója viszont a különböző

⁶ A múlt század második felében egész sor XVI. század elején készült magyar köriratú községi és céhpecsétet közöltek, melyek datálását később azonban kétségbevonták. Ezek esetében is arról van szó, hogy a XVI. század végén vagy a XVII. század elején készült pecsétek köriratában, valószínűleg korábban készült pecsétnyomókról átvett évszám szerepel. Vö. Nagy I., Sz 1(1867) 423–424.; Gyárfás I. Sz. 2(1868) 493.; Thaly K., Sz 7(1873) 362, 721.; Ua., Sz 14(1880) 483–484.

⁷ Nagybakay P., Veszprém megyei . . . 206.

⁸ Mihalik S., Turul 44(1930) 26.; Ua., MKÉ 11(1914).

⁹ L. 4. j.

¹⁰ Mihalik J., Arch. Ért. 12(1892) 426–431.; Kőszeghy E., MKÉ 6(1912) 293–294.

3. ábra

reneszánsz díszítő elemek (szélkoszorúk, széldíszekkel ellátott pajzsok, pajzs-tartók) alkalmazása miatt zsúfolt.¹¹ Az ábrázolt elemek elhelyezése, elrendezése nagyobb területet igényel. Éppen ezért, az e korban készült céhpecsétek méretei nagyobbak az előző korban készütekénél.

Az elemzett céhpecséten a pecsétmezőbe vésett, csücskös és kerek talpú típusokból kialakított pajzs barokkosnak ható széldíszzeivel és a körirat betű-típusai nem illeszthetők a köriratban jelzett korba. Ugyanez a helyzet a pecsét-nyomót szegélyező levélkoszorúval is, melynek változatai majd minden XVII. századi ötvös- és más céhpecsétereken megjelennek. Ilyen díszítő elemeket azonban sem közületek, sem magánosok XVI. század eleji pecsétjein nem találunk. A pecsét-nyomó köriratának nyelvezete, helyesírása szintén egy későbbi korra utal.

Véleményünk szerint a szóban forgó pecsétnyomó a XVI. század végén, méginkább a XVII. század elején készülhetett, s készítője az 1513-as évet a céh vezetőinek utasítására valószínűleg egy régebbi pecsétről vette át. Ez az évszám hihetőleg a céh megalakulásával, kiváltsága elnyerésével függ össze.

Amennyiben a köriratban szereplő évszámot mégis elfogadjuk a pecsét készí-tési évének, úgy továbbra is helytálló az a megállapítás, hogy a fent leírt tárgy egyike a legrégebb magyarországi céhpecsétereknek, s egyben a legrégebb magyar köriratú pecsétereknek. Lehetséges azonban, hogy e pecsét ma már egyetlen fenn-maradt emléke a Samarján egykor működő gombkötők céhének.¹² Értékét ezért elsősorban ilyen szempontból kell megítelnünk.

*

¹¹ Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára. Céhiratok gyűjteménye.

¹² A pecsét első publikálója, Deák Farkas szerint a Pozsony közelében levő Samarja gombkötő céhének pecsétjéről van szó.; *Szádeczky L.*, Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. II. (Bp. 1913) 304. „Somorja” címszó alatt – a fennmaradt iratok alapján – a szűcsök (1555), a bognárok (1610), a csizmadiák (1630), a kovácsok és a lakatosok (1689) céhéiről találunk említést.

4. ábra

A kolozsvári ötvöscéh pecsétjének rajzát először Jakab Elek közölte, de pontatlanul.¹³ Később Mihalik József közli egy Kolozsváron tanult ötvöslegény 1568-ból származó felszabadító levelén található, rossz állapotban levő viaszlenyomat alapján a pecsét leírását, méreteivel együtt. Az általa leírt pecsét körirata olvashatatlan s így a következő latin nyelvű köriratot tételezte fel:

S CEHAE AURIFABRORUM DE COLOSWAR¹⁴

Kőszeghy Elemér „Magyarországi ötvösjegyek” c. munkája Kolozsvárról szóló fejezetében egy vázlatot közöl a pecsétről Jakab Elek rajza alapján, Mihalik Józseftől pedig átveszi a köriratra vonatkozó megállapítást.¹⁵ Úgy látszik, Kőszeghy figyelmét elkerülte az időközben – 1897-ben megjelent rövid tudósítás az eredeti pecsétnyomóról.¹⁶

A fentiek miatt szükségesnek tartjuk a kolozsvári ötvöscéh pecsétjét ismételtén bemutatni.

A pecsétnyomó kör alakú, 31 mm átmérőjű, 3 mm vastag, fogantyú nélküli, ezüstből készült körlap¹⁷ (3. ábra). Maga a pecsét 30 mm átmérőjű, ugyancsak kör alakú (4. ábra). Szélén kettős körvonal látható, melyet a pecsétmezőben lebegő

¹³ Jakab E., Kolozsvár története. Rajzolatok Kolozsvár történetéhez. V. (Bp. 1888)

¹⁴ Mihalik J., Arch. Ért. 15(1895) 445–446.

¹⁵ Kőszeghy E., Magyarországi ötvösjegyek ... 163.

¹⁶ Finály H., Erdélyi Múzeum 14(1897) 49. Finály a pecsét köriratát hibásan közli: „s. der cechen der goldsmi in Clausenburg”. Finály alapján ugyanígy közli: Bielz, J., Arta aurarilor sași din Transilvania. (București 1957) 8.

¹⁷ A pecsétnyomót a múlt század végén, 1896-ban, egy helybeli zsidárustól vásárolta az Erdélyi Múzeum. Az eladó ócskavasak között, egy bádogszelencében találta. A pecsétnyomó jelenleg a Kolozsvári Történeti Múzeum középkori osztályán 7226 leltári számmal szerepel.

mondatszalog négy helyen szakít meg. E szalagon nagy „S” kezdőbetűvel, s folytatólag gótikus minuszkulákkal vésett, következő német nyelvű körirat olvasható:

„S” DER. CZECH DER GOLCMDE ZU CLWSEBG

A körirat szavai között elválasztójelként pontok figyelhetők meg, az összevonás, illetve rövidítés jele pedig négy helyen tűnik fel. A hiányzó betűket helyettesítve a körirat teljes szövege a következő:

S/igillum/ DER. CZECH DER GOL/ts/C/h/M/i/DE ZU CLWSE/n/B/ur/G

A pecsét készítője a kör alakú pecsétmező függőleges tengelyébe az ötvösök védőszentjének, szt. Eligiusnak szembe néző, ülő testével kissé jobbra forduló alakját helyezte el.¹⁸ Az ábrázolt szent fején püspöki süveget (infulát) visel, testét palást fedi. Jobb lába mellett térdmagasságban egy tőken álló látható, bal kezében az üllőre helyezett kehely cuppáját (?), jobb kezében kalapácsot tart.

A pecsétnyomó metszéssel készült. A pecsétképen a szt. Eligius alakját fedő palást gazdag redőinek gondos kidolgozása és harmonikus elrendezése, a kéz és az ujjak természetes tartása, az arc vonásainak visszaadása, a püspöksüveg díszítő elemeinek aprólékos kidolgozása, az alak kezében elhelyezett ötvöstárgy és kalapács pontos ábrázolása, a körirat gyakorlott kézre valló, szép betűi, az ötvös magas fokú mesterségbeli tudásáról tanúskodnak. Művészi értékét más hasonló, korabeli pecsétekkel egybevetve ítéltjük meg. Az összehasonlítás alapján minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a kolozsvári ötvöscéh pecsétnyomója a legjobbakkal közül való, értékes, szép munka.¹⁹

A pecsétek készítése a középkorban az ötvösök munkakörébe tartozott. A kolozsvári ötvösök 1561. évi szabályzata előírta, hogy a céhbe lépni kívánó ötvöslegényeknek mesterremek gyanánt egy ún. helymes (címeres) pecsétet is kell készíteniök. Ez bizonyítja, hogy a céh fontosságot tulajdonított a pecsétvésésben való jártasságnak. A pecsétek készítői rendszerint kiváló ötvösök voltak.²⁰ Ezt mutatják a céh előbb ismertetett pecsétnyomója mellett Kolozsvár városának XV–XVI. századi ritka szép pecsétnyomói, amelyek kétségtelenül helyi ötvösök munkái és a pecsétek készítésével szemben megnyilvánuló igényességről tanúskodnak.²¹

A pecsétnyomó pontos keletkezési évét nem ismerjük. A múlt század végén a tárgy leltározója – számunkra ismeretlen kritériumok alapján – készítési évének 1390-t jelölte meg. Finály Henrik, akárcsak a céh legrégebbi szabályzatát, pecsétnyomóját is 1473-ban készültnek tekintette.²²

¹⁸ Szent Eligius alakjának ábrázolása az ötvöspecséteken európai viszonylatban általánosnak mondható. Ettől a gyakorlattól eltérően a szebeni ötvöscéh szt. Jánost, a brassói szt. Mártont tekintette védőszentjének. A kolozsvári ötvöscéh pecsétnyomóján a pecsétmezőbe vésett alak kétségtelenül szt. Eligius ábrázolja. Erre vall az a tény is, hogy a szt. Mihály templomban, szt. Eligius oltára 1516-ban még az ötvösök gondozása alatt állott. Vö. *Novák J.*, A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig. (Kolozsvár 1913) 12.

¹⁹ Vö. *Kőszeghy É.*, Magyarországi ötvösjegyek ... munkájában közölt ötvöspecsétekkel.

²⁰ Valószínűnek látszik az a feltevés, hogy Kolozsvár városának 1369 előtti pecsétnyomója a világhírű testvérpár valamelyikének, Kolozsvári Mártonnak vagy Györgynek a műve. Vö. *Jakó, S.*, Sigilografia cu referire la Transilvania. Documente privind istoria României. Introducere II. (București 1956) 614.

²¹ *Sebestyén J.*, Kolozsvári Szemle 3(1944) 266–267.

²² *Finály H.*, i. m. 49.

A kolozsvári ötvöscéh legrégebbi fennmaradt szabályzatának keletkezési idejét illetően a kutatók véleménye eltérő. G. Seivert e szabályzatot 1383–1397 közötti évekből,²³ Finály Henrik²⁴ és Jakab Elek pedig 1473-ból származtatja,²⁵ St. Pascu az oklevelet a XV. század elejére keltezi.²⁶ S. Goldenberg a szabályzat írásmódja és egyes német nyelvű kifejezések alapján – valamint figyelembe véve, hogy a szabályzatban Szeben városa peres ügyekben még mint elsőfokú, Buda pedig mint elsőfokú bíróság szerepel – az oklevél keltét a XV. század kezdetére, annak első évtizedére teszi.²⁷

Az említett kutatók megállapítása alapján kétségtelen, hogy a máig ismert erdélyi ötvöscéh-szabályzatok közül a kolozsváriaké a legrégebbi és ez a XIV. század végén vagy legkésőbb a XV. század elején alakult első erdélyi ötvöscéh volt. A céh legrégebbi szabályzatát 1494-ben felújították, majd 1516-ban módosították.²⁸ A XVI. század közepén a reformáció hatására más céhekhez hasonlóan szabályzataikat az ötvösök is újakkal cserélik fel, miután – amint a szabályzat bevezetésében írják – a régi artikulusok „istentelen bálványozásra valók volnának”.²⁹ Az 1561. évi céhszabályzatot 1627-ben magyarra fordították. Ebben a formájában erősítették meg és még a XIX. század első évtizedeiben is érvényben maradt.³⁰

A pecsétnyomó stílusa, valamint a körirat betűtípusai alapján ítéelve, egyidős lehet a céh legrégebbi szabályzatával. Emellett szól az is, hogy mind a szabályzat, mind a pecsét körirata német nyelvű. Kolozsvár neve a céh legrégebbi szabályzatban a következő alakban szerepel: „Clawsen/p/urg”. A pecsét köriratában a város neve a feltüntetett rövidítések helyén a megfelelő betűket helyettesítve Clwse(n) b(ur)g-nak olvasható. Akár az egyik, akár a másik álláspontot fogadjuk el a szabályzat keletkezése időszakára vonatkozóan, a pecsétnyomó mindenképpen a XV. században készült, annak második felénél újabb keletű nem lehet.

A fennmaradt céhíratok tanúsága szerint a kolozsvári ötvöscéh nemcsak a legrégebbi, de a legnépesebb is volt az erdélyi ötvöscéhek között. 1453–1660 között a különböző iratokban 400 ötvös neve fordul elő, 1501–1600 között kb.

²³ Seivert, G., Die älteste Klausenburger Goldschmied-Zunftartikel. Transilvania. Wochenschrift für Siebenbürgische Landes-Kunde 2(1862) 1–10.

²⁴ Findly H., Erdélyi Múzeum Évkönyvei 2(1862–63) 1–9.

²⁵ Jakab E., Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. I. (Bp. 1870) 242–247. Jakab és Finály keltezése mellett szólhat – véleményünk szerint – az, hogy a szabályzat írása inkább a XV. század második felére utal. Azonban 1473 a céh megalakulása évének nem fogadható el. Ellene szólnak a következő adatok: 1422-ben a mészárosok már céhet alkottak Kolozsvárott, 1462–1475-ből való a sarkantyúcsinálók és lakatosok első szabályzata, 1448-ból a tímároké, 1467–1468-ból pedig a kovácsoké. Mivel ezen iparágak Kolozsváron működő kézművesei ekkor már céhekbe szerveződtek, nehezen képzelhető el, hogy az ötvösök, egy olyan iparág képviselői, melynek egy évszázaddal előbb már jelentős eredményeit ismerjük, céhüket ezeknél később alakították volna meg. Lehetséges, hogy a kérdéses szabályzat egy korábbiak 1473. évi átirata.

²⁶ Pascu, St., Mestesugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea. (București 1954) 205.

²⁷ Goldenberg, S., Clujul în sec XVI. (București 1958) 86.

²⁸ Uo.

²⁹ Bár szabályzataik felújítását a fentiekkel magyarázzák, szt. Eligius alakjával készült pecsétnyomójukat továbbra is megtartották. Ezt a pecsétnyomót használták még a XIX. század második felében is. 1857-ben készült remek-rajzokon néhány hibátlanul megőrződött viaszlenyomat látható.

³⁰ Az eredeti oklevél a Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltárában az ötvöscéh iratai között található. 1627. évi magyar nyelvű fordított másolatát kiadta: Szádeczky L., i. m. 53–70.

180 ötvös dolgozott Kolozsvárott. A céh regestruma 1561 és 1573 közötti évekből 62, ugyanez a regestrum más évekből (összesen 29 év folyamán) 110 ötvösmester nevét őrizte meg.³¹ Még a XVIII. század második felében, 1771 februárjában készült kimutatás is 32 ötvösmestert tart nyilván Kolozsvárott.³² Az ötvösök e nagy számához viszonyítva aránylag kevés olyan a XV–XVI. században készült ötvösmű ismeretes, melyekről a pontos kolozsvári származás megállapítható.³³ A fenti adatok alapján aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a XVI. század végéig Kolozsvár volt az erdélyi ötvösművészet központja. Nyilván ezzel is összefügg a „kincses Kolozsvár” elnevezés, mellyel a várost az egykori források illették.³⁴

Az erdélyi ötvöscéhek pecsétjei, a rajtuk levő ábrázolások alapján, két csoportba sorolhatók.

Az egyik csoportot azok a pecsétek alkotják, amelyek az ötvösök védőszentjeit, szt. Eligiust, szt. Mártont vagy szt. Jánost ábrázolják. Ezeknek is két változata ismeretes: a) amelyeken az ötvösök védőszentje püspöki ornátusban, jobb-kezesen pásztorbottal vagy pásztorbottal és kalapáccsal, bal kezében pedig egy kehhellyel vagy csak kalapáccsal jelenik meg. Példaként idézhetjük a szebeni és brassói ötvöscéhek XVI. és XVII. századi pecsétjeit, valamint a medgyesi céh XVI. századi pecsétjét;³⁵ b) melyeken a szent rendszerint üllő mellett, egyik kezében kehhellyel, a másikban kalapáccsal jelenik meg. Ide sorolható a segesvári ötvöscéh 1533. évi pecsétje, a medgyesi céh XVII. és XVIII. századi és a marosvásárhelyiek XVIII. századi pecsétje, bár az utóbbin a dolgozó szent alakja egy háromtornyú kapubástya boltívében tűnik fel.³⁶ Stílusa alapján az e csoportba tartozó, eddig ismert ötvöscéhek közül a legrégebbi a kolozsvári ötvöscéh fentebb ismertetett pecsétje. Igaz ugyan, hogy szerencsésnek mondható körülmények folytán a kolozsvári ötvöscéh pecsétje fennmaradt, míg a szebeni céh esetében XVI. századinál régebbi pecsétet nem ismerünk. Mint fent említettük, a kolozsvári Erdély legkorábban alakult ötvöscéhe volt. Ha elfogadjuk, hogy a céh pecsétnyomója egyidőben készült legrégebbi céhszabályzatával, nyilvánvaló, hogy Erdélyben ez a típus régebbi, mint a szebeni céhpecsétéhez hasonló megoldással készült pecsétípus, még akkor is, ha feltételezzük, hogy a szebeni ötvöscéhnek volt már a XV. században egy másik pecsétje. A kolozsvári pecsét mintáját nyilván a legfejlettebb nyugat-európai ötvösközpontok céheinek pecsétjei között kell keresnünk.

³¹ A céh 1549–1582, valamint az 1561–1794. évi regestrumai a Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltárában, az ötvöscéh iratai között találhatók. A fenti adatokra vonatkozóan lásd még: *Deák F.*, Sz 14(1880) 678.; *Novák J.*, i. m. 64.; *Pascu, St.*, i. m. 211.; *Goldenberg, S.*, i. m. 87.

³² Kolozsvár város levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. Fasc. II. 1512. sz.

³³ Míg Brassó és Szeben esetében a mesterjegybe foglalt korona illetve az ellenőrző mesterjegy tábla az ötvösmunkák származásának megállapítását megkönnyítette, a kolozsvári ötvösöknél a mesterjegy mellett, a háromtornyos, rácsos városkapuból álló jegy használata csak a XVIII. században kezdődik. Kőszeghy Elemér (i. m.) mindössze néhány XVI. századi kolozsvári eredetű ötvösmunkát sorolt fel. Ezek egy részét is csupán magyar nyelvű feliratuk alapján tekinti kolozsváriaknak.

³⁴ *Pascu, St.*, i. m. 202.; *Jakó Zs.*, Az otthon művészete a reneszánsz Kolozsváron. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára. (Bucuresti 1957) 366., 387., 394.

³⁵ *Mihalik J.*, Arch. Ért. 12 (1892) 426–431.; *Gyárfás T.*, MKÉ 5(1911) 287–289.; *Kőszeghy E.*, MKÉ 6(1912) 288–290.

³⁶ L. 35. j.

A fenti két csoportba sorolt pecsétek közül a szebeni ötvöscéh pecsétjének típusát egyetlen más erdélyi ötvös céhpecsét sem követi. Sőt, érdekes módon a három medgyesi céhpecsét közül kettő, míg a segesvári ötvöscéh mindkét pecsétje a kolozsvárral azonos elgondolással készült, holott mint ismeretes, Szeben, Brassó, Beszterce, Medgyes és Segesvár ötvösei „unió”-ban állottak egymással. A szakirodalomban elég gyakran hangoztatott vélemény, hogy ennek keretében a szebeni céh, mint legrégibb és legtekintélyesebb, a többi céhnek sok tekintetben például szolgált (pl. e városok ötvöscéhei szabályzataikat a szebeni céhszabályzat mintájára alkották meg). A XVI. század közepéig a kolozsvári ötvöscéh is bizonyos értelemben alárendelt szerepet játszott a szebeni céhhez szemben (pl. a céhben támadt vitás kérdések elintézésére „tanácsért” a szebeniekhez kellett fordulnia³⁷). Mint ahogy a céhszabályzat esetében történt, úgy e céhek pecséteinek is a nagyszebeni pecsétet kellett volna előképként követnie.

Az erdélyi ötvöspecsétek másik nagy csoportján a pecsétmezőben különböző heraldikai elemek kíséretében ötvöstermeket, vagy dolgozó ötvöst ábrázolnak. E csoportba a besztercei és szatmári ötvösök XVI. századi, a dési, a váradiak XVI. és XVII. századi, a fogarasi, valamint a marosvásárhelyi ötvöscéh XVII. századi pecsétje tartozik.³⁸ E pecsétek legszebb példánya a dési ötvöscéh XVI. század végén készült pecsétje.³⁹ A maga nemében valóságos remekmű, amely egy 33 mm átmérőjű, 3 mm vastag ezüst körlapon Dés XVI. századi városképéből örökít meg egy részletet, előtérben egy dolgozó ötvös alakjával.

Fentieket összegezve: a kolozsvári ötvöscéh pecsétnyomója típusa alapján a legrégibb, az egyetlen ismert gótikus céh- és ötvöspecsét, s mint ilyen egyedülálló az erdélyi céhpecsétek között. Művészi értékét tekintve túlzás nélkül sorolhatjuk közép-európai viszonylatban is a legigényesebb kivitelezésű emlékek közé.

BUNTA MAGDOLNA
Cluj

³⁷ Novák J., i. m. 8.; Gyárfás T., i. m. 287.; Goldenberg, S., i. m. 86.

³⁸ Mihalik S., Turul 44(1930) 20–29.; Kőszeghy E., Magyarországi ötvösjegyek ... 9.,

113.

³⁹ Entz G., Erdélyi Múzeum 50(1945) 31–32.; Bunta, M., i. m. 13. ábra.

MITTELALTERLICHE ZUNFTPETSCHAFTE

Die Verfasserin beschreibt zwei Petschafte aus der Sammlung des Museums in Cluj: das Petschaft der Knopfmacherzunft aus Samarja (Ungarn) und das der Goldschmiedezunft von Cluj (Koložsvár – Klausenburg).

Das kreisrunde Petschaft der Knopfmacherzunft von Samarja ist aus Kupfer, hat einen Durchmesser von 43 mm und eine Dicke von 3 mm. Der Siegelabdruck ist gleichfalls rund, mit einem Durchmesser von 22 mm und einer Inschrift in ungarischer Sprache:

SAMARIAI GOMBK(ÖTÓK) PECZETI 1513

In der ungarischen Fachliteratur erscheint dieses Petschaft als eines der ältesten Zunftsiegel in ungarischer Sprache.

Auf Grund einiger Einzelheiten linguistischer und heraldischer Natur weist die Verfasserin nach, daß dieses Petschaft zu Ende des 16. oder eher Anfang des 17. Jhs. angefertigt wurde. Das Jahr 1513 bezeichnet entweder das Herstellungsdatum eines älteren Zunftsiegels oder steht mit der Gründung der Zunft oder mit dem Erwerb des Privilegiums in Zusammenhang.

Das Petschaft der Goldschmiedezunft von Cluj ist aus Silber, ebenfalls von kreisrunder Form, mit einem Durchmesser von 31 mm und einer Dicke von 3 mm. Die im Felde des Petschafts in Bandform angeordnete Inschrift in deutscher Sprache ist in gotischen Minuskeln eingraviert. Die Ergänzung der vier Abkürzungen ergibt folgende Inschrift:

S/igillum/DER. CZECHER GOL/ts/C/h/M/i/DE ZU CLWSE/n/B/ur/G

Das Siegel stellt im Felde das Bildnis des heiligen Eligius, des Patrons der Goldschmiede dar. Der Heilige trägt die Bischofsmütze und das Bischofsornat. Bei dem rechten Bein steht in Kniehöhe ein Amboß auf einem Klotz; der Heilige hält mit der Linken einen Kelch auf dem Amboß; in der Rechten hat er einen Hammer.

Das genaue Herstellungsdatum dieses Petschafts ist uns unbekannt. Da aber die Goldschmiedezunft zu Ende des 14. oder spätestens zu Anfang des 15. Jhs. gegründet wurde, zu welcher Zeit auch das älteste, uns bis heute erhaltene Statut der Zunft geschaffen wurde und da auch der Stil und der in der Siegelinschrift verwendete Buchstabentyp diesem Zeitpunkt entsprechen, kann man annehmen, daß das Petschaft zur Zeit der Zunftgründung, also zu Ende des 14. oder Anfang des 15. Jhs. hergestellt wurde. Das Petschaft ist graviert. Die Sorgfalt, mit der das Bildnis ausgeführt ist, sowie die Schönheit der Buchstaben verraten die Geübtheit des Graveurs und ein hohes meisterhaftes Können.

Auf Grund des Bildes kann man behaupten, daß hier der älteste Siegeltyp der Goldschmiedezunft und zugleich das einzige, bisher bekannte gotische Petschaft einer Zunft vorliegt.

A TISZAÖRVÉNYI PÁRTA ÉS PÁRTAÖV

A II. Tiszai Vízilépcső építése nagymértékben veszélyeztette a régészeti emlékanyagot. Ezért széles körű mentési munkálatok váltak szükségessé. E feladatot a Magyar Nemzeti Múzeum látja el 1964 óta, amikor is előzetes terepbejárások, felmérések alapján került sor a feltáráshoz edemesnek tartott lelőhelyek kijelölésére. A választás többek között a Tiszaörvény határában levő Templomdombra és környékére esett,¹ ahol 1965-től kezdődően nagy kiterjedésű XI–XVII. századi települést, a hozzátartozó templom és temető maradványait kutatjuk.

Elsősorban a korabeli írásos források, valamint az ásatás eddigi eredményei alapján kezd kibontakozni a település története. A Tisza egyik holtága mellé települt viszonylag nagy lélekszámú falut I. István az egri püspökségnek adományozta.² A XI. század közepétől kezdve a falu élénk kereskedelmével, gazdag földműveléssel és virágzó iparával a környék egyik legfontosabb központja volt.³ A XII. században épült temploma részben elpusztult, amikor a tatárok a települést és környékét feldúlták. A XIV. század elején a templomot újra felépítik, a Templomdomb felső peremén mély temetőárkot készítettek, mely a XIV–XVII. századi temetőrész határolta. 1552-ben, feltehetőleg az egri vár ostromával kapcsolatos hadműveletek során elpusztult a település, de néhány évvel később lakott helyként szerepelt a korabeli forrásokban.⁴

A XIV–XVII. századi templom körüli temető gyakran egymásba vágott, erősen bolygatott sírjainak leletanyaga közül egy minden bizonnyal módosabb család halottjának koponyájánál talált gyöngyöspárta, továbbá a 113. számú sír pártaöve emelkedett ki.

Az enyhén ívelt alakú pártát növényi háncsra és textilre készítették.⁵ A háncreteget durva szövésű, vászonszerű anyaggal borították be. A párta homlok feletti része díszesebb, mint hátulso része. Mindkét szélét ezüsfonálból szőtt csipkeszerű hullámos paszomány zárja le. Felette két sorban felfűzött, apró, fehér színű üvegpaszta gyöngyökből készített gyöngysor húzódik, közte egyforma távolságra összesen nyolc, hosszanti irányban bordázott ezüsthenger teszi díszesebbé a párta alsó részét (1. ábra). A párta tetején hat, gyönggyel és ékkövel díszített, textilre felrakott boglár van. Közülük négy rubinnal, ill. ékkövet utánzó vörös

¹ A lelőhelyet 1967-ben közigazgatásilag Tiszafüredhez csatolták.

² Az I. István adománylevelében foglaltakat erősítette meg IV. Béla 1261-ben. Itt *Villa E u r e m* alakban szerepel a település, mint az egri püspökség ősi birtokainak egyike. *Balázs F.* – *Szederkényi J.*, Heves vármegye története. I. (Eger 1897) 300.

³ *Borovszky S.*, Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye története. (Bp. é. n.) 62.

⁴ *Kandra K.*, Adatok az egri egyházmegye történelméhez. I. (Eger 1885) 402.

⁵ A 68.64.C tsz. párta a XII. számú temetőszelvény DK-i negyedében, erősen bolygatott csontok között került elő 87 cm mélységben. Teljes hossza 177 mm, legnagyobb magassága 33 mm, szélessége 20–25 mm között váltakozik.

1. ábra

színű üveglapocskákkal, kettő nagyméretű gyöngyök és ezüsfonal felhasználásával készült. Az egyszerűbbnek tűnő boglárok oldalait köralakban felfűzött gyöngy-sorok díszítik. Felettük kehely formára kialakított ezüstpánt fehér színű, rubin lappal ékesített gyöngyszemet fog közre. A díszesebb boglárok testét gyöngykoszorú és sodrott ezüsfonál szegélyezi. Tetejükön gipszbe ágyazott, virágszirom formában elhelyezett sima üveg, ill. rubin lapocskák vannak, melyek közepébe vékony aranylemezt ragasztottak. A boglárokat kétsoros gyöngyfűzér kapcsolja egymáshoz (2. ábra).

Az ásatáson szerzett tapasztalatok, a párta formája és ívelésének mértéke alapján az ismertetett fejéket „előpártá”-nak véljük, melyet főleg fiatal lányok viseltek homlokukon.⁶ Díszességét és viszonylag bonyolult készítményét figyelembe véve, a gyöngyöspárta képzett mesterember munkájának tűnik. Nem tartjuk kizártnak, hogy a lelőhelyhez legközelebbi nagyvárosban, Debrecenben készült, ahol a ruházati ipar a XVI–XVII. században nagymértékben fellendült.⁷

A gyöngyös-bogláros párta a párták legfejlettebb és egyben legkésőbbi formája.⁸ A kevés, vizsgálható állapotban megmaradt hasonló leletanyag alapján az örvényi párta korát a XVII. század második felére keltezhetjük.⁹

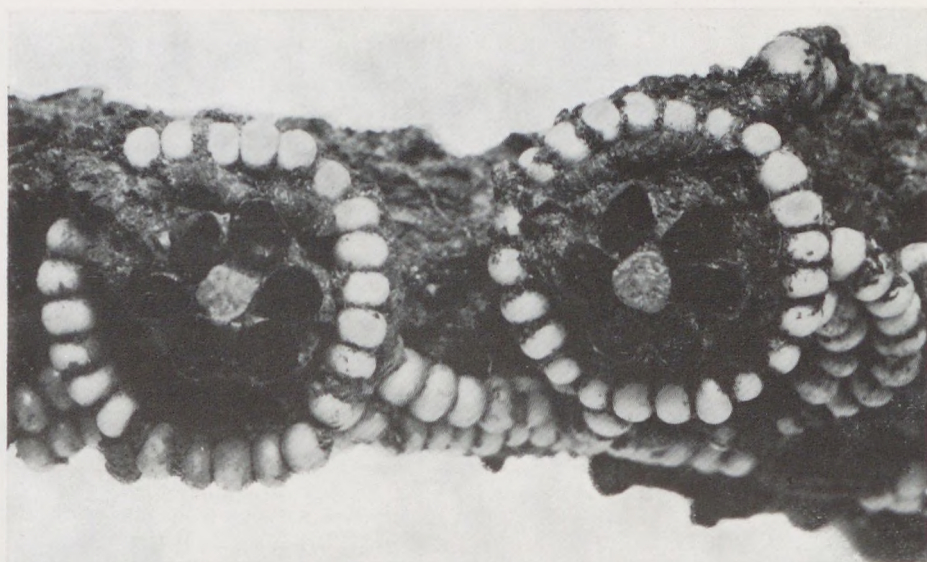
⁶ Radvánszky B., Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. (Bp. 1896) 231.

⁷ Debrecenben a XVII–XVIII. században kilenc ruházati iparág virágzott. *Berlász J.*, Ipar és kereskedelem. Magyar művelődéstörténet. III. (Bp. é. n.) 198.

⁸ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. BHH3. (Bp. 1938) 60–61.

⁹ Uo. 61., 331. kép. A kecskeméti gyöngyöspártát, mely az örvényivel közeli hasonlatosságot mutat, szerző a XVIII. sz. elejére keltezi.; *Höllrigl J.*, Arch. Ért. 47(1934) 108–109., 80. kép. A kriptá feltárásakor nagy mennyiségű laposra csiszolt gránát, rubin és gyémánt lapocskákat találtak. Nagy részük boglárba volt foglalva. Az ékkő lapocskákat gipszbe ágyazták, 6–6 darab alkotott egy-egy virágszirom formát, közepükön aranylemezzel, hasonlóan a tiszaozvényi párta boglárjaihoz. A leleteket a szerző XVII. századnak tartotta.

Hasonló boglárok kerültek elő a sári (Vas m.), továbbá a tiszaroffi református templomból is. *Bálint A.*, Dolg. 14(1938) 157., 11. kép. A temetőben több gyöngyöspárta, ill. töredéke volt.

2. ábra

A tisztaörvényi pártával hasonlóságot mutat a leletmentés során előkerült szadai gyöngyöspárta.¹⁰ Az ovális alakú pártát növényi hánccsra készítették. A hánccs-réteg mindkét oldalát durva szövésű vászon borította (3. ábra). Az így kapott, szinte alapépítménynek tekinthető pártarészt vékony, sodrott fonállal rögzítették.¹¹ A pártá tetején eredetileg kilenc, gyönggyel és laposra csiszolt vörös színű üveglappal díszített boglár volt. A boglárok középső része minden esetben textilből készült, melyet vagy ezüst szállal, vagy fonállal csavartak körül (4. ábra). A kisebb méretű boglárok alsó szélénél fémfonálból szőtt paszomány, négy sarkánál a textilre varrva kerek, közepén lyukkal ellátott lapos ezüstkorong tette díszesebbé a pártát. A boglárok hengeres testének közepén átlós irányban négy, nagyméretű üvegpasztagyöngyöt, ezek tetején egy-egy fémkorongot helyeztek el, melyeket spirálhuzallal fűztek egymáshoz. Legfelül gipszbe rakott, virágszirom formában elhelyezett, laposra csiszolt vörös színű üvegdarabok egészítették ki a boglárt. A nagyobb méretű boglárok szerkezete egyezik az előzőkkel, bár a középső, hengeres test oldalaihoz összesen nyolc – négy kisebb, négy nagyobb – fonállal körülcsvart díszítményt rögzítettek, tetejükön egy-egy üvegpasztagyönggyel. A gyöngyök középebe vörös színű üveglapocskákat illesztettek. A pártá két szélét fonálra felfűzött egy- és kéttagú fehér, valamint szürkés színű gyöngysor szegélyezte. A szadai pártá korát a XVI. század végére, XVII. század elejére keltezhetjük.

¹⁰ Fehér G. leletmentése 1966. IV. 21-én. A pártá a Szada (Pest m.) Rákóczi u. 1. sz. telken, templomkörüli temető bolygatásakor került elő. A MNM Középkori Oszt. gyűjteményében 69.12.Cltsz. alatt szerepel. Dokumentációja: MNM Adattár, XV. 162/1966. Ezúton mondok köszönetet Fehér Gézának a lelet közlésre való átengedéséért.

¹¹ A pártá méretei: legnagyobb belső szélesség: 116 mm, legnagyobb külső szélesség: 178 mm, legnagyobb belső magasság: 102 mm, legnagyobb külső magasság: 131 mm.

3. ábra

A szadai és tisztaörvényi gyöngyöspárták vizsgálata során felmerült kérdésekkel a lehetőségek szabta határokon belül szeretnénk részletesebben is foglalkozni annál is inkább, mivel a pártá nemzeti viseletünk legelterjedtebb tartozéka volt hosszú évszázadokon keresztül.

A pártá szó számos jelentéssel bír. Jelentheti valaminek a szegélyét, peremrészét, szélét, karimáját stb. Pártá szóval jelölik a virágos növények virágszirmainak egy részét, a patás állatok pata, vagy köröm felső szegélyét, a hajótest felső fedélzetrészét körülölelő bordázatot, sőt a szó használatos az építészetben is. A fej díszét képező pártá legkorábbi említése a XIV. század végéről származik.¹²

Hosszú ideig szláv eredetűnek tartották és a bolgár *p a r t a* – arannyal hímzett kendő – szóból származtatták. Kniezsa István majd Gunda Béla kutatásaik alapján úgy vélték, hogy a korábbi véleményekkel ellentétben a szláv népek vették át a magyar nyelvből és a szó eredetije nem szláv, hanem a középfelnémet *p o r t e*, melyből a magyar *p a r t a*–*p á r t a* szó képződött.¹³ A környező szláv népek csak

¹² Kniezsa I., A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 2. rész. (Bp. 1955) 904–905.

¹³ Uo.

4. ábra

a XVI. században ismerkedhettek meg a magyar közvetítéssel e területekre került pártával és ez időben jelenik meg a horvát, a szlovén, a szlovák és a kárpát-ukrán nyelvterületeken a *párt* szó is.¹⁴

A későközépkorban általánossá váló pártaviseletnek feltehetőleg jóval korábbi előzményei lehettek. Szabó Kálmán a Kecskemét környéki honfoglaló sírokból előkerült préselt ezüstkorongokat, melyeket a koponya halánték részénél talált, a honfoglalás kori pártá díszítő vereteinek tartja. A gyöngysor keretelésű veretek peremén a felvarrásra szolgáló lyukak textilpártára engednek következtetni. A honfoglaló sírokban talált pártá veretek sokban hasonlítanak a XIV–XV. századi veretes pártákhoz, csupán utóbbiakon gótikus ízlésű díszítés van.

A gyöngyöspárták legkorábbi előzményeinek Szabó Kálmán a XI–XII. századi sírokból a koponya környékéről előkerült gyöngyöket véli.¹⁵ Úgy tűnik, a XI–XII. századi sírokban talált gyöngyök és a XVII–XVIII. század legdíszesebb gyöngyöspártái azonos szerepet tölthettek be: a fej, a hajzat ékesítését.

A pártá használatát tekintve sem egyforma a kutatók véleménye. Egy részük a pártaviseelés jogát kizárólag hajadon lányokra korlátozza: „A pártát a lányok, mint a hajadonság, szüzesség jelvényét viselték”,¹⁶ míg mások szerint lányok és asszonyok is viselhettek pártát, csak más-más formáját. Előbbiek az ún. „karika-pártát”, utóbbiak „kontypártát”.¹⁷ Az eddig ismert párták alapján nehéz lenne

¹⁴ Gunda B. szerint a XVI. századi fejlett magyar–szláv ipari, kereskedelmi és személyes kapcsolatok, továbbá a jobbágyok költöztetése során kerülhetett a magyar pártá az említett területekre. Így kerültek át a *bekes* szláv megfelelője a *bekes*; a *mente* – *menten*; a *köponyeg* – *kepen-jeg*; a *ködmön* – *kudmen*; sőt a *csizma* – *cizme* tárgyak ill. szavak is. Gunda B., Magyar Nyelvőr 89 (1965) 476–479.; Fodor I., Mire jó a nyelvtudomány. (Bp. 1968) 208–209.

¹⁵ Szabó K., FA 7(1955) 123–125.; Úa., Az alföldi... 60.

¹⁶ Uo. 58.

¹⁷ Radvánszky B., i. m. 229.

e kérdésben állást foglalni, mivel a sírokból előkerült párták vizsgálatát csak ritkán, vagy egyáltalán nem követte az embertani anyag feldolgozása, kormeghatározása. Ugyanakkor a XVI–XVII. századi írásos források tanúsága szerint az asszonyok hagyatéki leltáraiban, végrendeleteiben nagy számban fordulnak elő pártaemlítések, bár ez esetben nem lehet eldönteni, hogy a szóban forgó pártá asszonypártát, esetleg a tulajdonos lánykorában viselt pártáját jelenti-e.¹⁸ Az tűnik leginkább valószínűnek, hogy a sokféle pártá közül volt olyan, melyet lányok, de olyan is, melyet asszonyok viseltek, továbbá, hogy ezek valamilyen formában különböztek egymástól. E véleményünket látszik megerősíteni a fejdíszek különböző fajtáinak használata, melyeknek csupán rendeltetésük volt azonos, a hajzat díszítése.

Legelterjedtebb természetesen a pártá, használatát, díszítését, formáját és készítési módját figyelembe véve többféle megjelenítésben, mint pl.:

- a) veretes pártá – textilborítású növényi hánusra felvarrt ezüst, vagy bronz lemezből készített veretekkel. Az előrész díszesebb, két oldalán, ahol a hajfonat eltakarta a pártát, vagy hiányoznak a veretek, vagy egyszerűbb díszítésűeket találunk;¹⁹
- b) fémszálas pártá – főleg textilre készítették. Fő díszítő elemük a virágszirom alakban felvarrt ezüst, vagy bronz spirálfonál volt;²⁰
- c) gyöngyöspártá – textilborítású növényi hánusra többféle technikával és formában felfűzött gyöngyök és gyöngysorok között elhelyezett drágakövek és drágakő utánzatok tették még díszesebbé. Széleit általában gyöngysorokkal szegélyezték. Gyakran boglárok gazdagították.²¹ A gyöngyös-bogláros pártá a párták legfejlettebb és egyben legkésőbbi formája;²²
- d) keskeny pártá – feltehetően csak lányok viselték. Textiljének anyaga és színe egyezett a ruházattal;²³
- e) széles pártá – csak asszonyok viselték;²⁴
- f) olasz pártá – a XVI–XVII. században terjedt el, szerkezetükről keveset tudunk;²⁵

¹⁸ Radvánszky szerint az asszonyoknál a pártá viselete a XVII. sz. utolsó harmadától kezdve hanyatlik. Az 1670 utáni hozományleltárakban sokkal kevesebb a pártaemlítés, mint korábban.

¹⁹ Ilyen típusú pártaveretek: Aranyegyháza, Bócsa, Bene, Csut, Mohács-Cseleptak.

²⁰ Hasonló díszítéssel készített pártamaradványok: Fülöpszállás, Kaszaper, továbbá Encsencs, Mohács-Cseleptak és Tiszaörvény.

²¹ Véleményünk szerint nem beszélhetünk külön bogláros pártákról, a gyöngyös párták egyik fő díszítő eleme a boglár, míg a különféle boglárok szerves tartozéka, szerkezeti eleme a gyöngy és gyöngysor.

²² Radvánszky B., i. m. 230.: a párták szélszegésénél két módon használták fel a gyöngyöt: a) fonálra felfűzött gyöngysort rögzítettek a pártá széléhez; b) fonálra felfűzött gyöngysort csipkeszerű elhelyezésben rögzítettek a pártához.

²³ Uo. 234.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 235.

5. ábra

6. ábra

g) udvarló párta – a XVI–XVII. századi előkelő asszonyok környezetében tartózkodó hajadonok viselték.²⁶

A különféle anyagból készített pántszerű alaprészt verettel, gyönggyel, boglárával stb. díszített párta a XIV–XV. századtól kezdve terjed el széles körben, a XVI. századtól a XVII. század közepéig leggyakoribb a használata. Ez időből maradt meg néhány párta és fejdísz ábrázolása is²⁷ (5–6. ábra). A korabeli írásos adatok közül a XVI–XVIII. századi hagyatéki leltárak, végrendeletek és hozománylisták tartalmazzák a legtöbb pártaemlítést.²⁸ Jelen dolgozatunkban nincs

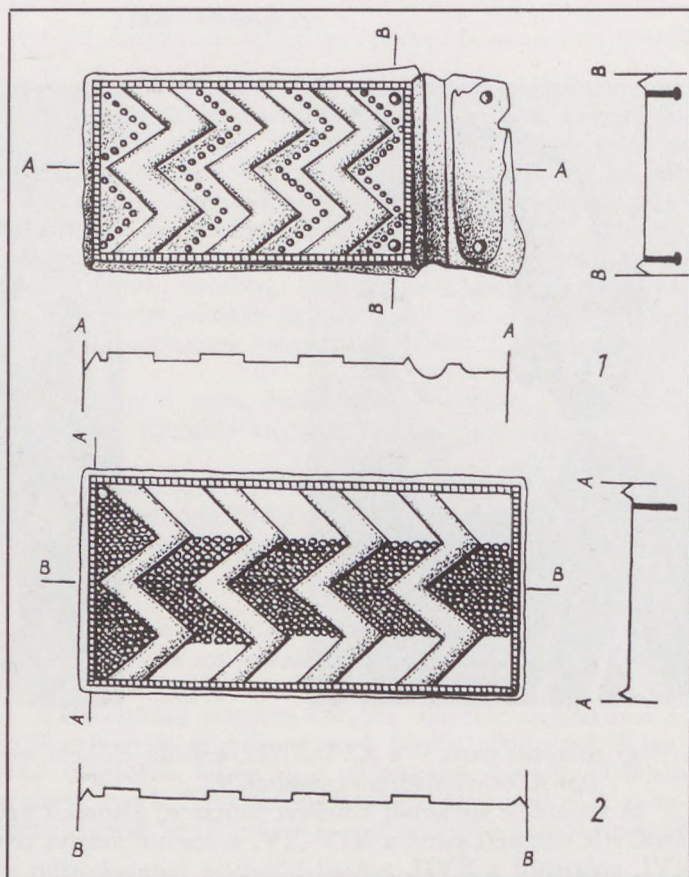
²⁶ Uo. 235–236. A párta mellett a következő fejékeket használták a XVI–XVII. sz.-ban: a) *koronka* vagy *korona* – a nyakszirten viselték, általában textilből készült. Gyönggyel díszítették, gyakran az ékszerek közé sorolták; b) *kopet* – a XVII. sz. elejéig használták, ettől kezdve helyette a koronát viselték. A pártához hasonló fejékesség lehetett, a Thurzó család drágaságai között volt gyakori; c) *homlokelő* – a főköttő tartozéka volt, a homlokrészen viselték. Gyönggyel díszítették; d) *bajnyomtató* – textilből készített pántlikára gyöngyöt és boglárt varrtak. Feltehetőleg ötvösök készítették; e) *fedél* vagy *fedelka* – a homlokelőhöz hasonló, annál szélesebb, a főköttő előzménye lehetett; f) *főköttő* – csak asszonyok viselték, számos fajtája volt ismeretes; g) *fejre való kendő* – patyolatból, selyemből készítették; h) *siíveg* – változatos anyagból készítették változó formákkal, számos válfaját ismerték és viselték.

²⁷ Szendrei J., A magyar viselet történeti fejlődése. (Bp. 1905) 96., 72. kép.; Ua., Arch. Ért. 27(1907) 193–205., VI. t. 4., VIII. t. 3.

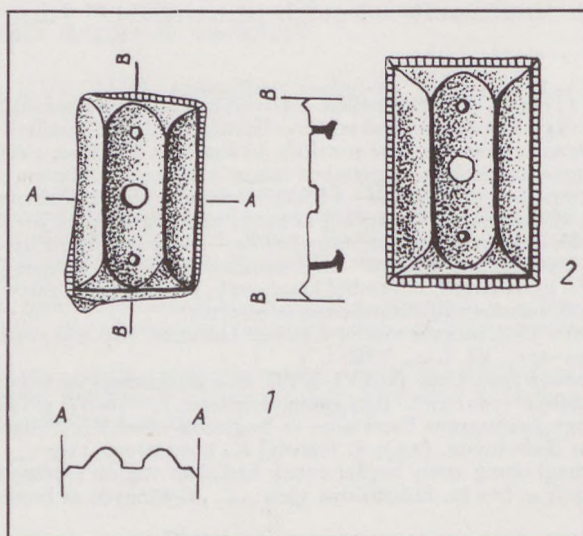
²⁸ Radvánszky B., i. m. II. XVI–XVII. sz.-i hozomány- és hagyatéki leltárakban: 1. Paksy Kata hozománya 1539: „... Egy gyengyes parta ...” (6–7); 2. Görgye M. hozománya 1590: „... Item egy gyeöngyeos Parta azon es Boglarok vadnak ...” Eredetije a Radvánszky család levéltárában Radványon. (74.); 3. Károlyi K. hozománya 1595: „... Egy cöreg partha, kin vagjon tizenegj cöreg arany boglar ennek hathaban vagjon Gyemanth az cöthen penig Rubint ...” (76–91.); 4. Sos M. hozománya 1602: „... Gyöngyös es boglaros parta kettő ...” (100.)

7. ábra

8. ábra

9. ábra

mód az összes XVI–XVII. századi írásos adat elemzésére, csupán ezek egy részének ismertetésével – messzemenő következtetések és általánosítások nélkül – szándékozunk érzékeltetni a pártaviselet széles körű elterjedését, még akkor is, ha az írásos emlékekben előforduló díszítő elemek egy része nem tartozik szükségszerűen párta vagy fejékesítőhöz.

A közel 350 XVI–XVII. századi megvizsgált írásos emlékekben pártaemlékezés 43 esetben, az összes 12%-ában fordul elő. Még magasabb az arány, ha azokat az elemeket vizsgáljuk, melyek párta díszítőrészei, de különálló ékszerek is lehetnek: boglár – 90 esetben, 27%; gyöngy és gyöngyfüzés – 67 esetben, 20%; rubin – 83 esetben, 24%. Viszonylag magas arányszámot mutat a korábban ismertetett különféle fej- és hajékesítők előfordulása is: korona – 5; koronka – 28; kopot – 4; homlokelső – 17; hajnyomtató – 5; fedél vagy fedelka – 7; főkötő – 61 süveg – 41 esetben szerepel.

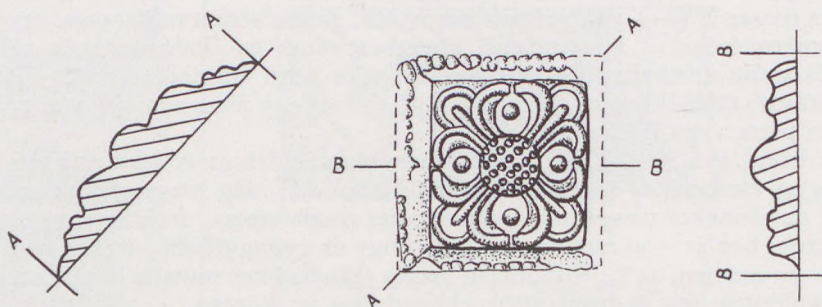
Pártaviseletünk a XVII. század második felétől kezdődő átmeneti visszaesés után a reformkor, a szabadságharc, a kiegyezés és a millennium által fellendített nemzeti viseletünkben újra jelentős helyet foglal el. Századunkban a második világháborúig alkalmi öltözetekkel szerepel, megszűnéséről csak a legutóbbi évtizedeket tekintve beszélhetünk.

1965-ben a XIV–XVII. századi temetőrész feltárása közben a 112. számú gyermeksírban bronzveretes pártaoövet találtunk.²⁹

A bőrre aklaszegekkel felerősített, préselt, négyzet alakú veretek sorát trapéz alakú csat és a hozzá tartozó díszített csatlemez zárta le (7. ábra). A gazdagon díszített veretek közül négy nagyméretű, téglalap alakú; öt négyzet alakú; hat kisméretű, téglalap alakú. A nagyméretű téglalap alakú veretek 60×30 mm méretűek. Széleiken 1 mm széles, vésett keretelést készítettek, melyet a veret olda-

Eredetije a Radvánszky család levéltárában Radványon; 5. Thurzó Zs. hozománya 1603: „... Négy szolgáló lánynak való fűzött gyöngyös pártá...” (104–111.) Eredetije a Batthyány család levéltárában Kőpcsényben; 6. Vékey K. hozománya 1609: „... Item ket geonges parta...” (133.); 7. Vay A. hozománya 1639: „... Két gyöngyös pártá...” (267.) Eredetije a Vay család levéltárában Berkeszen; 8. Eszterházy Zs. hozománya 1650: „... Négy rubintos gyöngyös, bogláros pártá...” (308.) Eredetije a Berényi levéltárban Bodakon: fasc. 71. Nr. 25.; 9. Újfalu-lussy Zs. hozománya 1671: „... Egy rubintos gyöngyes boglarokkal csinált parta...” (354.) Eredetije a Berényi levéltárban Bodakon: fasc. 71. Nr. 70.; 10. Ormány A. hozománya 1581: „... Harom parta... az harmadyk gjeongjes...” (54.); 11. Tatay I. hagyatéka 1607: „... Egy fekete gyöngyös pártá...” (119–21.) Eredetije a Barkóczy levéltárban Pálócon; 12. Monoky É. hagyatéka 1607: „... Gyöngyös pártát...” (132. No1.); 13. Darholcz F.-né hagyatéka 1642: „... Egy hét boglárú pártá akinek gyöngyét leszedték...” (275.) Eredetije az Andrássy levéltárban Krasznahorkán: fasc. 44. No. 244.; 14. Illésházy K. hagyatéka 1658: „... Csipkék formára csinált gyöngyes parta dimánt boglarokkal...” (311.) Eredetije a Batthyány levéltárban Kőpcsényben.

²⁹ A viszonylag ép állapotú, 12–14 év körüli váz maradványai bolygatatlan helyzetben kerültek elő 117 cm mélységben. Tájolása: É–Ny, 93°. A medence felső része és az utolsó borda közötti gerincírcszen levő pártaoövet „in situ” vettük fel. A veretek eredeti helyükön maradtak, az őv helyzetéből ítélve a tetemet kissé oldalra fordították. A leletek restaurálását a szolnoki Damjanich János Múzeumban végezték el, ahol részben a veretek gyenge állapota következtében a pártaoöv nagy része elpusztult. Az őv elülső oldalán levő veretek díszesebbek voltak, mint a hátoldalon elhelyezettek. A sír mellékletei közé tartozott továbbá két bronz ruhadísz és a baloldali medencén levő jellegtelen cseréptöredék. A leletek a MNM Középkori Oszt. gyűjteményében a 68.66.1–11. ltsz. alatt szerepelnek.

10. ábra 1

laira merőleges sűrű, bekarcolt egyenesekkel töltöttek ki. A veret testét alig kiemelkedő, leginkább a fekvő „M” betűhöz hasonlítható mintázattal, továbbá a veret hosszabbik oldalával párhuzamosan futó pontsorral díszítették (8. ábra 1). A nagyszíjvég a fenti veretekhez hasonló, a pontsor azonban a fekvő „M” szárai között helyezkedik el (8. ábra 2).

A 28×28 mm nagyságú vereteket gyöngysorszerű díszítés keretezte. A ferde síkban felalapált oldalak négyzet alakú belső mezőhöz csatlakoznak, melyet négylevelű, rozetta formájú díszítéssel töltöttek ki. A hármas tagolású levéldíszek szárai között egy-egy félgömb, továbbá a mező közepén nagyméretű, pontozott félgömb teszi teljessé a veret díszítését (9. ábra 1–2). A 28×18 mm méretű, téglalap alakú veretek rövidebb oldalukon állva helyezkednek el az övön. A vereteken, a hosszabbik oldallal párhuzamosan futó két, éles gerinc ívelt vájatot fog közre, melyben a felerősítésre szolgáló szegek helyei látszanak (10. ábra 1–2). A trapéz alakú övcsathoz dupla lemezből készített csat-test kapcsolódik, felső részét gótikus betűsor díszítette.

Az övveretek restaurálás utáni töredékes állapota ellenére, az eddig ismeretekkel is összevetve, szükségesnek tartjuk a veretek díszítőelemeinek bővebb tagolását, s néhány, a pártaövről korábban alkotott megállapítás összegezését.

A magyarság viseletében a veretes pártaövek használata a XV–XVII. században vált általánossá,³⁰ főleg a középnemesség és a módosabb parasztság körében.³¹ Korábban a pártaöv nemcsak a veretekkel ellátott, hanem minden olyan övet jelentett, amely a textilnél szilárdabb anyagból készült.³² Pártaöveket férfiak és nők egyaránt viselhettek.³³ A pártaöv vereteit ötvösök készítették, anyaguk rendszerint gyenge minőségű ezüst vagy bronz, megmunkálásuk préselés és trébelés.³⁴ Az övek hátoldalán elhelyezett veretek általában egyszerűbb díszítésűek, mint az elülső oldalon elhelyezettek.³⁵ A XV. századi vereteken gótikus ízléssel készültek a rozettás díszítések csakúgy, mint legtöbbször a csatlemezekon elő-

³⁰ Szabó K., A pártaöv. (Kecskemét 1934) 6: „1672-ben a kecskeméti magistrátus a legmegszokottabb tárgyakat, – köztük a pártaövet – nem vonja adózás alá”.

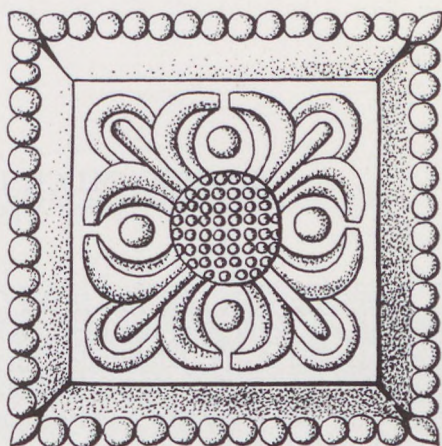
³¹ B. Oberschall M., A salgótarjáni, orgondaszentmihályi és pakonyi középkori sírleletek. Művelődéstörténeti Füzetek. I. 10. (Bp. 1942)

³² Radvánszky B., i. m. I. 119., 195.

³³ Szabó K., Az alföldi ... 63.

³⁴ Ua., A pártaöv. 6–7.

³⁵ Ua., Az alföldi ... 66.

10. ábra 2

forduló betűsorok.³⁶ Viszonylag elterjedt motívum a vízszintes irányban elhelyezett „M” sor, eredete feltehetőleg a korábbi szövésmintákkal hozható kapcsolatba,³⁷ a textilöveket utánzóhatták.³⁸

A pártáövek viselete a XII. századtól a XVII. század végéig követhető nyomon a leletanyag – és részben az írásos emlékek alapján. Utóbbiakban főleg a XVI–XVII. században szerepelnek pártáöv említések. A XVI–XVII. századi hozománylisták,³⁹ végrendeletek,⁴⁰ hagyatéki leltárak⁴¹ között gyakran találunk a pártáöv viselésére vonatkozó adatokat, nem egy esetben bizonyítva azt, hogy családon belül örökölték.

A tiszsaörvényi pártáöv korát a csatlemezen levő gótikus betűsor,⁴² a négyzet alakú veretek gyöngysoros keretelése,⁴³ rozettás mintázata, a szövés technikát utánzó díszítések⁴⁴ alapján a XV. századra keltezhetjük.

HORVÁTH BÉLA

³⁶ B. Oberschall M., i. m. 5. A gótikus betűsört vallásos felirat maradványának tartotta.

³⁷ Bártky Zs., MNM Néprajzi Oszt. Ért. 2 (1901) 147–162.

³⁸ Szabó K., Az alföldi ... 63., 334–337. kép.

³⁹ Radvánszky B., i. m. I. 72: Bárczay A. hozománylistája 1588: ... negi Parta Eö ...

⁴⁰ Maghy P. ingóságai 1529: „... Vagyonnala eg fefy.nek walo parta ew ...” Radvánszky B., i. m. II. 4.; Félegyházi F.-né végrendelete 1564: „... Towabba wagoon harom partaöwem. ...” Uo. 103.; Jó M. végrendelete 1570: „... Item l parta ew weres maytzin araniozoth ...” Uo. 24.

⁴¹ Báthory F. ingóságai 1552: „... harom partha w Egyk vont ewst ...” Radvánszky B., i. m. II. 9.; Horváth G. ingóságai 1579: „... Item edi eoregh reghi modra valo partaw, Araniazot, Inasra valo ...” Uo. 29.; Z. Horváth M. ingóságai 1579: „... Matthiae venit unus Baltheus. ...” Uo. 41.

⁴² Kaszaper: Bálint A., Dolg. 14 (1938) 148., XIV. t. 2. Mohács-Cseleptak: Fehér G., Arch. Ért. 82 (1955) 212–228., XXXIX. t. 2.; Salgótarján: B. Oberschall M., i. m. 5., IV. t. 4.; MNM Középkori Oszt. 61.56.76.C. ltsz., ismeretlen lelőhely.

⁴³ Salgótarján: B. Oberschall M., i. m. 4., II. t. 3.; Zagyvapálfalva: D. Dornyay B., Zagyvapálfalva „Pusztatemplomának” középkori régiségei. Salgótarjáni Könyvek. (Keszthely 1944) 5. kép.

⁴⁴ Tiszaújfalu: Szabó K., Az alföldi ... 68., 350. kép.; Aranyegyháza: Uo. 66.; MNM Középkori Oszt. 61.56.17.C ltsz., ismeretlen lelőhely.

KOPFSCHMUCK UND PRUNKGÜRTEL VON TISZAÖRVÉNY

Seit dem Jahre 1965 sind in der Gemarkung von Tiszaörvény Ausgrabungsarbeiten zur Freilegung der Reste (Kirche, Friedhof) einer großangelegten Siedlung aus dem 11–17. Jahrhundert im Gange. Von den Funden, die aus den Gräbern des spätmittelalterlichen Friedhofsabschnittes zum Vorschein gekommen sind, tritt ein verzierter Kopfschmuck und ein mit Beschlägen geschmückter Ledergürtel hervor.

Der Gebrauch der von den Goldschmieden hergestellten, mit Beschlägen verzierten Ledergürtel war, von Männern und Frauen gleichfalls getragen, im 15–17. Jahrhundert allgemein verbreitet. Ihr Herstellungsverfahren und Gebrauch, sowie ihre Verzierungen können auf frühere Vorgänge zurückgeführt werden. Auf den Silber- und Bronzeplatten der Ledergürtel des 15. Jahrhunderts kommen die Verzierungs-elemente der gotischen Kunst häufig vor.

Der geschmückte Haarreif ist der häufigste Kopfschmuck der ungarischen Tracht des 15–18. Jahrhunderts. Ein Teil der in den Gräbern des 11–12. Jahrhunderts gefundenen Perlen dürfte der Schmuck unserer frühesten Haarreife gewesen sein. Diese wurden auch von Frauen und Mädchen getragen. Von den vielerlei Kopfschmücken waren die mit Rosetten, mit Edelstein und mit Perlen verzierten Haarreifen, chronologisch ältesten Stücke. Am häufigsten wird der Haarreif vom 16. Jahrhundert an, bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts gebraucht. Diese Tracht erlebt im 19. Jahrhundert noch einmal einen Aufschwung, jedoch ist sie im 20. Jahrhundert nur mehr in einzelnen Volkstrachten erhalten geblieben. Die Tradition ist durch verschiedene Sprüche und Volkslieder bewahrt.

EIN UNBEKANNTES WERK VON EGIDIUS SADELER

Die zeitgenössischen Bildquellen, die von dem Äußeren des siebenbürgischen Fürsten Gabriel (Gábor) Bethlen (1613–1629) auf uns geblieben sind, gehören zu zwei Teilgebieten der Kunstgeschichte. Die in den auf eine große Tradition zurückblickenden siebenbürgischen und oberungarischen Münzstätten geprägten fürstlichen Münzen zeigen im allgemeinen Profilbildnisse des Fürsten. Die Identität des Bestellers mit dem Dargestellten sichert – zwischen den durch die Kunstgattung gesetzten Schranken – ihre Authentizität.¹ Die andere Gruppe der ikonographischen Quellen bilden die graphischen Blätter, deren große Mannigfaltigkeit die vielseitigen politischen Beziehungen Siebenbürgens am Anfang des dreißigjährigen Krieges spiegelt. Bethlen, der für Wien eine ständige Drohung bedeutete, hatte Beauftragten an allen antihabsburgischen und protestantischen Höfen von Venedig bis Stockholm und von Haag bis Moskau. Der systematischen Bearbeitung seiner Porträts muß unbedingt eine langjährige Sammelarbeit in allen Kupferstichkabinetten und größeren Bibliotheken Europas vorangehen, denn seine diplomatischen und militärischen Erfolge machten seine Gestalt weit und breit bekannt und volkstümlich.

Die Unübersichtlichkeit des graphischen Materials ist aber nur eine scheinbare. Die Darstellung einer kleinen Gruppe der Blätter – mit dem Kupferstich des Straßburger Jakob van der Heyden an der Spitze – geht auf den Schautaler aus dem Jahre 1619 zurück.² Ein andermal erscheint der Dargestellte wieder im Profil, trägt aber Rüstung und hält Streitkolben in der Hand. Diesen Typ leitet der Kupferstich von Crispyn I. van der Passe ein. Diese Darstellungsart geht auch auf Münzen zurück, die aber nicht Bethlen, sondern einer seiner Vorgänger, Sigismund (Zsigmond) Báthory (1581–1602) prägen ließ. Es wurde nämlich festgestellt worden, daß der Stich von der Passe's ursprünglich diesen Fürsten dargestellt hatte, nur seine späteren Zustände den Namen Bethlens tragen, es hat also unter den authentischen Bildnissen dieses letzteren keinen Platz.³

¹ Huszár L., Bethlen Gábor pénzei (Die Münzen von Gabriel Bethlen). (Kolozsvár 1945)

² Singer, H. W., Allgemeiner Bildniskatalog. Nr. 7219. Die Münze beschrieben bei Huszár, L., a. a. O. Nr. 65.

³ Der erste Zustand, wo die Inschrift mit der Jahreszahl 1595 sich auf Báthory bezieht, gibt den Dargestellten im linken Profil (Singer, Nr. 5334). Im zweiten Zustand blieb die Gestalt und die Jahreszahl unverändert, nur der Name Báthorys wurde mit dem Bethlens vertauscht. Die Platte wurde aber noch zum dritten Male umgearbeitet: die Kopfhaltung wurde verändert, der Dargestellte schaut aus dem Bilde heraus. Auch die Jahreszahl wurde auf 1620 verbessert. Hollstein, F. W. H., Dutch and Flemish Engravings, Etchings and Woodcuts. Nrn. 686 und 829. Den dritten Zustand kennt er nicht. Für die Vorlage siehe: Huszár, L., Münzkunst in Ungarn. (Bp. 1963) Abb. 57. Die Verwechslung Bethlens mit Báthory ist nicht selten, siehe z. B. Hind, A. M., Engraving in England in the 16th and 17th Centuries. II. (Cambridge 1955) Tafel 235, 241.; Rózsá, Gy., Budapest régi látképei (Alte Städtebilder von Budapest). (Bp. 1963) Nr. 2/d.

Alle anderen Blätter lassen sich in zwei Typen einreihen, wo die Differenz nicht in der Grösse des Ausschnitts, sondern anderswo liegt. Der eine Typ gibt Bethlen ohne Hände und Kopfbedeckung, der andere mit Mütze auf dem Kopf und Streitkolben in der rechten Hand. Die in deutschen, französischen, italienischen, englischen und niederländischen Werkstätten entstandenen Porträts sind im Grunde auf zwei Blätter zurückzuführen, die den ersten und zweiten Zustand einer und derselben Platte darstellen.

Die originelle Komposition ist ein Brustbild im Oval ohne Hände, in einem aus Fahnen und Waffen ausgestalteten Rahmen. Die Rundschrift gibt das Lebensalter Bethlens in 39 Jahren an und endet mit der Jahreszahl 1620. Auf dem unsignierten Blatte ist der Platz unter dem Bilde für die Schrift frei gelassen worden. Bethlen trägt ungarische Tracht, sein Haar ist nach der türkischen Mode frisiert, das heißt abrasiert, nur in der Mitte des Kopfes lang gelassen (Abb. 2). Die Umarbeitung beim zweiten Zustand betrifft folgende Veränderungen: das Blatt bekam eine Devise mit einem Distichon. Die Komposition wurde mit der Streitkolben haltenden rechten Hand ergänzt. Den Kopf deckt eine Pelzmütze, deren Feder die Rundschrift durchschneidet. Der Ausdruck des Porträts auf dem zweiten Zustand wurde durch die Veränderungen majestätischer, weniger exotisch, als früher. Vielleicht gehen wir nicht zu weit, wenn wir die Umgestaltung mit der Kritik einiger seiner westlichen Partner über seine Türkenfreundschaft in Verbindung bringen und feststellen, daß die Mütze um die türkische Haartracht zu verbergen angewandt wurde⁴ (Abb. 3).

In Anbetracht der jetzt beschriebenen Komposition, die – wie gesagt – in der Ikonographie Bethlens einen Archetyp bedeutet, herrscht in der Literatur eine Unsicherheit.⁵ Wir sollen aber nur die Bildnisse des in Prag arbeitenden, berühmten Antwerpener Kupferstechers Egidius Sadeler durchblättern, um den Meister des Bethlen-Porträts bestimmen zu können. Sadeler signierte das Bildnis des ungarischen *Judex Curiae* und späteren *Palatins* Sigismund Forgách im Jahre 1615⁶ (Abb. 1). Die Vergleichung der Forgách- und Bethlen-Bildnisse zwingt uns zur Folgerung, daß beide Blätter von derselben Hand stammen. Die Einstellung und die Kleidung sind beinahe wortgetreu dieselben, nur die Gesichtszüge unterscheiden sich voneinander. Bei Bethlen ist das Stoff des Mantels mit Blumen gemustert. Der Rahmen des Bethlen-Porträts könnte man am ehesten eine spiegelverkehrte, freie Umarbeitung der Vorlage nennen: man findet dieselbe Gegenstände in veränderten Aufstellung darauf. Diese Methode der Neubenützung

⁴ Plattengröße: 277 × 181 mm. Die Aufzählung der vielen Kupferstich und Ölkopien – manchmal in spiegelverkehrter Einstellung – ist für uns jetzt nicht möglich. Die beste Variante in Öl besitzt die Historische Bildergalerie des Ungarischen Nationalmuseums, Inv. Nr. 839. Über die Zweideutigkeit der Beurteilung Bethlens in der zeitgenössischen Flugblattliteratur siehe: *Coupe, W. A.*, *The German Illustrated Broadsheet in the 17th Century*. I. (Baden-Baden 1966) 74.

⁵ Zuerst erkannte *W. E. Drugulin* die Zusammengehörigkeit der zwei Zustände, hat aber die Komposition ein Werk des Hendrik Hondius gehalten (*Allgemeiner Porträtkatalog*, Nr. 1478). *Singer* zählt die Blätter unter den Namen Lukas Kilians auf (a.a.O. Nrn. 7209–7211). Im Abbildungsverzeichnis der von *Sándor Domanovszky* redigierten und vor dem zweiten Weltkrieg in ungarischer Sprache erschienenen „Ungarische Kulturgeschichte“ wurde die Vermutung ausgesprochen, daß die Komposition von Egidius Sadeler stammt, die Attribution blieb aber unbewiesen [Magyar művelődéstörténet. III. (Bp. o. J.) 636]. Die ungarischen Beziehungen Sadelers behandelt zuletzt *Gisela Cenner-Wilhelmb*. Sie erwähnt aber das Bethlen-Porträt nicht. FA 6 (1954) 153–156.

⁶ De Sadeler. Ausstellung Museum Boymans-van Beuningen. (Rotterdam 1963) Nr. 73.

Abb. 1.

Abb. 2.

Abb. 3.

Abb. 4.

Abb. 5.

eines früheren Werkes schließt die Möglichkeit einer eventuellen Kopistenarbeit aus. Auch die technische Bearbeitung des wichtigsten Teiles der Porträts, der Gesichtszüge ist auf beiden Blätter sehr ähnlich (Abb. 4–5). Das gut gelungene und später immer wieder kopierte Porträt Bethlens ist also ein bisher nicht beachtetes Werk des Egidius Sadeler.⁷

Wir müssen noch die Entstehungumstände des Bildnisses eingehender betrachten. Konnte der bis zu seiner Lebensende (1629) in Prag arbeitende Sadeler den siebenbürgischen Fürsten anlässlich einer persönlichen Begegnung abzeichnen oder arbeitete er nach fremder Vorlage? Bethlens Prager Besuch fällt noch in das 16. Jahrhundert und bisher war nichts über seine Beziehungen zur Prager Hofkunst bekannt. Die Jahreszahl 1620 und die Bezeichnung des Dargestellten in der Rundschrift als *Princeps Transsylvaniae* zeigt, daß das Blatt noch vor der am 25. August 1620 an dem Bistritzer (slov. Banská Bystrica, ung. Besztercebánya) Landtag erfolgten Wahl zum König von Ungarn entstanden mußte. Im Frühling des Jahres waren Beratungen zwischen den aufgestandenen tschechischen Ständen und den Gesandten des Fürsten im Laufe. Bethlen war der Taufpate des Prinzen Ruprecht, des Sohnes des „Winterkönigs“ Friedrich von der Pfalz und der Graf Emmerich (Imre) Thurzó, den nicht nur die gleiche politische Denkart, sondern auch eine intime Freundschaft zum Fürsten knüpfte, vertrat ihn anlässlich der am 25. April in Prag gehaltenen Taufe. Hier soll es erwähnt werden, daß der Vater des Grafen, der Palatin Georg (György) Thurzó im Jahre 1607 auch von Sadeler porträtiert wurde.⁸ Der junge Thurzó konnte nach allem gesagten eine Porträtzeichnung Bethlens mit sich nach Prag bringen um es vervielfältigen zu lassen. Leider ist es nicht möglich, mit Hilfe der Schriftquellen den Zeichner zu bestimmen.⁹ Es ist sehr wahrscheinlich, daß der Fürst selbst an die Verewigung seiner Züge durch den berühmten Künstler dachte, es ist aber auch die andere Möglichkeit nicht ausgeschlossen, daß die Bestellung von tschechischer Seite ausging. Und noch ein Umstand ist erwähnenswert. Die Lage der tschechischen Stände schwankte schon damals und nach wenigen Monaten ließ die Niederlage am Weißen Berge am 8. November freie Hand der Repressivmaßnahmen der siegreichen Habsburgermacht. Unter solchen Umständen könnten es politische Bedenken den Künstler dazu bewegen, um seine Signatur aus dem Blatte wegzulassen.

Das jetzt attribuierte Kupferstich-Bildnis macht einerseits die Ikonographie des siebenbürgischen Fürsten übersichtlicher, bereichert aber zugleich auch das Oeuvre des Egidius Sadeler um ein interessantes Blatt.¹⁰

GYÖRGY RÓZSA

⁷ Das auch im Jahre 1620 entstandene und mit dem Adress von Lukas Kilian versehene Porträt Bethlens muß eine Kopie nach unserem Blatte sein. Außer dem Unterschied, daß hier das Lebensalter des Dargestellten in 40 Jahren angegeben ist, beweist es die schwächere Qualität des Kilianschen Blattes, die auch Elemente des Rahmens von Sadeler übernimmt. Kilians Blatt siehe: *Singer*, Nr. 7212.

⁸ *Wurzbach*, A., *Niederländisches Künstler-Lexikon*. II. (Wien–Leipzig 1910) Nr. 113.

⁹ Die für Bethlen arbeitenden Maler zuletzt zusammengestellt bei: *Garas*, K., *Magyarországi festészet a XVII. században* (Die Malerei in Ungarn im 17. Jahrhundert). (Bp. 1953) 96, 99–100, 102, 106–108.

¹⁰ Mit der Kunst Sadeler beschäftigte sich zuletzt: *Brande*, R., *Die Stilentwicklung im graphischen Werke des Egidius Sadeler. Ein niederländischer Kupferstecher am Rudolfinischen Hofe*. Dissertation. (Wien 1950) Maschinenschrift.

ZRÍNYI PÉTER ARCKÉPEI

A feudális Magyarország egyik legtekintélyesebb és leggazdagabb családjából származott. A török elleni harcokból bátyjával, Miklóssal, kinek a báni méltóságban is utódja lett, derekasan kivette részét. Élete első négy és fél évtizedében, ha voltak is összeütközései a bécsi udvarral a török elleni portyái miatt, ez legfeljebb csak hátráltatta, de nem gátolta kibontakozó pályáját. Utolsó öt esztendejét a vasvári béke teremtette állapotokon, de ezen túlmenően, sőt sokszor ez előtt az egyéni sérelmeken felháborodott főurak összeesküvésének szervezése tölti ki. A kellő tömegbázist nélkülöző, s már kezdeti stádiumában a résztvevőktől, így Zrínyi által is elárult mozgalom gyászosan végződött. Az összeesküvés korábban köztiszteletnek örvendő és országos méltóságokat viselő vezetői vérpadon végezték életüket. Ez lett Zrínyi sorsa is, mely emlékezetét még évszázadok múltán is elhomályosította. Hiszen a végső nyughelyét jelölő kőlapra tetteit kárhóztató császárhű intelmeket vésetett a bécsi udvar.¹

Zrínyi Péter arcképeinek keletkezéstörténetében életének két mozzanata játszik szerepet: együttműködése bátyjával, Miklóssal a török ellenes küzdelmekben, és az összeesküvés egyik vezetőjeként elszenvedett büntetés. Kevés olyan portréja maradt ránk, mely egyéni sorsának e két tényezőtől független állomását örökítené meg. Az ilyenforma emlékek felkutatásánál pedig különös nehézséget jelent, hogy meghatározott alkalomra készült olajfestésű képmása alig maradt korunkra. A birtokait felprédáló császári katonák mindent tönkretettek, a rokonok és ismerősök pedig az események hallatára eltávolították galériáikból a rebelisek reprezentatív képmásait. Hiszen bátyja, Miklós alakja is csak a szigetvári hős dedapa portréjaként élhetett tovább a XVIII. században.²

Azok a darabok, melyek esetleg a Rákóczi birtokokon, leányánál vészeltek át a nehéz időket, feltehetőleg a szatmári békét követő éveknek eshettek áldozatul. A néhány reánk maradt, nagyrészt a múlt század második felében magángyűjteménybe került festmény provenienciája teljesen tisztázatlan. Akadnak közöttük olyan képmások is, melyek karaktere és művészi színvonala családi ősgaléria darabjaira utal, de feltevésünket nem tudjuk szűkebb körre konkretizálni. Zrínyi Péter Bécsből sugalmazott „*damnatio memoriae*”-je még a múlt század második felében is hallgatólagosan tovább élt hivatalos körökben. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a millenáris kiállításon szó sem esett török ellenes küzdelmeiről, s a történeti ábrázolásokat és emlékeket oly előszeretettel gyűjtő korszak nem kísérelte meg módszeres összeírásukat. A XX. század elején horvát részről meginduló

¹ *Pauler Gy.*, Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. II. (Bp. 1876) 350. – A sírlapról 1835-ben Lütgendorf Ferdinánd Magyarországon dolgozó német grafikus készített aquatinta-rézkarcot. MTKcs 7314.

² *Cennerné Wilhelmb G.*, FA 16 (1964) 200.

gyűjtőmunka³ Zrínyi és Frangepán az 1880-as években méltatlanul tömegsírba elföldelt hamvainak hazahozatalára irányuló sikertelen nemzeti mozgalom eredménye.⁴ Az anyag összegyűjtése példásnak mondható, az utolsó Zrínyiek képzőművészeti megörökítéséről szóló tanulmány azonban értékes szempontjai mellett is nélkülözi a következetes ikonográfiai vizsgálatot, melyhez e korban még nem voltak adottak a feltételek.⁵ Jelen összeállításunkban elsősorban a grafikus portrékra és a hazánkban hozzáférhető festményekre szorítkozunk, ezek szerepelnek katalógusunkban is. A csak reprodukcióról ismert festményeket a szöveg-részben említjük meg, de a szűkszavú korábbi közlések miatt az összefüggések tisztázására nem vállalkozhattunk. Reméljük, hogy később külföldi, elsősorban jugoszláviai és ausztriai emlékekkel tehetjük teljessé a sort, és módunk nyílik az ikonográfiai típusok teljes fejlődéstörténetének felrajzolására is.

Zrínyi Péter legkorábbi datált és biztos provenienciájú portréja Widemann Elias augsburgi rézmetsző 1652-ben megjelent arcképsorozatában található (Katalógus I.). Az 1650-ben készült lap robusztus, s a csaták forgatagát nyugodtan álló ifjú hőst mutat. Tekintettel a grafikusművész Miklóshoz fűződő kapcsolataira,⁶ feltehető, hogy a szuggesztív portrét természet utáni vázlat nyomán dolgozta ki. Ez az arcképtípus az 1663–1664-es török harcokkal foglalkozó röplapok egy részén néz vissza, főként olyan esetekben, amikor az arckép csupán kísérő az események bemutatását (Katalógus I/3.–I/5.).

A jelen század elején publikált Nyáry Albert történész egy, a birtokában levő 45 × 35 cm-es olajfestményt, mely a gersei Pethő családától örökségként került hozzá.⁷ A kép formája, a beállítás és a ruházat nagyjából megegyezik Widemann Elias grafikus művével, de az arc ábrázolásában és az évszámban lényeges eltéréseket is mutat. A fej sematikus megfogalmazásából kirí a másutt seholsem található sebesült bal szem. A kép dátuma 1646. A forrásokból nincs ugyan közvetlen tudomásunk Zrínyi Péter sebesüléséről, de ez könnyen megeshetett, hiszen sokat forgott csatákban. Éppen az említett esztendőben szorított egy török portyát a Murába, s az üldözés hevében a folyamba sodródott, ahonnan csak az egyik szolgálja segítségével tudott kimenekülni.⁸ A horvátországi környezetben feltehetően tovább éltek a török ellenes harc olyan helyi hagyományai, melyek lehetővé tették, hogy Zrínyi Péter arcképe egy meghatározott nagyobb együttesben a bécsújhelyi ítélet után is szerepelhessen. Más sorozatokban is találunk arra példát, hogy Habsburg ellenes érzületű főurak arcmásait a Widemann-féle séma szerinti megfogalmazásban elkészítették.⁹

Egy étvized múltán az ifjú főúr élete újabb jelentős állomásához érkezik; bátyjának ősapjuk dicső küzdelmeiről írott eposzát ülteti át horvát nyelvre, mely Velencében került kinyomtatásra. A bécsi kiadás allegorikus kompozíciójú címlapjának másolatán kívül a könyvet két rézmetszetű portré is ékesíti; a hős-

³ Posljednji Zrinski i Frankopani. (Zagreb 1907).

⁴ Dezelic, V. – Laszowszki, E., Kosti Petra Zrinskoga i Frana K. Frankopana. (Zagreb 1907).

⁵ Ivekovic, O., Posljednji Zrinski i Frankopani u tvornoj umjetnosti. Posljednji Zrinski ... 297–301. – A horvát nyelvű irodalom megismerésében nyújtott segítségéért Sercey Mária kartársnőnek ezúton mondok hálás köszönetet.

⁶ Cenner-Wilhelmb G., AHA 4 (1957), 329, 331.

⁷ Nyáry A., Zrínyi Péter ismeretlen arcképe. VU 1905. 633–634.

⁸ Pauler Gy., Sz 1 (1867) 91.

⁹ Cennerné Wilhelmb G., FA 8 (1956) 177–181.

költeményben megénekelt idősebb Miklósé és a fordítóé, Péteré. Mindhárom lap Piccini Giacomo velencei mester munkája, aki „a francia király udvari rézmetszője” büszke címet viselte. A párképként beállított két portré dekoratív keretelésének motívumai között is sok az összecsengés. Zrínyi Péter félalakos arcképe könyökénél felgyúrt ujjú köntösbe öltözött, komoly tekintetű férfialak, egyike a szerencsétlen véget ért főúr legjobb arcmásainak (Katalógus II/1. – 1. ábra). A Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményében egy olyan egészalakos, életnagyságú olajfestmény található, mely részleteiben teljesen megegyezik a metszet kompozíciójával. Lila öltözetéből kivillan a könyökig felgyúrt ingujj fehérje és a cipő sárga szattyánbőre. Hatalmas szablyáját jobbában tartja, a kép bal sarkában a földön tollforgós süvege és aranyveretes pajzsa látható. A háttér jobb felén távoli csatajelenet, amelyen a törököket üldöző lovas figurájában valószínűleg megegyezően szerepelteti hősiünket a művész. Legalábbis az élvonalban harcoló, s a főalakhoz hasonló színárnyalatba öltöztetett és könyökig feltúrt ujjú köntöst viselő figura láttán arra következtethetünk, hogy Zrínyi Péter egyik hőstettét akarták megörökíteni. Az arcvonások formai hűségük ellenére is szétfolyóbban, kevésbé karakterisztikusak, mint a metszeten, ahogy ez a sajnos meglehetősen elhanyagolt állapotban levő s restaurálásra szoruló festménnyel való összevetésből megállapítható. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy a provinciális portréfestők, ha ismerték is mesterségük fogásait, éppen a karakter-ábrázolás terén nyújtottak alacsonyabb rendű teljesítményt. A festmény Ernst Lajos gyűjteményéből került a múzeumba, Miklós, a költő és Péter egy másik félalakos képmásával együtt. A galériát még egy női arckép egészítette ki, mely mint Zrínyi Péterné Frangepán Katalin portréja szerepelt.¹⁰ Feltehető, hogy neves gyűjtőnk a négy képmást egyszerre vásárolta, s az összetartozó darabok családi arcképsorozat megmentett töredékei. Egyedül a női képmás autenticitását nem támogatta elegendő dokumentum, így ez a mű nem is került közgyűjteménybe. Zrínyi Péter nagyméretű képmásának kvalitásából arra következtethetünk, hogy az ábrázolt gyűjteményéből származik. Feltevésünket az eposzt díszítő másik metszet-portré is támogatja. Piccini itt Conflans Adriaen van németalföldi mester 1570-es években készült csáktornyai epitáfium képmásához nyúl vissza.¹¹ A szigetvári hős levágott fejéről készített ábrázolást a család kétségkívül olyan arckép megrendeléséhez is felhasználta, mely ősapját díszes öltözetben, élőként örökítette meg. Egy ilyen, ugyancsak a Zrínyi család tulajdonában őrzött képet vett alapul a velencei grafikusművész metszetéhez, s a család birtokából kellett származnia Zrínyi Péter portréja előképének is. A metszet életszerű, karakteresebb arcvonásai Piccininék a névtelen mesterénél fejlettebb jellemábrázoló készsége javára írandók.

A velencei metszettel még egy, a század elején a zágrábi régészeti múzeumban őrzött festményt hozhatunk kapcsolatba.¹² Helyesebben az említett mű Widemann és Piccini lapjával egyformán rokon. Az ovális, profilált keretbe foglalt kétharmad álló alak arcvonásai primitívebb megfogalmazásban a velencei portrét ismétlik meg. A ruházat, a dolmány díszítését kivéve viszont Widemann met-

¹⁰ Zrínyi Miklós képmására lásd: *Cennerné Wilhelmb G.*, FA 16 (1964) 200, 204. Frangepán Katalinéra: *Varju E.-Höllrigl J.*, Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye. (Bp. 1932) 47., 20. sz. – *Árverési Közlöny* 20 (1939) 1. rk. sz. 23., 98. sz.

¹¹ *Kapossy J.*, Magyar Művészet 15 (1948) 180.; *Pigler A.*, AHA 4 (1956) 54–55.

¹² Reprodukcióját lásd: *Posljednji ...* 317. és MTKcs fényképgyűjteménye 217/1957. Fk.

szetét követi. A körirat, akárcsak Piccininél, zenggi és tenger melléki kapitánynak nevezi Zrínyi Pétert, aki ezt a tisztelet 1655 és 1661 között viselte.¹³ A Piccini metszettel, ill. az egészalakos olajfestménnyel való összevetésre azonban csupán reprodukció alapján és a proveniencia adatainak hiányában nem vállalkozhatunk.

A XVII. század 50-es, 60-as éveiből még egy kiemelkedő portré maradt Zrínyi Péterről korunkra. Az Ozaly vára közelében létesített szveticei pálos kolostor őrzött meg egy térdképet hősünk java férfikorából. Az alapítás idején, 1627-ben, Zrínyi Péter még gyermek volt, s amikor a szerzeteseket megerősítette birtokukban, 1640-ben, alig nőtt ki az ifjúkorból.¹⁴ A mozgalmas beállítású festmény viszont harminc-negyven év közötti, mélyvörös magyar díszruhába öltözött férfialakot mutat.¹⁵ Az ismeretlen mester képszerkesztésben, színkompozícióban és karakter ábrázolásban itáliai példák után indult s feladatát pályatársaival ellentétben minden tekintetben sikeresen oldotta meg. A festmény a XIX. század folyamán magángyűjteményekbe, az utóbbi években pedig a zágrábi Povijesni muzej Hrvatske birtokába került. Grafikus változata, mint Miklós csáktornyai donátor-portréjának, nem ismeretes.¹⁶

1663-ban új fényrel ragyog fel a Zrínyi név Európában: a török támadás feltartóztatását várták a fővezérré kinevezett Miklóstól s a figyelem megoszlott közte és öccse között, aki fivére távollétében a déli végeken örködött. A grafikus portrék nagyrészt lovon, teljes fegyverzetben ábrázolják hősünket. A bátyjára irányuló hivatkozások nemcsak a feliratokban, hanem a képek kompozíciójában is szembetűnőek. Legjobb példa erre Jacob Sandrart lovasképe, háttérben Csáktornya és Új-Zrínyivár látképével (Katalógus III.). A metszeten csak az arcvonásokat változtatta meg a rajzoló, és a feliraton hajtott végre némi módosítást, minden egyéb részlet hajszálra egyezik Zrínyi Miklós, a költő képmásával.¹⁷

Johann Hoffmann nürnbergi kiadó 1663-ban és 1664-ben is megjelenteti Zrínyi Péter lovasképét. Az 1663-as portré (Katalógus V.) hátterét Schnitzer Lucas Nürnbergben megjelent, Csáktornyát és Új-Zrínyivárat ábrázoló röplapjáról vette,¹⁸ a nagyon is vulgárisan leegyszerűsített arctípust viszont Johann Philipp Thelott Augsburgban és Frankfurtban dolgozó metsző félalakos képmásáról (Katalógus IV.). A Thelott és a Hoffmann metszet szoros kapcsolatát felirataik szó szerinti egyezése is bizonyítja. Thelott arcképének forrásaira csak találgatásokkal utalhatunk. Abraham Aubrynak van egy jobbában hasonló kardot feltartó, félalakos Zrínyi Miklós portréja,¹⁹ ami a beállítással mutat rokonságot. Zrínyi Péter ruházata és arcvonásai pedig mintha a Piccini metszet ügyetlenül egyszerűsített részleteit idéznék.

A Sandrart lap sisakját és arctípusát vette alapul az a németalföldi mester, aki a Gillis Hendricx kiadásában megjelent félalakos portrét készítette (Katalógus VII. – 2. ábra). Péter képmása a szokványos beállítás ellenére is természetesebb

¹³ Margalits E., Zrínyi Péter és Frangepán Katalin. (Bp. 1897) 11, 17.

¹⁴ Kisbán E., A magyar pálosrend története. I. (Bp. 1938) 64.

¹⁵ Posljednji ... 299, 333. Reprodukálva uo. főcímlap előtt.

¹⁶ Cennerné Wilbelmb G., FA 16 (1964) 190, 194.

¹⁷ Uo. 205. VI. sz.

¹⁸ Ua., Magyarország történetének képeskönyve. I. (Bp. 1962) 154.

¹⁹ Ua., FA 16 (1964) 204. V. sz.

ábrázolás, mint Miklósnak ugyanennél a kiadónál megjelent metszete.²⁰ A Sandrart-féle lovas hadvezér ábrázolást alakította át a Johann Hoffmannál megjelent második nagyméretű metszet ismeretlen művésze is (Katalógus VI.). Az öltözetet gazdagabbá, egyben nyugatiasabbá tette, a jobb kézben tartott díszbuzogányt pisztolyra cserélte ki. A háttér itt már nem Csáktornya és környéke, hanem mozgalmas lovas összecsapás. Az arc Widemann metszetének hatását mutatja. Ez az ikonográfiai típus Abraham Aubry metszetében Frankfurtból és ismeretlen mester alkotásaként a Németalföldről ismeretes (Katalógus VI/1.–VI/2.). Matthaeus Lorenz Ultzmayr bécsi rézmetsző az 1663/64-es év több sikeres lapját kompilálta Zrínyi Pétert ábrázoló művén (Katalógus III/a.). A főalak Sandrart lovasképét vette mintául azzal a különbséggel, hogy párduckacagány helyett prémes bundába öltöztette, mint Miklóst most tárgyalt műünk párdarabján.²¹ A ló lábai alatt heverő török holttestek szintén Sandrart Zrínyi Miklóst, mint a Mura menti csata hőseit bemutató metszete ihletéséről tanúskodnak. A háttérben harcoló katonák csoportját ismeretlen frankfurti mester ábrázolásáról vette a bécsi grafikus.²²

A Zrínyi Péterrel foglalkozó nagyszámú német metszet mellett figyelemre méltó az az olasz lap is, melyen a Piccini-féle portré változatát használta fel az otto-császi csatáról írott tudósítás illusztrálására a szerző. Az idealizált, szabályos arcvonásokat sima felületkezeléssel előadó képmás keretdíszében babérágak mellett megkötözött török foglyok figurái kaptak helyet (Katalógus II/2.).

Az 1663/64-es év sorozatos hadi dicsőségét Kanizsa vívásának balsikere és Új-Zrínyiivár feláldozása szakította meg. A magyar szempontból kedvezőtlen vasvári béke után újabb tragikus esemény híre járta be az országot: Zrínyi Miklós váratlan halála. Családja tekintélye, hadi tapasztalatai és vagyoni helyzete Pétert jelölték a báni méltóságra, s ezek elől az érvek elől a bécsi kormány sem zárkózhatott el, bár ismerték német ellenes hajlandóságát. 1665 januárjában kapta meg kinevezését, maga a beiktatás 1666. november 6-án ment végbe.²³

Új méltóságában örökíti meg hősünket az a metszet, mely már letartóztatásának évében látott napvilágot egy Bécsben megjelent és I. Lipót uralkodása első korszakának eseményeit tárgyaló műben. A kor átlagszínvonalán álló grafikus, Cornelis Meyssens, aki később kivégzésének képeit is sokszorosította,²⁴ jó németalföldi előkép után indult (Katalógus IX. – 3. ábra.). A velencei portré keletkezése óta eltelt tíz esztendő alatt Zrínyi Péter testalkata elnehezedett. A hősi ifjúból véres csatákban forgott, politikai ármányoktól megkeseredett férfi lett, akiben azonban még egyre fent lobog ősei hevesen reagáló délszláv temperamentuma s nem adta át helyét az élet delére megérő, higgadt megfontolásnak. A herkulesi testalkatra valló hatalmas oroszlánkoponya büszke tartása és a puha, párnás arc maga elé málázása a hideg, vizsgálódó szembenézés helyett, Zrínyi Péter későbbi történelmi tragédiáját vetíti előre. A metszet jó művészi kvalitásai kiemelkednek a könyvet díszítő portrék többségének igen átlagos színvonalából, sőt magát rajzolóként szignáló Toorenvliet Jakob festő és grafikus²⁵ jelen kötetet

²⁰ Uo. 205. IX. sz.

²¹ Uo. 206. XIII/1. sz.

²² *Ua.*, FA 13 (1961) 230. 11. sz.

²³ *Margaliits E.*, i. m. 18.

²⁴ *Apponyi A.*, *Hungarica* II. (München 1903) 147.

²⁵ *Thieme, U.-Becker, L.*, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. XXXIII. (Leipzig 1939) 279.

Illustrissimus et Excellentissimus Dominus D.
PETRVS ESDRIN Comes de Zerim

Gillis Hondius excudit

díszítő munkái közül is. Mindez technikai és jellemábrázolási szempontból elsőrendű előkép, talán festmény használatára utal.

A Toorenvliet-Meyssens metszet utoljára mutatta be dicsőségének teljében Zrínyi Pétert, s a tragikus véget megörökítő rölapok nagyrésze is ezt az ikonográfiai típust vette mintául (Katalógus IX/1. – IX/11. – 4. ábra). A történeti mű, melynek illusztrációja volt, Bécsben jelent meg, kézenfekvő, hogy ide nyúltak vissza a Habsburg udvar ítéletét igazolni kívánó propaganda röpiratok díszítői is. Az anyag az összeesküvésben résztvevők (Nádasdy, Zrínyi, Frangepán, Tattenbach) különböző képmásai mellett több variációban összeválogatott csoportképet ölel fel. Az önálló portrék is az összeesküvés vezéregyéniségeit bemutató sorozatokba rendeződnek. Így Zrínyi Péter Toorenvliet-Meyssens metszetétől inspirált képmásának (Katalógus IX/1.) Nádasdy ugyancsak Priorato művében megjelent ábrázolása nyomán készült portréja a megfelelője.²⁶ A kompozíció, Nádasdy esetében, csupán annyiban változott, hogy a háttér ablaknyílásából hiányzik a kivégzési jelenet. Az említett ikonográfiai típus egy másik változata (Katalógus IX/2.) szintén Nádasdynak az eseményekkel kapcsolatos metszet-arkképével tart rokonságot.²⁷ Johann Martin Lerch Nádasdyt és a lefejezés után közszemlére kitett holttestét,²⁸ valamint Zrínyit és Frangepánt kivégzésükkkel együtt külön-külön lapokon örökítette meg (Katalógus IX/6.). A nyolcszögletű keretbe foglalt félalakokat durva kőfal elé állította a grafikus, így szimbolizálta a börtönben töltött idő ridegségét. Míg Zrínyi esetében a Toorenvliet-Meyssens portré, Nádasdynál a Philipp Kilian készítette kettős arkkép volt a minta, mely feleségével együtt a loreтоми kolostor alapítójaként mutatja be.²⁹ Frangepán Ferencről csak egy képtípus ismeretes, mely hosszú hajú, szabályos arcú, lecsüngő bajszú ifjúnak ábrázolja. Ilyennek látjuk kivétel nélkül az összeesküvés vezetőinek szomorú végét megörökítő rölapokon, míg a többi résztvevő portréi különböző variánsokat mutatnak.³⁰

A császári udvar másik, Nürnbergben megjelent kiadványa³¹ megfiatalította, de egyben eljelentéktelenítette a Toorenvliet-féle arcmást, világos ruhába öltöztette az ábrázoltat s a háttérter kertrészletre nyíló részlettel élénkítette (Katalógus XI.). A kép 14 esztendő múlva újra felbukkan, most már szignálva, mint Gasparus Bouttats műve, a magyarországi Habsburg-ellenes felkeléseket tárgyaló francia nyelvű műben (Katalógus XI/a.). Végül a Bouttats grafikus-család egy másik tagja, Frederik, Zrínyi Miklósról, a költőről készült portréjának változatával is találkozhatunk a kivégzést megörökítő képek között (Katalógus X.). A né-

²⁶ MTKcs Graf. gyűjt. 2448. sz.

²⁷ Uo. 11725. sz.

²⁸ Uo. 11726. sz.

²⁹ Uo. 3443. sz.

³⁰ Nádasdy Ferenc Prioratonál megjelent metszet-arkképét vette alapul a katalógusunkban IX/4., IX/11., XI., XI/1. számok alatt szereplő ábrázolások mestere, a Kilian Philipp-féle loreтоми kettős portré megfelelő alakját a IX/3e., IX/7., IX/8. számúaké vagy párdarabjaiké. A IX/5., IX/10. tételek alatt szereplő csoportképek megfelelő ábrázoltja pedig az MTKcs 606. sz. olajfestménnyel tart rokonságot.

Bónis Ferencet Nádasdy loreтоми képmásának fordított változatában mutatja a IX/3., IX/7., IX/8. számú ábrázolás.

Tattenbachot a Hübschmann metszete rölap alapján örökítette meg IX/10., Nádasdy loreтоми portréja után a XIII/1. képtípus.

³¹ Ausführliche und Warhaffte Beschreibung ... (Nürnberg 1672).

PIETRO DI ZRIN CONTE, CAMMARIERO, E CONSIGLIERE DI STATO DI SUA MAESTA' CESAREA, BANNO, O SIA VICERE DI CROVATIA, &c.

Cor. Meyssens. Jo. Vienne

4. ábra

metalföldi művész az összezeesküvés többi résztvevőjének képét is kiadta az említett megegyező, kisméretű lapokon.³²

A véres tragédia méreteiben monumentális, bár művészi színvonalában gyenge megfogalmazásának egyetlen reánkmaradt tanújele egy olajfestmény, mely részleteiben különböző metszetek ábrázolási típusait elegyíti (Katalógus XII.). Provenienciájáról csupán annyit tudunk, hogy az Erdélyi Múzeum Egylet adta letétbe a Nemzeti Múzeumnak 1887-ben.³³ A három ábrázolt közül Zrínyi a Priorato műben megjelent metszet kissé megfiatalított változatának látszik, ruházata viszont Widemann alkotásának részleteivel rokon. Nádasdy a loretomi képmás ruházat tekintetében újrafogalmazott változata, Frangepán a Lerch-féle kettős portré (Katalógus IX/6.) alakjára megy vissza. A képmások alatt elhelyezett kivégzés-ábrázolások közül kettő, Zrínyi és Frangepáné egy korábbi röplap nyomán készült (Katalógus IX/5.). Nádasdy lefejezésén a részletekkel szabadon, mintaképeihez nem ragaszkodva bánt a művész. A festmény félig latin, félig magyar felirata „Actum Anno Dni 1671. Sz. György h. 30.” nem hagy kétséget afelől,

³² Nádasdy-MTKcs Graf. gyűjt 11723.; Frangepán-MTKcs. Graf. gyűjt. 11718.; Tattenbach-MTKcs Graf. gyűjt. 4312.

³³ Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. IV. (Bp. 1915) 66.

hogy hazai megrendelésre készült műtárggyal állunk szemben, melynek az volt a célja, hogy a múlt e szomorú eseményét tanulságként elevenítse fel a szemlélő előtt. Figyelembe véve a festmény származási helyét, ezen nem csodálkozhatunk, mert a Wesselényi összeesküvés vezérei közül sokan menekültek Erdélybe, amely ekkor még szemben állott a Habsburgokkal s támogatta a bújdosók politikai szövetségkeresését és katonai akcióit.³⁴ Irodalomból még egy hasonló célzattal készült emlékről van tudomásunk Szirmay V. István pazdicsi (Zemplén m.) kastélyában.³⁵ A megrendelő az 1680-as években többször viselt fontos szerepet a Thökölyvel folytatott békealkudozásoknál s egyszer a bécsi udvar hosszabb ideig fogva is tartotta emiatt.³⁶ 1701-ben Rákóczival együtt fogták el s vitték Bécs-újhelyre. A fejedelem szökése után terhelő adatok hiányában, felmentették, de Bécsbe internálták.³⁷ A Wesselényi összeesküvés mellett az 1687-es eperjesi vértörvényszéket is megfestette egy onnan származó Metzner nevű festővel.³⁸ Ez a témaválasztás a Habsburg uralom rémtetteinek tudatos, propagatív megjelénítésére utal. Ez lehetett az életrehívója annak a festménysorozatnak is, amelyet az ítéletről és a kivégzésekről készült hivatalos kiadvány illusztrációiról másoltak.³⁹

Zrínyi Péterről a XVIII. századból, érthető módon, csupán egy olajfestésű ábrázolás ismeretes (Katalógus XIII.), az is fivérének, Miklósnak, egy a XVII. század 70-es éveiben könyvben megjelent portréja nyomán keletkezett, talán éppen a rögtön szembetűnő hasonlatosság elkerülésére.

Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc mint horvát nemzeti hősök és a horvát nyelvű irodalom korai művelői, a múlt század második felében kerültek ismét előtérbe. A személyük iránti érdeklődést a Widemann- és a Toorenvliet–Meysens-féle metszet-portré nyomán Zágrábban és Bécsben készült litográfiák elégítették ki.⁴⁰ A XIX. századi magyar festészetben a Habsburg-ellenes hagyományokat magas művészi szinten következőketesen képviselő Madarász Viktor pedig suggesztív kompozícióban örökölte meg a két elítélt utolsó reggelét.

³⁴ Magyarország története 1526–1790. Szerk.: H. Balázs É.–Makkai L. (Bp. 1962) 308–311.

³⁵ Sz 13 (1879) 360.

³⁶ Nagy I., Magyarország családai. X. (Pest 1863) 744.

³⁷ Acsády I., Magyarország története I. Lipót és I. József korában. (Bp. 1898) 544.

³⁸ Garas K., Magyarországi festészet a XVII. században. (Bp. 1953) 69.

³⁹ Rózsa Gy., Szabad Művészet 5 (1951) 340.

⁴⁰ Reprodukciójukat lásd: Posljednji ... 51, 277, 283.

KATALÓGUS

I. Mellkép ovális keretben. Rézmetszet, 14,3 × 11,7 cm, 1650. Szigatúra: *E. Widenman delin : et scalp: Widemann, E.*, *Clarissimorum Hungariae Heroum Icones.* (Wien 1652) 97. kép. MTKcs. 5506. – Wien, Nationalbibliothek, Porträtsammlung – Bildarchiv Pg. 129022 : I/3/. Irodalom: *Iveković, O.*, *Posljednji Zrinski i Frankopani u tvornoj umjetnosti.* Posljednji Zrinski i Frankopani. (Zagreb 1907) 298–299.; *Singer : Allgemeiner Bildnis-katalog.* 99702, 99704. sz.; *Cenner-Wilhelm G.*, *AHA* 4 (1957) 334. Reprodukálva: *Acsády I.*, *Széchy Mária.* (Bp. 1885) 234.

I/1. Mellkép ovális, babérkoszorús keretben, Widemann után, fordított állásban. Rézmetszet, 19,1 × 11 cm. Szigatúra: *Lucas schnit : sc.* „Türkische und Ungarische Chronica . . .” (Nürnberg 1663) c. mű 286–287. közötti illusztrációja. MTKcs. 4709. Irodalom: *Singer : 99706. sz.*

I/1a. Ugyanannak a ducnak lapszámjelzéssel ellátott, új levonata. „Ortelius Redivivus et Continuatus . . .” (Nürnberg 1665) c. mű 286–287. közötti illusztrációja. MTKcs. 4710. – Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/9/. Irodalom: *Iveković, O.*, i. m. 298.; *Cenner-Wilhelm G.*, i. m. 339. Reprodukálva: *Posljednji . . .* 55.

I/2. Mellkép négyszögletes keretben, nyolc másik portréval közös ducról nyomva. Widemann fordított állású, kicsinyített változata. Rézmetszet, 9,1 × 5,7 cm. Szigatúra: *V Somr. F.* „Türkische und Ungarische . . .” 127. illusztrációja. MTKcs. 8465. – Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/9a/. Irodalom: *Iveković, O.*, i. m. 298. Reprodukálva: *Posljednji . . .* 81.

I/2a. Megváltoztatott számozású új levonat a fenti ducról. „Ortelius Redivivus . . .” IX. t. 3. MTKcs 8465. – Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I(9b).

I/3. Vállkép ovális keretben Widemann után, fordított, kicsinyített beállításban a Mura menti ütközetet és az ottocsászi csatát bemutató röplapon. Rézmetszet, 18,1 × 30,5 cm. MTKcs. 1039. T. Irodalom: *Cennerné Wilhelmb G.*, *FA* 13 (1961) 230., 7. sz.

I/4. Mellkép ovális keretben, Widemann után, fordított beállításban, Zrínyi Miklós arcképével és az ottocsászi csata ábrázolásával egy lapon. Rézmetszet. A század elején a bécsi császári hitbizományi könyvtárban. Irodalom: *Cennerné Wilhelmb G.*, *FA* 16 (1964) 203. II/6. sz.

I/5. Vállkép nyolcszögletes keretben, Widemann után, fordított, kicsinyített beállításban, az eszéki híd felgyújtását és a téli hadjárat térképét bemutató röplapon. Rézmetszet, 20,5 × 28,1 cm. MTKcs. 278. T. Irodalom: *Cennerné Wilhelmb G.*, *FA* 13 (1961) 232–233. 28. sz. Reprodukálva: *Cennerné Wilhelmb G.*, Magyarország történetének képeskönyve. I. (Bp. 1962) 155.

I/6. Mellkép Widemann után, fordított beállításban. Olajfestmény, vászon, 51 × 36 cm. XVIII. század. Eger, Dobó István Múzeum, 55.460.

II. Álló egészalak, háttérben csatajelenettel. Olajfestmény, vászon, 220 × 157 cm. XVII. század közepe. MTKcs. 1523. Irodalom: *Varju E.-Höllrigl J.*, Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye. (Bp. 1932) 47.

II/1. Félalak ovális keretben, az előbbi olajfestmény után (1. ábra). Rézmetszet, 26,7 × 19,1 cm. Szigatúra: *Iac. Piccinus Crimi Regis sculpsit Venetys 1660.* *Groff Zrinski Petar : Adrianszko Mora Syrena.* (Beneczi 1660) c. mű illusztrációja. MTKcs. 4704. – MTA Könyvtára R. M. Ir. 501. sz. – Irodalom: *Iveković, O.*, i. m. 299.

II/2. Félalak ovális keretben Piccini kompozíciója után, eltérő felirattal és kereteléssel az ottocsászi csatáról szóló VERA RELATIONE DELLA HEROICA ET VALOROSA BATTAGLIA E STRAGE . . . c. röplapon. Rézmetszet, 25 × 19,1 cm (képméret). 1663. MTKcs. 4705. – Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/1/. – Roma, Gabinetto Nazionale delle Stampe. 46.H.6.7513. Irodalom: *Cennerné Wilhelmb G.*, A Zrínyi-család törökellenes harcai a XVI–XVII. század képzőművészetében. Szigetvári Emlékkönyv. (Bp. 1966) 362.

II/3. Félalak ovális keretben. Piccini után. Részben pontozó modorú rézmetszet, 20,1 × 13 cm. Szigatúra: *I. G. Mansfeld sc.* Zrínyinek minden munkái. (Pest 1817) c. mű illusztrációja. Irodalom: *Rózsa Gy.*, *Művtört.* Ért. 6 (1957) 178.

III. Egészalak balra vágató paripán, háttérben Csáktornya és Új-Zrínyivár látképe, Zrínyi Miklós portréjának csupán az arcvonásokban és a felirat némely részén eltérő változata. Rézmetszet, 35,8 × 26,3 cm. 1663. Szigatúra: *In Nurnberg zu finden bey Iacob Sandrart.* MTKcs. 4700. OSzK App.-m. 460. – Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/12/. Irodalom: Zrínyi kiállítás 1618–1918. (Bp. 1919) 46., 689. sz.

III/1. Lovaskép Sandrart portréja után, egyező, kicsinyített beállításban. Rézmetszet, 25 × 16,4 cm. 1663/64. Szigatúra: *I. Renner fec ;* MTKcs. 4701.

III/2. Lovaskép Sandrart portréja után, egyező, kicsinyített beállításban. Rézmetszet, 16 × 11,4 cm. 1663/64. Szigatúra: *Tb. van Merlen ex Antverpiae.* MTKcs. 4702.

III/3. Lovaskép, az alak Sandrart portréja után, a háttérben csatajelenet, az előtérben fekvő török holttest Zrínyi Miklóst, mint a Mura menti csata vezérét bemutató Sandrart-lap után. Réz-

metszet. 1663/64. Szignatúra: *Zu finden in Wienn bey/Matthaeo Lorentz Ultzmayr/Kupferstechern* A századfordulón Ernst Lajos gyűjteményében. Reprodukálva: Széchy K., Gróf Zrínyi Miklós II. (Bp. 1898) 14–15. között.

IV. Félalak, jobbában kivont karddal. Rézmetszet, 24,3 × 19,1 cm. 1663. Szignatúra: *I. P. Thelott f. / MTKcs. 4707. – App. m. 392. – Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/7/.* Irodalom: *Singer*: 99699. sz.

IV/1. Félalak, jobbában kivont karddal, sraffirozott háttér nélkül, egyező, de eltérően szedett szöveggel. Reprodukálva: Posljednji ... 263.

V. Lovaskép balfelé ágaskodó paripán, balján pajzs, jobbával feje mögül karddal lesújtani készül. A háttérben Csáktornya és Új-Zrínyivár látképe csatajelenettel Schnitzer Lucas hasonlító tárgyú röplap illusztrációja nyomán, 1663. Rézmetszet, 33,7 × 27,3 cm. Szignatúra: *Johann Hofmann [in Nürnberg Exc.:/ MTKcs. 9425. – Irodalom: Drugulin: Allgemeiner Bildniskatalog. 23772. sz.; Posljednji ... 298. Reprodukálva: Széchy K., i. m. I. 196–197. között.*

VI. Lovaskép jobbra vágató paripán, háttérben csatajelenettel. Rézmetszet, 37,8 × 28,5 cm. 1663/64. Szignatúra: *Johann Hofmann ex. / OSzK Apponyi metszet 69.*

VI/1. Lovaskép a Hofman-féle portré után. Rézmetszet, 38,1 × 27,8 cm. 1664. Szignatúra: *Frankfurt zu finden bey Abraham Aubry in der Mayntzer gassen.* Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I(11).

VI/2. Lovaskép a Hofmann-féle portré után. Rézmetszet, 29,4 × 33,3 cm. 1664. Szignatúra: *Niclaas Mulder / Excudit / Pécs, Janus Pannonius Múzeum.*

VI/3. Lovaskép, öltözetben és fegyverzetben a Hofmann-féle, beállításban a Sandrart-féle portré után. Zrínyi Miklós a költő és Montecuccoli lovasképével egy lapon. Rézmetszet, 17,9 × 13,9 cm. 1664. Denkmal SerincherHöldenthaten ... (S. I. 1664) c. mű címlapján. OSzK App. H. 2071. Irodalom: *Cennerné Wilhelm G., FA 16 (1964) 206., XIII/7. sz.*

VII. Félalak sisakban, pánccsal, kezében vezéri bot (2. ábra). Rézmetszet, 27,2 × 21,1 cm 1663/64. Szignatúra: *Gillis Hendricx excudit / MTKcs. 10768. sz.*

VII/1. Mellkép ovális keretben, a Hendricx-féle portré kicsinyített változata. Rézmetszet, 17,1 × 11,8 cm. 1663/64. Szignatúra: *Cornelis Meyssens sculpsit–Ioannes Meyssens excudit. MTKcs. 4703. Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/2/.* Megfordított, háttérben és feliratban eltérő, szignálatlan változatát lásd MTKcs. 4345. sz. alatt, mint Thököly Imre portréját.

VIII. Lovaskép balfelé ágaskodó paripán, háttérben csatajelenettel. Rézmetszet, 34,9 × 25,8 cm. 1663/64. MTKcs. 9426.

IX. Félalak ovális keretben (3. ábra). Rézmetszet, 25,3 × 17,8 cm. Szignatúra: *I. Toorenvliet. delin. – Cor. Meyssens Fe. Viennae. Priorato, G., Storia di Leopoldo Cesare II. (Vienna 1670) 368–369. között. MTKcs. 4708. – Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/4/.*

IX/1. Félalak ovális keretben az előbbivel ellentétes beállításban. Háttérben ablaknyíláson kitekintés a kivégzés-jelenetre. A kép alatt 8 soros német vers, és a halálos ítélet felolvasásának néhány részletében a Meyssens-féle metszetsorozat megfelelő darabjától inspirált jelenete. Rézmetszet, 24,7 × 16,3 cm. 1671. MTKcs. 55477. – Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/6/.

IX/2. Félalak a Meyssens-féle metszettel ellentétes beállításban, háttérben a kivégzési jelenet. A kép alatt 8 soros német vers. Rézmetszet, 18,6 × 12,2 cm. 1671. Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/5/.

IX/3. Zrínyi Péter félalakja; a Meyssens-féle portré kicsinyített változata, Nádasdy, Frangepán és Bónis portréjával egy lapon. Rézmetszet, 13,6 × 12,2 cm (képméret). Warhaffte und ausführlche Relation, Wie die Vngarischen Rebellen ... (Wien 1671) főcímlapja előtt. OSzK Régi és ritka nyomtatványok osztálya. RMK. III. 2553. sz. Irodalom: *Szabó K.–Hellebrant Á. Régi Magyar Könyvtár. III/2. (Bp. 1898) 2.*

IX/3a. Az előbbi lemez képen és a felirat szövegében megegyező, a szedésben eltérő változata. Warhaffte und ausführlche Relation, Wie die Vngarischen Rebellen ... (Lipce 1671) főcímlapja előtt. OSzK. Régi és ritka nyomtatványok osztálya. RMK. III. 2569. Irodalom: *Szabó K.–Hellebrant Á., i. m. 7.*

IX/4. Mellkép ovális keretben, Meyssens-féle portré fordított, kicsinyített változata, Nádasdy és Frangepán arcképével egy lapon (4. ábra). A portrék alatt kivégzésük jelenete és 8 soros német vers. Rézmetszet és karc, 28,1 × 36,8 cm. Szignatúra: *Sebastian van Dryweghen f. / Ausführlche und Warhaffte Beschreibung Wie es mit denen Criminal-Processen ... (Prag 1671) főcímlapja előtt. OSzK. Régi és ritka nyomtatványok osztálya. RMK. III. 2572. – Wien, Nationalbibliothek, Grpb. 91. Irodalom: *Apponyi Á., Hungarica II. (München 1903) 147–148.**

IX/5. Mellkép ovális keretben, a Meyssens-féle portré kicsinyített változata, Nádasdy és Frangepán arcképével együtt röplap illusztráción. A portrék alatt kivégzésük jelenete és háromhasábos német szöveg. Papír, rézmetszet, 15,8 × 29,6 cm (képméret). MTKcs. 11727.

IX/5a. Ugyanannak a lemeznek kopott és később átdolgozott változata. Ausführliche und Warhaffte Beschreibung Wie es mit denen Criminal-Processen ... (Nürnberg 1671) melléklete. Orsz. Levéltár Könyvtára 8/431. Irodalom: Posljednji ... 309.

IX/6. Félalak nyolcszögletű keretben, a Meyssens-féle portré fordított, kicsinyített változata. Frangepán arcképével és a portrék alatt kivégzésük képével. Alul 8 soros német vers. Rézmetszet, 21 × 13,7 cm. 1671. Sznignatúra: *Lersch f.* / Dresden, Kupferstichkabinett – MTKcs. 4716. Csonka példány. Irodalom: *Singer*: 99.700. Reprodukálva: Posljednji ... 99.

IX/7. Mellkép nyolcszögletű keretben, a Meyssens-féle portré egyező beállítású, kicsinyített változata Nádasdy, Frangepán és Bónis képmásával, a kivégzési képpel és Nádasdy közszemlére kitett holttestének ábrázolásával együtt, röplapon. A képeket 52 soros verses és 24 soros prózai szöveg kíséri. Rézmetszet, 17 × 13,1 cm (képméret). 1671. MTKcs. 3454. – OSzK Röplapgyűjtemény 712/a.

IX/8. Mellkép nyolcszögletű keretben, a Meyssens-féle portré egyező beállítású, kicsinyített változata Nádasdy, Frangepán és Bónis képmásával, a kivégzési képpel és Nádasdy közszemlére kitett holttestének ábrázolásával egy lapon. Rézmetszet, 16,2 × 18,8 cm. 1671. MTKcs. 3455.

IX/9. Mellkép ovális keretben, a Meyssens-féle portré fordított, kicsinyített változata, alatta kivégzésének jelenete, ugyancsak Meyssens metszete után. Rézmetszet, 13,4 × 7,9 cm. Sznignatúra: *Cotthoffer sc.* / Historia della Ribellione d'Vngheria di *Andrea Angelini Bontempi*. (Dresden 1672) 314–315 között. OSzK App. H. 966. Irodalom: *Apponyi A.*, i. m. 149. Reprodukálva: Posljednji ... 141.

IX/10. Vállkép négyszögletes keretben. A Meyssens-féle portré kicsinyített és az arcvonásokban meglehetősen eltorzított változata, Nádasdy, Frangepán és Tattenbach arcképével egy lapon. Rézmetszet, 14,5 × 8,1 cm. MTKcs. 11724. – Kivágott példánya: Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/10/.

IX/11. Félalak ovális keretben, a Meyssens-féle portré fordított, kicsinyített változata Nádasdy és Frangepán arcképével, és Nádasdy kivégzésének jelenetével egy lapon. Rézmetszet, 26 × 17,8 cm. Sznignatúra: *I. B. Jongelincx. scu. Ant.* / XVII.–XVIII. század fordulójá. MTKcs. 9355.

X. Mellkép ovális, palmaágakból font keretben, Zrínyi Miklós Aubry típusú portréjának Bouttats Frederikttől metszett változatának ruházatban teljesen megegyező, arcvonásokban kissé megváltoztatott derivációja. A portré alatt a kivégzési jelenet. Rézmetszet, 12,3 × 7,7 cm. 1671. MTKcs. 34/1941. Gr. Irodalom: *Cennerné Wilhelm G.*, FA 16 (1964) 205., V/7. sz.

X/1. Mellkép ovális keretben, fordított beállításban, az előbbiétől eltérő, de ugyancsak Miklósról emlékeztető arcvonásokkal. Rézmetszet, 16,7 × 12 cm. Theatri Europaei Zehender Teil ... Tom. 2. (Frankfurt a. M. 1677) 484–485 között. MTKcs. 6792. – Wien, Nationalbibliothek, Pg. 129022 : I/8/.

XI. Mellkép ovális keretben. Rézmetszet, 10,5 × 6 cm. Ausführliche und Warhaffte Beschreibung Wie es mit denen Criminal-Processen ... (Nürnberg 1672) E ii – E iii között. OSzK Régi és ritka nyomtatványok osztálya. RMK. III. 2571. sz.

XI/a. Az előbbivel kompozícióban és méretben teljesen megegyező szignált példány. Sznignatúra: *Gasp. Bouttats fec.* / Histoire des troubles de Hongrie. I. 2. ed. (Paris 1686) 54–55. között. MTKcs. 4711.

XI/1. Félalak ovális, babérkoszorús keretben, a Bouttats-féle portré ellentétes beállítású, primitívebb változata. A bécsújhelyi kivégzés fantázia-ábrázolásának felső szélén medaillonban Nádasdy és Frangepán arcképével, valamint Nádasdy kivégzési képével együtt. Rézmetszet 28,1 × 31 cm (lapméret). Gaspard Bouttats műve. Histoire des troubles de Hongrie ... I. (Amsterdam 1686). 200–201 között.; Uo. Amsterdam 1691. MTKcs. 5/1932. Gr. – OSzK App. H. 1267., 1425., 3080. Irodalom: *Singer*: 99.701. sz.; *Hollstein, F. W. H.*, Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts. ca 1450–1700. III. (Amsterdam é. n.) 175., 14. sz. Reprodukálva: Posljednji ... 127.

XII. Félalak ovális keretben Nádasdy és Frangepán arcképével, és mindhármas kivégzésének jelenetével. Olajfestmény, vászon, 159 × 296 cm. XVII. sz. második fele. MTK-cs. 614.

XIII. Félalak ovális formátumba komponálva, az öltözet és a beállítás Zrínyi Miklósnak a Theatrum Europaeum 1677. évi kötetében megjelent portréja után. [*Cennerné Wilhelm G.*, FA 16 (1964) 206., XIV 2. sz.] Olajfestmény, vászon, 89,5 × 70,5 cm. XVIII. század. MTKcs. 1523. Irodalom: *Varju E.–Hölzl J.*, i. h.

XIII/1. Félalak kerek medaillonban, az előbbivel egyező beállításban Nádasdy, Frangepán és Tattenbach gyümölcsfüzéréktől keretelt portréjával egy lapon. Rézmetszet, 15,3 × 18,2 cm. XVIII. század. MTKcs. 6720. Reprodukálva: Posljednji ... 35.

DIE BILDNISSE VON PÉTER ZRÍNYI

Péter Zrínyi, der Bruder von Miklós Zrínyi, dem Dichter und Feldherrn, machte seinen Namen durch siegreiche Türkenkriege bekannt. Dank dieses Krieger Ruhmes und seines Ansehens folgte er seinem Bruder nach dessen Tode in der Banswürde von Kroatien. Als einer der mächtigsten Feudalherren von Ungarn, dessen deutschfeindliche Gesinnung selbst in Wien bekannt war, spielte er bei der ungarischen Magnatenverschwörung eine führende Rolle. Diese Verschwörung entspann sich nach der Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und dem Frieden von Vasvár gegen die Habsburger. Der Grund zur Verschwörung lag im genannten Friedensvertrag, der trotz des Sieges bei St. Gotthard lediglich die österreichischen Gebiete gegen die Türkeneinfälle schützte, und die ungarischen Grenzländer preisgab. Die Verschwörung, von den Teilnehmern mehrfach verraten, wurde unterdrückt und die drei Anführer – Franz Nádasdy, Péter Zrínyi und Franz Christoph Frangepán – wurden den 30. April 1671 zu Wiener-Neustadt enthauptet. Dieses tragische Ereignis scheint zu erklären, daß wir bloß einige, jede sichere Provenienz entbehrende Ölgemälde von Péter Zrínyi besitzen. Die sich auf seinen Schlössern befindlichen repräsentativen Porträts wurden von den plündernden kaiserlichen Truppen nach seiner Gefangennahme vernichtet. Die Verwandten ließen die in ihrem Besitz befindlichen Bilder nach dem Todesurteil aus den Familiengalerien entfernen und viele davon sind verschollen, oder weit vom ursprünglichen Aufbewahrungsort geraten. Nur das schöne, italienische Stilmerkmale aufweisende Porträt im stillen Paulinerkloster von Svetice in Kroatien konnte diese Zeiten an Ort und Stelle überleben um neulich in die Sammlungen des Agramer „Povijesni Muzej Hrvatske“ zu kommen. Der anonyme Meister des Bildnisses war mit allen technischen Griffen des Manierismus bekannt.

Die graphischen Darstellungen fangen zeitlich mit dem trefflichen Stiche von Elias Widemann aus dem Jahre 1650 an (Katalog Nr. I.). Das zweite Bildnis aus dem Jahre 1660 ist mit dem dichterischen Wirken des jungen Péter Zrínyi in Zusammenhang. Giacomo Piccini, der Kupferstecher von Venedig stellte ihn in der Blüte seiner heldenhaften Jugend als Beilage zur Ausgabe des von ihm ins kroatische übersetzten Epos seines Bruders dar (Katalog Nr. II/1.). Dieses Blatt weist viele Ähnlichkeiten mit einem lebensgroßen Ölgemälde in der Ungarischen Historischen Bildergalerie auf (Katalog Nr. II.). Das mitsamt zwei anderen Zrínyi-Bildnissen aus dem Besitze des berühmten Sammlers, Lajos Ernst stammende Porträt reicht noch an die glorreichen Jahren des Dargestellten zurück und scheint ursprünglich für eine seiner Familiengalerien bestimmt gewesen zu sein. Der Graphiker aus Venedig hatte das in Tracht und Waffen viele interessante Einzelheiten zeigende Gemälde nur in Hinsicht des Charakter-Ausdruckes übertroffen.

Die von Miklós Zrínyi unternommenen siegreichen Feldzüge in den Jahren 1663/64 lenkten die Aufmerksamkeit von Europa auf die Umgebung des Feldherrn, und somit auf den Bruder. Die Kupferstecher, die das Bildnis von Miklós verfertigt hatten, gaben oft ein Gegenstück mit der Darstellung von Péter aus (Katalog Nr. III–VIII.). Jakob Sandrart wiederholte das Reiterporträt des älteren Bruders in Figur und Hintergrund Strich für Strich, den Kopf ausgenommen (Katalog Nr. III.). Zwischen den oft recht mittelmäßigen, die Interesse der gemeinen Käufer befriedigenden Blättern ist ein niederländischer, unseren Helden in gepanzerter Halbfigur vorführender Stich bemerkenswert (Katalog Nr. VII.).

Der letzte Porträt-Typ von Péter Zrínyi, obwohl schon in den Monaten seiner Gefangenschaft erschienen, zeigt ihn auf dem Gipfel seiner Laufbahn, als Banus von Kroatien. Das von Cornelis Meyssens gestochene Blatt aus dem Geschichtswerk des Hofhistoriographen Gualdo Priorato, deutet auf eine Vorlage mit trefflicher Charakteristik hin (Katalog Nr. IX.). Diese Vorlage muß annehmbar technisch vollkommener, als die üblichen Werke des Zeichners, Jakob Toorenvliet, im erwähnten Bande, erscheinen. Dieses in Wien erschienene Bildnis diente den das blutige Ende der Verschwörung schildernden vielen Flugblättern als Muster. Diese Schriften wurden nicht nur in Wien, sondern auch in Prag, Dresden und Nürnberg gedruckt (Katalog Nr. IX/1–IX/9.). In den Niederlanden und in Frankreich verwendeten die Künstler bei den Illustrationen der Geschichte der Verschwörung einen dem Blatte von Piccini verwandten Bildnistyp, oder gar ein Jugendporträt von Miklós Zrínyi (Katalog Nr. X–XI.).

A PESTI HANGSZERKÉSZÍTŐ CÉH MESTERKÖNYVE

A magyarországi hangszeripar történetével mindmáig kevésbé foglalkoztak kutatóink. A levéltárakban és múzeumokban lappangó dokumentumok feltárása és ezek összefüggő fejlődésének kimutatása, hazai történetkutatásunk eddig elvégzetlen feladatai közé tartoznak. Pedig tudunk róla, hogy csupán Pest-Budán, a múlt század folyamán mintegy másfélszáz hangszerkészítő mester működött, köztük olyan kiváló – nemzetközileg is elismert – tehetségek mint Nemessányi Sámuel, Beregszászy Lajos, vagy akár Schunda W. József (hogy csak a legismertebbeket említsük).

A magyar zene- és ipartörténet eme jelentős határterületének vizsgálatával, néhány szerényebb próbálkozást leszámítva, a legintenzívebben Isov Kálmán foglalkozott, akinek kevés számú, az úttörés minden nehézségével megküzdő dolgozatai¹ szolgálhatnak alapul a további, szélesebb körű kutatásnak.

Isov érdeklődése mindenekelőtt a főváros zenei életének jelenségeire irányult és ezen belül végzett figyelemre méltó munkát a pesti hangszerkészítő céh történetének feldolgozása terén. Írásaiban azonban semmi jel nem mutat arra, hogy tanulmányozta, vagy egyáltalán ismerte volna a céh fennmaradt Mesterkönyvét, holott az ebben foglalt adatok elemzése nélkül a fenti célkitűzés megoldhatatlan. Ezért érezzük szükségét annak, hogy ezt az eddig még magyar nyelven publikálatlan anyagot közlétegyük.²

A kiváló épségben maradt, díszesen kötött folio alakú kéziratos könyv 1904 óta Budapest székesfőváros múzeumában (Városliget), jelenleg viszont a Budapesti Történeti Múzeum újkori osztályán (Óbuda Kiscelli út) őriztetik.³ A piros bőrkötésű fedőlap elő- és hátlapjának szegélyén, valamint a margón, aranyozott szőlő- és virág-mustrás díszítés. Előlapján ugyancsak aranyozott felirat: »MEISTERBUCH. / 1836.« – A kötet 179 lapból áll, ebből 63 német szövegű kézirat oldal, amelynek tartalmi megoszlása a következő:

1 kalligrafált belső címlap	1 ceruzával írt mesternév
1 folyóírású jegyzőkönyv	14 kalligrafált mesternév
31 kalligrafált mester-, ill. vezetőnév ⁴	15 ceruzával írt mesternév ⁵

¹ Buda és Pest zenei művelődése. I. (Bp. 1926); A pesti hangszerkészítő céh megalakulása. Zenei Szemle 1926/27 : XI. 114.; Hangszerkészítés Pest-Budán a 19. sz. közepéig. A magyar muzsika könyve. (Bp. 1936)

² Német nyelvű publikációját lásd: Studia Musicologica 1962. 331–344.

³ Szerzeményi adatai: 1090/1904. A pesti hangszerkészítő céh /mesterkönyve 1836-tól kezdve/ Bőrkötésben/ vételára 30. Vétel Réti Zsigmondtól. Tan. Kat. 210473/1904.

⁴ A Mesterkönyv 3. és 32. lapján egy-egy magisztrátusi előadó („Innungs comissär”) neve van bejegyezve.

⁵ Ezt követi 116 üresen hagyott lap.

A Mesterkönyv írása minden bizonnyal már az 1836-os esztendőben – a kiváltság megszerzésének évében – elkezdődött; az év végéig ilyen módon 22 mester adatai kerültek bejegyzésre (a 4–25. lapokon). Közülük a legkorábbi August Bleszner (6. l.) 1806. május 19-én, a legkésőbbi Christian Jull (25. l.) 1836. október 2-án vette fel a munkát. 1837-től azután a céhbelépés sorrendje szerint, folyamatosan vezették a feljegyzéseket és az időközben történt változásokat utána írták; így a halálozási dátumokat, továbbá a helyváltozás (kivándorlások, átköltözések) és esetleges egyéb vonatkozások (rokonai kapcsolat, díjbefizetés, stb.) adatait.⁶

1836-tól a kiegyezésig – az utolsó céhbelépés évéig – összesen 59 mester (és két „komisszár”) adatai szerepelnek a Mesterkönyvben. Ezek időbeli megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

1836	22 belépő	1852	1 belépő
1837	1 „	1853	1 „
1838	2 „	1854	2 „
1839	1 „	1855	1 „
1840	1 „	1856	4 „
–	–	–	–
1842	1 belépő	1860	1 belépő
–	–	–	–
1846	2 belépő	1862	4 belépő
1847	2 „	1863	1 „
1848	4 „	1864	1 „
–	–	1865	1 „
1850	2 „	1866	2 „
1851	1 „	1867	1 „

A belépések száma eléggé egyenletesen oszlik meg, mindössze öt alkalommal találunk kisebb-nagyobb cezurát (két-, ill. négyéves kiesésekkel). Figyelemre méltó azonban az 1848 táján észlelhető fellendülés, majd az ezt követő depresszió, és az 50-es évek újabb erőgyűjtése után (57-től) mutatkozó sorozatos válságjelek; egyébként ezen időpont után már csak ceruza-bejegyzéseket találunk a Mesterkönyvben. Ugyanezt a képet igazolják a kivándorlások adatai is: a bejegyzett kilenc eset közül – valamennyi azonos írással – kettő datált, a dátumok egyként 1857-re utalnak, tehát valószínű az esetek 1857 körüli előfordulása.

Rendkívül jellemző a mesterségek megoszlása, illetve jelleg-változása az idők folyamán. Határozottan megfigyelhető a specializálódás, különösen a polgári zenélés eszközei, ezen belül a zongora és a hegedű gyártásának viszonylatában (a korábbi orgona és pengetett zeneszerszámok előállításának rovására).

E néhány általános megjegyzés után, amely a könnyebb tájékozódást szolgálja, következzen a Mesterkönyv anyagának közlése, azzal a kiegészítéssel, hogy a kötetben szereplő hangszerkészítő mesterek produktumai, túlnyomóan, megtalálhatók a Nemzeti Múzeum zenetörténeti gyűjteményében.⁷

⁶ Az utólagos beírások háromféle írás-típust mutatnak: a) kalligrafált „gestorben den ...” alatt sírhanth keresztel és szomorúfüzzel 1836 és 1845 között; b) lapalji halálozási dátum „vas-tag” tintával 1856 és 1865 között; c) lapalji halálozási dátum – vagy egyéb adat – „vékony” tintával 1845 és 1870 között. Ezekon kívül már 1856-tól rendszeresen ceruzával vezették a bejegyzéseket.

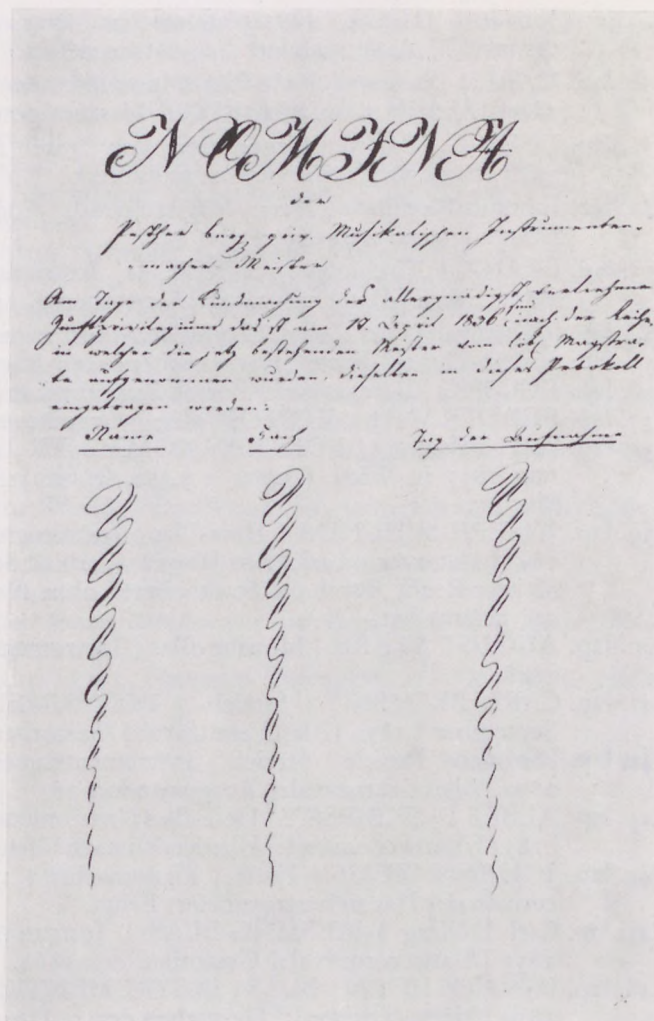
⁷ A német nyelvű publikáció (l. 2. j.) részletes forrásjegyzékben közli az egykorú hirdetések és egyéb dokumentumok adatait, ezek kiegészíthetik a közölt mesterek működését.

1. lap. INCORPORATIONS | BUCH | SÄMTLICHER MEISTER | der bürg. privilegirten | INSTRUMENTENMACHER INNUNG (1. ábra)
2. lap. NOMINA | der | Pesther bürg. priv. Musikalischen Instrumenten - | macher-Meister | Am Tage der Kundmachung des allergnädigst verliehenen | Zunftprivilegiums das ist am 17. April 1836. sind nach der Reihe, | in welcher die jetzt[sic!] bestehenden Meister vom löb. Magistra- | te aufgenommen wurden, dieselben in dieses Protokoll | eingetragen worden: | Name Fach Tag der Aufnahme (2. ábra)
3. lap. ERSTER | INNUNGS COMISSAIR | Hr: Magistrats Rath | JOS. v. VOIDISEK | 1836.
4. lap. PETER | TEUFELSDORFER | Ober Vorsteher | wurde den 6t: Juny | 1808. | zum | STREICH-INSTRUMENTENMACHER | magistratualiter angenommen. [Alatta az 1. sz. írással:] gestorben den 3ten August 1845. [Alatta: kereszt-sírhant-fűzfa.]
5. lap. WILHELM | SCHWAB | FORTEPIANOMACHER. | Unter Vorsteher. | den 16ten Oktober | 1814. [Alatta a 2. sz. írással:] gestorben den 21. März 856.
6. lap. AUGUST | Bleszner | HOLZBLASINSTRUMENTENMACHER | | den 19t: May | 1806. [Alatta a 3. sz. írással:] gestorben den 1854.
7. lap. JOSEPH | HABERSBERGER | FORTEPIANOMACHER | den 12ten May | 1812 [Alatta az 1. sz. írással:] gestorben den ... [dátum nélkül, alatta: kereszt-sírhant-fűzfa.]
8. lap. CARL | DRÜNER | FORTEPIANOMACHER | 1813 [Alatta az 1. sz. írással:] gestorben den 3ten Februar 1839. [Alatta: kereszt-sírhant-fűzfa.]
9. lap. ANTON | SCHALY | HOLZBLAS | INSTRUMENTENMACHER. [Alatta a 3. sz. írással:] gestorben ... [dátum nélkül.]
10. lap. CHRISTOPH | SCHALY | MESSINGBLAS | Instrumentenmacher. [Alatta az 1. sz. írással:] gestorben den 1ten August 836. [Alatta: kereszt-sírhant-fűzfa; alatta a 3. sz. írással:] gestorben
11. lap. JOHANN | Schweizer | Streich Instrumenten- | MACHER | den 2ten Juny | 1823. [Alatta ceruzával:] gestorben den ... [dátum nélkül.]
12. lap. FRÁNZ | HACKHOFFER | STREICHINSTRUMENTEN- | MACHER | den 14ten Jäner | 1825. [Alatta az 1. sz. írással:] gestorben den 28ten April 1838. [Alatta: kereszt-sírhant-fűzfa.]
13. lap. Franz | ZOBEL | Forte Pianomacher | den 29ten Oktober | 1825. [Alatta az 1. sz. írással:] gestorben den 25ten April 1844. [Alatta: kereszt-sírhant-fűzfa.]
14. lap. Ignatz | SCHLICK | Forte Piano- | MACHER [Alatta az 1. sz. írással:] gestorben den 18ten Jäner 1844. [Alatta: kereszt-sírhant-fűzfa.]
15. lap. FRANZ | NAGY | Streich Instrumentenmacher | den 21 Juny 1830. [Alatta a 2. sz. írással:] gestorben den 13. Sept. 856.
16. lap. JOHANN | PACHL | FORTEPIANOMACHER | den 8ten Juny | 1830. [Alatta a 3. sz. írással:] gestorben 870.
17. lap. BERNARD | BREDEL | Forte Pianomacher | den 21ten July | 1830.
18. lap. LUDWIG | SAILER | Forte Pianomacher | den 23ten Oktober | 1830. [Alatta a 3. sz. írással:] gestorben den 23t August 1847.
19. lap. WENDELIN | PETER | Forte Pianomacher | den 2ten Februar | 1831.

1. ábra

20. lap. JOHANN | LEHNER | FORTEPIANOMACHER | den 28ten August | 1833.
21. lap. HEINRICH | BEUTHNER | Messing-Blas | Instrumenten-Macher | den 17ten Jänner | 1835. [Alatta a 3. sz. írással:] gestorben . . . [dátum nélkül.]
22. lap. FRIEDRICH | WOLF | FORTEPIANOMACHER | den 19ten Juny | 1835. [Alatta a 3. sz. írással:] Ausgewandert . . . [dátum nélkül.]
23. lap. GEORG | ZOFALL | Streich-Instrumentenma- | cher. | den 11 en Novem-
ber | 1835. [Alatta az 1. sz. írással:] gestorben den 8ten April 1840.
[Alatta: kereszt-sírhant-fűzfa.]

24. lap. CARL | FOCHT | FORTEPIANOMACHER | den November | 1835.
[Alatta a 3. sz. írással:] Ausgewandert ... [dátum nélkül.]
25. lap. CHRISTIAN | JULL | Holz-blas | INSTRUMENTENMACHER | den
2ten Oktober | 1836. [Alatta az 1. sz. írással:] gestorben den 2ten Jänner
1845. [Alatta: kereszt-sírhant-fűzfa.]
26. lap. JOHANN | HAUEIS | MESSINGBLAS- | Instrumentenmacher | den
5ten März | 1837. [Alatta a 3. sz. írással:] gestorben den 18t Februar 1852.
27. lap. Ferdinand | PATZELT | Streich- | Instrumentenmacher. | den | 3oten
September | 1838. [Alatta ceruzával:] Gestorben d. 1858.
28. lap. JAKOB | Kabinger | Streich- | Instrumentenmacher. | den 6ten Oktober
1838. [Alatta ceruzával:] Ausgewandert nach Russland 1857.

29. lap. Johann | STOCK | Fortepianomacher | den 29ten Jänner | 1839. [Alatta ceruzával:] Ausgewandert . . . [datum nélkül.]
30. lap. KARL | Bleszner | Holz-Blas | Instrumentenmacher | den | 5ten Jänner 1840. [Alatta a 2. sz. írással:] Carl Blessner gestorben den 24. Sept: 865.
31. lap. LUDVIG | Bárány | Orgelbauer | den | 30ten April 1842. [Alatta ceruzával:] Ausgewandert unbewust wohinn.
32. lap. Innungs Komissär | Herr | Magistratsrath | Constantin | von | TERCZY [Alatta a 3. sz. írással:] 11 Jun 845.
33. lap. FRANZ | Tischinant | STREICH | Instrumentenmacher | den 25ten März | 1846. [Alatta ceruzával:] Gestorben d. 24. Dec: 1860.
34. lap. [Ceruzával:] Carl Zobel, Clavierinstrumentanmacher | den 10t Mäy 1846.
35. lap. Joseph Chmel | Forte | Pianomacher | 1ten August | 1847.
36. lap. LUDWIG | Beregszászy | Forte | Pianomacher | 6 September | 1847.
37. lap. FERDINAND | KOMORNIK | Orgelbauer | 4ten JÄNER | 1848.
38. lap. Carl | Balasovits | FORTEPIANOMACHER | 10. Jänner 1848. | früher | von 1837 in Wien. [Alatta a 3. sz. írással:] Als Bürger et Fortepiano Macher.
39. lap. JOSEPH SCHUNDA | Holz-Blas | Instrumentenmacher | 23 JÄNER | 1848 [Alatta ceruzával:] Am Jahr 1858. erhielt Schunda ein Geigen Macher Meister Recht, durch die Stadthalterei, ohne dass er je die Geigen Mache-rei, gelernt hat –
40. lap. AUGUST STARK | Messing-Blas | Instrumentenmacher | 23ten Jänner | 1848.
41. lap. CARL BROTSKO | Streich- | INSTRUMENTENMACHER | 13ten September | 1850 [Alatta ceruzával:] Gestorben 1859.
42. lap. Ferdinand Patzelt | Streich | Instrumentenmacher | 13ten September | 1850 [Alatta ceruzával:] Ausgewandert 1857. | Unbewust wohinn.
43. lap. ALBERT | SKRIPSKY | Holz-Blas | Instrumentenmacher | 23 FEBRUAR | 1851 [Alatta ceruzával:] Übersiedelt nach Ofen | Gestorben in Ofen 1864.
44. lap. JOHANN WEISS | Forte | Pianomacher | 27ten März | 1852 [Alatta ceruzával:] Hat sich magyarisiert Fehér.
45. lap. Carl Dölling | MESSING-BLAS | Instrumentenmacher | 8ten Juny 1853 [Alatta ceruzával:] Gestorben den 1864.
46. lap. IGNATZ HORN | BLAS | INSTRUMENTENMACHER | 9ten Jänner | 1854 [Alatta ceruzával:] Gestorben den 5. Jän: 866.
47. lap. FERDINAND | HORN | BLAS | Instrumentenmacher | 9ten Jänner | 1854.
48. lap. Carl Brandl | Streich | INSTRUMENTENMACHER | 16 September | 1855 [Alatta ceruzával:] Gestorben den 1864.
49. lap. [Ceruzával:] Carl Patzelt, Blech Blas Instrumenten Macher, 10. August 856. [Alatta ceruzával:] Ausgewandert unbewust.
50. lap. [Ceruzával:] Joseph Szaller, Claviermacher, den 21. Dec: 856. | Gestorben d. 30. Dec: 862. [Alatta ceruzával:] Gestorben den 1862.
51. lap. [Ceruzával:] Johann Fazekas, Orgel u. Claviermacher, d. 21. Dec: 856. | Meister Taxe bezahlt.
52. lap. [Ceruzával:] Thomas Zach, Geigenmacher, den 21. Dec: 856. | Meister Taxe bezahlt.

53. lap. [Ceruzával:] Franz Schunda, Patentierte den 26. Nov: 860. Auf Holz und
| Messing Blas Instrumente bezahlte [sic!] die Taxe mit 30. fl. | ö. w.
54. lap. [Ceruzával:] Johann Riedl, Gewerbe Patentier [sic!] 24. Oct: 862. Auf
Metal | Blas-Instrumente | Gestorben bei den Barmherzigen | in Ofen
1862 | Nichts bezahlt bei der Innung.
55. lap. [Ceruzával:] August Tiefenbach, Gewerbe Patentierte d. 7. Nov: 862.
Auf | Metal Blas Instrumente Nichts bezahlt bei der Innung | Ausgewandert
unbewusst wohinn.
56. lap. [Ceruzával:] Johann Gründler, Gewerbe Patentierte d. 25. Nov: 862.
Auf | Geigen Instrumente Nichts gezahlt bei der Innung.
57. lap. [Ceruzával:] Alexander Ország, Gewerbe Patentierte den 4. Nov: 862.
Auf | Orgelbauerei. Der Schwiegersohn des H. Joh: Fazekas | hat die
Einfierleibung [sic!] Taxe mit 30. fl. bezahlt Orgelbauerei.
58. lap. [Ceruzával:] Samuel Nemessányi, Patentierte den 4. April 1863. Auf
Geigen | Macherei Nichts gezahlt bei der Innung.
59. lap. [Ceruzával:] Alois Englender, Patentierter Geigenmacher 19. April 864. |
Nichts gezahlt bei der Innung.
60. lap. [Ceruzával:] Franz Scheib, Patentierter Geigenmacher den 1. Dec: 865. |
Nichts gezahlt in die Innung.
61. lap. [Ceruzával:] Wilhelm Mönnig, Patentierter Geigenmacher vom | 11.
Jän. 866. nichts bezahlt.
62. lap. [Ceruzával:] Albert Peter, Patentierter Claviermacher, d. 20. Sept: 866. |
Ausgewandert unbewusst.
63. lap. [Ceruzával:] Franz Horn, Gewerbe Patentierte 21. Dec: 867. Nichts
gezahlt.

GÁBRY GYÖRGY

MEISTERBUCH DER ZUNFT DER INSTRUMENTENMACHER ZU PEST

Mit der Geschichte der Industrie des Musikinstrumentenbaues in Ungarn haben sich bisher unsere Forscher nur wenig befaßt. Es ist uns bekannt, daß allein in Pest-Buda im Laufe des vorigen Jahrhunderts etwa anderthalbhundert Meister tätig waren, darunter solche hervorragende – auch international anerkannte – Talente, wie Samuel Nemessányi, Ludwig Beregszászy oder Wenzel Josef Schunda (um bloß die bekanntesten zu erwähnen).

Mit der Untersuchung dieses bedeutenden Grenzgebietes der ungarischen Musik- und Gewerbe-geschichte hat sich am intensivsten Koloman Isoz beschäftigt,¹ jedoch weist in seinen Schriften nichts darauf hin, daß er das erhalten gebliebene Meisterbuch der Zunft der Instrumentenmacher studiert hätte.²⁻³

Das Verfassen des Meisterbuches wurde aller Wahrscheinlichkeit nach, bereits in dem Jahre 1836 – im Jahre der Erwerbung des Privilegs – begonnen. Bis zum Ende des Jahres kamen auf diese Weise die Angaben von 22 Meistern zur Aufzeichnung. Von ihnen begann als erster August Bleszner am 19. Mai 1806, zuletzt Christian Jull am 2. Oktober 1836 zu arbeiten. Von 1837 an wurden die Aufzeichnungen ohne Unterbrechung in der Reihenfolge des Eintrittes in die Zunft geführt und die inzwischen eingetretenen Änderungen (Ableben, Übersiedlungen usw.) hinzugeschrieben.

Von 1836 bis zu dem Ausgleich zwischen Österreich–Ungarn, im Jahre 1867 – bis zum Jahre der letzten Aufnahme in die Zunft – kommen die Angaben von insgesamt 59 Meistern (und zwei „Kommissaren“) in dem Meisterbuch vor. Die Anzahl der Eintritte verteilt sich ziemlich gleichmäßig. Beachtenswert ist jedoch der um das Jahr 1848 herum wahrnehmbare Aufschwung sowie die diesem folgende Depression. Von 1857 an zeigen sich bereits wiederholterweise die Zeichen der Krise. Im Meisterbuch sind von diesem Zeitpunkt an bloß Einzeichnungen mit Bleistift zu finden.

Außerordentlich charakteristisch ist die Verteilung der Handwerke bzw. die Änderung ihres Charakters im Laufe der Zeit. Entschieden ist die Spezialisierung, insbesondere in der Relation der Instrumente der bürgerlichen Musik (Klavier und Violine) auf Kosten der früheren Instrumente: Orgel und Zupfinstrumente zu beobachten.

A KISIPARI FEGYVERGYÁRTÁS GAZDASÁGTÖRTÉNETI KÉRDÉSEI A XIX. SZÁZADBAN

Az elmúlt évtizedek széles körű és nagy áttekintéssel folytatott kutatásai a magyar ipartörténet számos, ezideig elhanyagolt vonatkozásait világították meg. Az összefoglaló szakmunkák, nagyobb tanulmányok és monográfiák a fejlődést nagy vonalakban vázolták, s így az egyes iparágak csak annyiban kerülhettek előtérbe, amennyiben azok a fennmaradt levéltári anyagok segítségével egy-egy történelmi korszakban kibontakozó fejlődést dokumentálni tudták. Ezért szorult háttérbe a kisipari fegyvergyártás tanulmányozása is, különösen a második világháború után.¹ Mivel a XIX. század második felének és a XX. század első két évtizedének törekvése a tárgyalta szakterületen követőkre nem talált, a magyar puskaműves ipar feldolgozására, ill. a külföld előtt is elismert fegyverművesek életrajz-gyűjteményének összeállítására nem került sor. A fegyvertörténészek a magyar szakmunkák hiánya miatt a magyar mesterek adatait a hézagos, vagy a tényeket olykor meghamisító – de mindezek ellenére rendkívül becses – külföldi dolgozatokra kénytelenek támaszkodni.² A külföldi kutatók közül említésre méltó a fegyver-mesterjegyek összeállítója, Johan F. Stockel, bár ő is „Haand-skydevaabens Bedømmelse” c. munkájában alig néhány magyar fegyverkészítőt említ.³ Ez a tény ma már azért jelentkezik éles formában, mert az elmúlt 150 év elhanyagolt magyar mesterremekei mind a külföldi fegyvertárak, mint a hazai múzeumok és nagyobb közgyűjtemények féltve őrzött anyagává léptek elő.⁴

Korábbi dolgozatainkban már kísérletet tettünk a nagyobb feladatok meghatározására – jelezve a társadalmi és gazdasági kérdések homloktérbe állításának fontosságát. Ennek megfelelően jelen tanulmányunkban elsősorban azokkal a kérdésekkel foglalkozunk, amelyek a XIX. századi Magyarország kisipari fegyvergyártását alapvetően meghatározták.

Megállapíthatjuk, hogy a magyar fegyveripar fejlődése a jelentős hazai termelés ellenére lassú ütemű. Ez a korabeli statisztikai feljegyzésekből, bel- és külföldi szakmunkákból egyaránt kitűnik. Míg 1807-ben 19 lakatos, hat puskaműves és három kardkovács működött Pesten, addig 1840-re a lakatosok száma 74-re

¹ A *Folia Archaeologica* XI, XIV. kötetében megjelent dolgozatok csak szerény kezdet. Bár az elmúlt évek kutató, nagyrészt levéltári munkája nem volt eredménytelen, – gondolunk itt elsősorban a közel 150 pest-budai puskaműves, ill. fegyverkovács legfontosabb adatainak közzétételére – mégis úgy véljük, hogy a XVII–XIX. századra vonatkozó kutatási eredményeket terjedelmesebb dolgozatban ismertetni ma még nem lenne szerencsés.

² A német, osztrák, angol és francia szakmunkák elsősorban a gazdag anyagközlésükkel tűnnek ki. Sajnos, ezeknek legtöbbje csak a XVII. sz. második feléig használatos nyugati fegyverzetéről ad tájékoztatást.

³ Magyarországon 1890-ben 140 fegyverkészítő műhely volt. *Matlekovits S.*, Az ipar alakulása a kapitalizmus korszakában. (Bp. 1911) 32.

⁴ Elsősorban Pozsony, Belgrád, Prága fegyvertárait emelem ki.

emelkedett, de a puskaművesek, ill. kardcsiszárok – számukat tekintve – megmaradtak a harminc évvel korábbi állapotban.⁵ A fegyveriparosok számának lassú emelkedésére – megközelítőleg harminc év alatt egy puskaműves és három-négy kardkovács a „szaporulat” – Fényes Elek 1847-ben készített összeállításában is találunk adatokat. Kitérnek ebből, hogy 1847-ben 232 733 kézművesből Pest-Budán 7694 élt, azaz minden 51 lakosra egy kézműves jutott – nem számítva az inasokat és legényeket. Ezúttal nem térhetünk ki Magyarország elmaradott ipari állapotának elemzésére – a jelzett időben csupán 528 „gyár” működött 23 400 munkással, – csak az iparosok összlétszámának és a néhány puskaműves-ipart űző szakember számának aránytalanságára hívjuk fel a figyelmet.⁶

A XIX. század elején már fellelhetjük a puskaművesség fejlődését gátló – egyébként az egész századot jellemző – körülményeket. Gondolunk itt többek között a magyar vasipari termelés aránytalanságára, a nyersanyag kiszállítására, a készáru behozatalára, mint olyan tényezőkre, amelyek a kapitalizmus korában minden gazdaságilag függő helyzetben élő nép gazdasági életének elkerülhetetlen kísérő jelenségei. „Általában azonban – írja Fényes – bármily tetemesnek lássék is a vasipar évi termelése, az a belső szükségletet ki nem elégíti, különösen a finomabb készítmények külföldről jönnek”.⁷

Az iparcikkek nagy részét a XVIII. század második felében házalók, csempészek, kereskedők juttatják Magyarországra, oly mértékben, hogy 1790-ben az országgyűlés is kénytelen volt foglalkozni a kérdéssel. Kimondták: „... házalónak számítanak azok a bécsi kisgyárosok, akik már 150 frt. értékű silány gyártmányukkal elindulnak Magyarországra és végigjárják a földesúri kúriákat, polgárházakat. Károsítják a letelepült kereskedőt, a hazai ipart, s a vevőt, mert miattuk jó cikkel nem lehet forgalmat csinálni”.⁸ Hogy a helyzet a továbbiakban sem változott sokat, Jac. Ferdinánd Miller 1793-ban kiadott munkája is igazolja, amelyben csaknem felháborodva mondja: „... hogy ennyi belhoni nyersanyag dacára külföldről zúdul be a sok iparcikk”.⁹

A nagy gazdasági nyomás, amely Magyarország fejlődését hátráltatta, a puskaműves iparban is megmutatkozott. Üzemalapítási törekvésekről tudunk, de néhány éves, esetleg évtizedes vergődés után a tulajdonosok tönkrementek és külföldön kerestek boldogulást. A Magyarországon megtelepedett és egy évszázadig működő Kirner család csaknem az egyetlen, amely kiemelkedve a fegyverkészítő mesterek népes családjából, versenyképes volt az osztrák vadászfegyveriparral szemben.

A termelés kiszélesítését alapvetően az osztrák ipar és nem a céhes ipar befolyásolja. Alátámasztja a mondottakat a helytartótanács 1813. évi rendelete is, amely megszüntette a céhek „... saját rendi jogalkotó szerepét”¹⁰ sőt 1840-ben az ország-

⁵ Mudrony S., Az 1885. évi budapesti Országos Általános Kiállítás katalógusa. IX. füz. (Bp. 1885) 10–11.

⁶ Fényes E., Magyarország leírása. I. (Pest 1847) 71.

⁷ Uo. 85. Behozatalra kerülő „csinozott” művek súlya 176.195 q. s mindezért 2519.788 Ft-ot fizettünk. Hogy fegyverekre ebből mennyi esett, megállapítani nem lehet.

⁸ Liedemann, J., Bescherden und ohnmassgelblicher Vorschlag wie dem Handel in Ungarn Aufzuhelfen Waeren. (H. n. 1790) 21.

⁹ Miller, J. F., Schedium de praesenti statu fabricarum et manufacturarum in Hungaria atque mode promovendi rerum seruceam. (Magno Varadini ex Officina Eisenberiana 1793). Vö. Borotás Nagy S., Közgazdasági működésünk kezdetei. (Bp. 1938) 101.

¹⁰ Uo. 103.

gyűlés a XII. tc. 5. §-ával lehetővé vált, hogy „... a gyártó intézetében mindenmű mesterséget űző segédmunkásokat alkalmazhasson...”¹¹ Így az anyagi és jogi feltételek szerencsés találkozása elősegítette a fegyveripar fejlődését. Ezt láttuk a már említett Kirner család esetében is. A kérdés ugyan rendkívül bonyolult, mégis szerencsésen tapintott a lényegre Kossuth, aki 1842-ben a Kirnereken keresztül a magyar fegyveripar általános helyzetét is bemutatja: „Midőn az Ipar-egyesület Kirner uraknak puskaműveikért ezüst emlékpénzt nyújtott, csak azon közelismerésnek lett tolmácsává, amellyel azon iparág remekei közé méltán ország-szerte egy-egy műbaráti puskatár, melly Kirner urak löfegyvereit dísznek ne tartaná, magukat még külföldön is megismertették, minthogy műveikből már Constantinápolyba, Syriába, s a Nagy Britániába is küldözgettek. Vannak kiknek az iparműkiállítás alkalmul szolgált szerény ismeretlenségből napfényre lépni...”¹²

Az iparműkiállítások rendezése, mint erre jelentésében Kossuth is rámutatott, a hazai fegyveripar fejlődése szempontjából kiemelkedő fontosságú volt. Éppen ezért a XIX. századi magyar fegyvergyártás alapvető kérdéseit az iparműkiállításokkal való szoros kapcsolatban kell vizsgálnunk. Lehetővé is teszi ezt a múlt század sokrétű tudományos kutatómunkája, melynek nyomán viszonylag elég széles képet kapunk azokról az erőfeszítésekről, amelyeket a magyar iparosok a világ különböző pontjain fejtettek ki világkiállítások és gyakran kisebb méretű helyi megmozdulások alkalmával. Az eredmények értékét különösen emelik azok a nehéz körülmények, amelyek a bevándorló kézműves legényekkel kapcsolatosak. Ezek ugyanis csak ritkán tartoznak a jobbak közé, hiszen a kiválóbbak hazájukban maradtak, vagy más műveltebb országban telepedtek le. „Igaz, az élelem olcsó, a napszámosok teljesen adómentesek, a munkabér azonban csaknem olyan drága, mint Bécsben. Magyarországon a munkáltató gyakorlatlan munkásokat kap, s drága költséggel hoz létre egészen rosszul sikerült műveket.”¹³ A nehézségeket még csak fokozta a régihez való ragaszkodás, a legények vonakodása Ausztriának virágzó műiparú tartományába utazni, s „azokban munkálni és előhaladni”.¹⁴ Pedig sem a német, sem a francia, sem az angol nem alkalmasabb a magyarnál – panaszolják az érdekeltek – „akármiféle mesterségre és művészségre, amint ezt számtalan sok magyar ifjaink, kik külföldre kivándoroltak, eléggé megmutatták”.¹⁵

A magyarországi kisipari fegyvergyártás lendületében nagy törést jelentett a szabadságharc kitörése. A háborús állapotok a polgári fegyverműveseknek kevésbé voltak kedvezőek, a Bach rendszer gazdasági-politikai nyomása pedig a kibontakozást végképp hátráltatta. Ugyanis egyrészt lecsökkent a fegyverek kipróbálására engedélyezett lőpormennyiség, másrészt a fegyverviselési-, tartási engedélyeket erősen megszürték. Az érintett periódusban több ezer kérelmezőt elutasítottak azzal az egyszerű megjegyzéssel: „... mivel a kérelem kellően alá nem támasztott”. Pl. Buch Ferenc kereskedő az országos hadfőparancsnoksághoz folyamodott lőporárulási kérelmével, de „... minthogy a pesti lőporárusok

¹¹ Uo. 376.

¹² Kossuth L., Jelentés az első magyariparműkiállításról. (Pest 1842). Vö. Ráth K., Magyar iparműkiállítások a múltban és jövőben. (Bp. 1881) 34.

¹³ Valero A., Pesti Hírlap 1843. okt. 22.

¹⁴ Szontágh G., Erdély természeti, ipari és kereskedési tekintetben. 1839. I. félév, 15–16.

¹⁵ Udvardy K., Heti Lapok 1838. 61.

szaporítása meg nem engedett, hely nem adatván . . .”¹⁶ És egyre szaporodnak a rendeletek, amelyeket egy 1864-ben kelt határozattal lehet summázni, miszerint: „Meghagyatik, az illető közegek érintett helytelen eljárását szüntessék meg – azokat kellően ellenőrizvén, miszerint a szokásos lőporutalványokat csak a városi engedélyezett birtokosoknak szolgáltatassák ki”.¹⁷

A lőporárusítással kapcsolatos rendeletek rendkívül súlyosan érintették az ipart, de ez csak a felvetett kérdés egyik oldala.¹⁸ Legalább ennyire fontos az 1859. évi rendelet, amely szerint a fegyvergyártást nem kötötték képesítéshez, s ezt a lehetőséget országosan – főleg 1867 után – sokan kihasználták. 1867-ben a hivatalos hatóságok is elismerték: „Szakképzettség az iparjog elnyeréséhez nem lévén szükséges, kontárok foglalták el azok helyét, akik ifjúságuk idejét szentelték valamely ipar megtanulására”.¹⁹ A jövedelmezőség útja viszont nem a kontármunka, hanem a „szorgalmatos” munka, a gondos kivitel, kiváló rajzoló, vésnök és más e szakmára alkalmazható művész, „. . . kiknek segélyével a puskaművesnek pompás műveket alkotni nyílik alkalma, mik azután jó áron el is kelnek. . .”²⁰ Sajnálatos azonban, – írja a kor legnagyobb puskaművese, Kirner – hogy a vám-szövetség és Ausztria területén nincsenek jó rajzolók, vésnökök „. . . s a fegyvergyártási ipar itt a művészettel fájdalom igen gyéren, vagy éppen nem párosul, s a puskaművesek szép fegyverek készítésekor nagyobb részt csak önmagukra vannak utalva. Az alakok gyakran ormótlanak, nem szépek, s a pontos rajzolás hiányát tanúsítják”.²¹

A hatvanas évek végén lényeges változásra nem lehetett számítani, ugyanis 1868-ban báró Wenckheim nyílt levelet küldött „Pest sz. k. város” közönségének, amelyben a közbiztonság kérdéseivel foglalkozva hangsúlyozta, „nem tekinthetem aggály nélkül azon több oldalról nyert tapasztalatok szerinti alapos fel-szólalásokat sem, amelyek a fegyverek és egyéb lőszereknek oly egyének közötti túlságos elterjedése ellen nyilvánulnak, kiknél az előítéletek, s körülményeik után ítélve feltehető, hogy a fegyvert a közbiztonság ellen annak felforgatására fordíthatják.” A Tanács ugyan Wenckheim nézeteit elutasítja, a megszorítás mégis megtörtént, s a tűzfegyverek kereskedelmi forgalmában nagy visszaesés következett be.²² Hivatalos szerveink a közbiztonsággal magyarázzák, jöllehet a kérdés lényege a gazdasági függéssel kapcsolódik össze. Megmutatkozott ez az áruforgalomban is, amelynek jellemzője 1848 után is a nagymennyiségű behozatal és a viszonylag minimális árukivitel. A hivatalos statisztikák a birodalom érdekeit szolgálva az export–import tételeket összekeverik, s a tényeket meghamisítják a gazdasági kiszolgáltatottság helyzetének elködösítése érdekében.²³ Ez érthető, hiszen Ausztria sem tudta fegyveriparának termékeit hazai piacon értékesíteni, s az eszközökben

¹⁶ Fővárosi Levéltár Tanácsi Iratok Pest, 1864. X. 1262.

¹⁷ Uo. Buda 1864. X. 1456.

¹⁸ Nem tartható tehát az a tíz évvel korábbi megállapításom, mely szerint „. . . a puska porcellát ugyan akadozott, de a fejlődést nem zavarta”. *Temesváry F.*, Egy magyar puska műves család élete és működése. Dokt. diss., kézirat. (Bp. 1963) 34.

¹⁹ Magyarország anyagi érdekei. III. (Pest 1861) 419.

²⁰ Vadász és Versenylap 6 (1862) 336.

²¹ Uo. 368–370.

²² Fővárosi Levéltár Tanácsi Iratok X. 1714/1868.

²³ Érdemes a mondottakat egybevetni *Beöthy L.*, Magyarország áruforgalma Ausztriával és külfölddel. Hivatalos Statisztikai Közlemények. IV. (Pest 1871) III. füzet.

1. ábra

való válogatás nélkül igyekezett „...nemcsak iparunk fejlődését meggátolni, hanem a nagynehezen meglett iparunkat is elpusztítani”.²⁴ Ezzel szemben Poroszországban, Belgiumban és Ausztriában a puska- és kardgyárak számszerűen gyarapodnak. Ezek nagyrészt a gőzgépek és a lőerő emelkedése is jellemzi.²⁵

Ezekben az években a „fegyvergyárak” elsősorban Pesten összpontosultak, s a vidéki városok nagyarányú fejlődése ellenére a Pesten kívüli termelés csaknem teljesen elhanyagolható. E megállapítás a vágó és szűrő fegyverekre is vonatkozik. Az utóbbi iparág sem idehaza állítja elő a pengeanyagot, hanem főleg Solingen, Stájerország a készítés helye, míg hazánkban főleg a szerelési munkákat végzik.

A korabeli mesteremberek a fegyveripar és általában az ipar területén kialakult helyzetet nem tudták elválasztani a céhszervezetekben történt változásoktól. Bár a szabad ipart 1860. május elsején kihirdették, azonban a céhszervezetek – ha egyre gyengülő formában is, – az ipari termékek minőségét védő rendszabályokat még egy ideig fenn tudták tartani. A szakértők 1869-re összeállították az új ipartörvényt, mely általában nagy felháborodást okozott a szakmabeliek között. A céhekbe törörült régi mesteremberek az Ipartörvény első paragrafusát tartották különösen sérelmesnek, mivel az megerősítette az 1859. évi rendeletet, amely szerint: „A magyar korona területén mindenki, aki élete 24. évét betöltötte, nemre való tekintet nélkül – az illetékes hatóságnál tett szóbeli, vagy írásbeli bejelentés, s erről nyert igazolvány alapján, bármely iparágat bárhol, önállóan gyakorolhat”. A mesteremberek követelték a paragrafus módosítását, oly módon, hogy a kérelmező „önállóan és szabadon gyakorolhat ... azon iparágat, melyet tanult”.²⁶

A szabad iparral kapcsolatban az állásfoglalás nem egyértelmű ugyan, de jellegében meghatározó maradt 1884-ig, amikor e téren némi javulás következett be. Az iparosokkal szemben az iparfejlődés magyar teoretikusai beszédeikben és írásaikban egyaránt a céhes világ elmarasztalása mellett elsősorban a magyar uralkodó osztály felelősségét hangsúlyozták iparunk katasztrofális helyzete miatt. „... Főurainknak, kormányközegeinknek hasztalan ajánljuk iparcikkeinket akár magyarul, akár németül, oda sem hederítenek”.²⁷ Ezért néhányan, jellemző példákra hivatkozva, kíméletlenül kimondják, hogy kormányzatunk és tőkepénzeink „a magyar iparnak nem emelői, de elnyomói”.²⁸ Ha ez nem is volt általában igaz, de az volt a fegyveriparban.

Az 1873-ban Bécsben megrendezett kiállítás magyar anyaga már azt mutatja, hogy fegyverműveseink termelőképessége megfelelő, „akár a kivitel ízlésességét illetőleg, a monarchia többi országával s a Lajtán túli fővárossal is győzelmesen versenyeznek”.²⁹ A lemaradás elsősorban abban mutatkozott meg, „... hogy a finomabb (damaszk) kettős csövek készítését eszközölt ügynevezett csőkovácsok (Rohrschmiede) az országban nem léteznek”.³⁰ Ez azonban csak egyik gyengéje

²⁴ Gerster M., A kézművesség jövő alakulása. (Szeged 1930) 36.

²⁵ Poroszország területén 1861-ben 35 puska- és kardgyár volt, míg Belgiumban 1865-ben 54 gőzgép, 547 lőerővel működtette a gyárakat és a puskaműves ipartelepeket. Hunfalvy I., Európa államainak rövid statisztikája. (Pest 1868) 31, 239.

²⁶ Streitman J., Néhány szó az iparállapot és ipartörvény érdekében. (Pest 1869) 8.

²⁷ Keleti K., Hazánk és népe. (Pest 1871) 210.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo., Honismertető. A bécsi 1873-ik közkiállítás magyar katalógusának bevezető része. Az itt elmondottakat vö. 298.

³⁰ Uo. 298–299. Ugyanezt a gondolatot fejtegeti a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése 1870–1875. (Bp. 1877) 74.

2. ábra

a hazai iparnak, a nagyobb baj az volt, hogy továbbra is „... főleg fényűzési fegyverekben csekély a közvetlen hazai termelés, s ez leginkább a megfelelő ügyes munkások hiányának, s a meglévő túlzott követeléseknek róható fel, amit végül a csekély megrendelések, s aránylag alacsony árak még fokoznak”.³¹ Az alacsony árrendszer az osztrák gazdasági életet támogató vámpolitika mellett érthető. Ebből viszont következtek az alacsony kereseti lehetőségek, a munkaerőhiány és közvetve a munkamegosztás fejlődésének igen lassú üteme. „Az idegen munkás elkerüli országunkat, s csakis akkor jön ide, ha a munkaadó nagy pénzázdozatában előnyt találhat. Egy jól képzett munkás 20–24 forintot akar itt hetenként keresni, míg Bécsben 18–20 forinttal megelégszik.”³²

A kisipari fegyvergyártás kibontakozását feltétlenül akadályozta a nagymértékű tőkehiány. Hitelszerzésre volt ugyan lehetőség, azonban a 10%-ban meghatározott kamatláb és az osztrák–belga–angol verseny következtében lenyomott forgalmi ár időnként az újratermelést is alig tette lehetővé, s a bővített újratermelésre csak egészen kivételesen kerülhetett sor. Gyakran előfordult, hogy a magyarországi üzleteknél a munkaadó legfeljebb 10%-os nyereségre tett szert, ami pontosan 10%-kal volt kevesebb, mint Ausztria területén. Így a külföldi, jónevű fegyveriparosok elhanyagolták a magyar területeket, inkább fegyvert szállítottak a még elmaradottabb országoknak. Az árubehozatal arányaira jellemző a német, osztrák, belga, angol fegyverek nagy számának megjelenése 1873-ban, a válság évében. Ezeknek az országoknak kényszereladásával csak a legnagyobb nehézségek árán lehetett a hazai adottságok mellett versenyezni. A nehézségeket növelte, hogy a beáramló anyag minősége silány és olcsó. Ugyanakkor a magyar fegyveripar csaknem kizárólag a drága damaszk csövekkel dolgozott. Ezek nem adtak lehetőséget az árcsökkentésre. Példának hozhatjuk fel a széles körben elterjedt Lefauchaux puskát, amelynek francia változatát 60 forintért, míg a magyar változatát 100 forintért lehetett megvásárolni. 1867-ben Unschuld Ede 70, 80, 90, 120 forintért kínálja fegyvereit, míg a külföldiek már 50–70 Ft-ért kaphatók voltak.³³

Az élvonalbeli szakemberek sokat foglalkoztak az iparág megmentésének lehetőségeivel. A válságból való kiutat elsősorban az iparügyi rendezésében látták. Elsősorban azt vizsgálták, hogy iparosaink hazai piacon milyen eszközök felhasználásával válhatnak versenyképessé. Kell, hogy versenyképessé váljanak, mert „a kézműipar van hivatva úgyszólván átalakulni «kézművészetté» mert ellenkezőleg menthetetlen áldozatul esik a gyáripár, és pedig nálunk a külföldi gyáripár veszélyének”.³⁴

Mudrony Soma fenti megállapítása nyilvánvalóan ellentmond Konek Sándor fejtegetésének, aki szerint „... a fegyvergyártás ... újabban nagyszerű fejlődést tanúsít” Magyarhonban. Ugyancsak kéttellyel fogadható az is, hogy „vadász és fényűzési lőfegyverek Kirner budapesti cégnek 1808 óta fennálló és helyesen felszerelt (kiemelés tőlem: T. F.) gyárában és az egyes városokban nagy számba lévő és az újabb haladással lépést tartó puskaművesek ... által termeltetnek”.³⁵ Konek feltevésének ingatag voltát nem szükséges különösen bizonygatni. Külö-

³¹ Uo. 298.

³² Uo. 207.

³³ Heti Lap 1867. 372. Vö. Heti Posta 1867. 102.

³⁴ Mudrony S., A műipar, mint nemzetünk fennmaradásának tényezője. Anyagi Érdekeink IV (1874) 35.

³⁵ Konek S., Magyar birodalom statisztikai kézikönyve. (Bp. 1875) 366.

3. ábra

nösen akkor nem, ha tudjuk, hogy Kirner mester (a legnevesebb és a legtöbb segédet foglalkoztató üzem) műhelyében csökövác nem található és természetesen olyan felszerelés sem, amely egy jól felszerelt – Konek szavaival „helyesen felszerelt” üzemnek feltétlenül jellemzője. Természetesen a puskaművesek számaránya sem mondható megnyugtatónak. 1875-ben az országban 33-an vannak, ebből 11-en a budapesti iparkamara területén.³⁶ Nem sokkal jobb a helyzet a fegyverműves tanulók számarányában sem, amelyet az alábbi táblázatunk is mutat:³⁷

	1871	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84
Puskaműves	6	5	4	5	6	4	3	1	—	—	3	7	7	4
Sarkantyús	1	—	—	—	3	3	2	3	3	1	2	1	1	2
Kardkövác	2	—	—	1	1	1	1	—	—	—	1	—	—	1

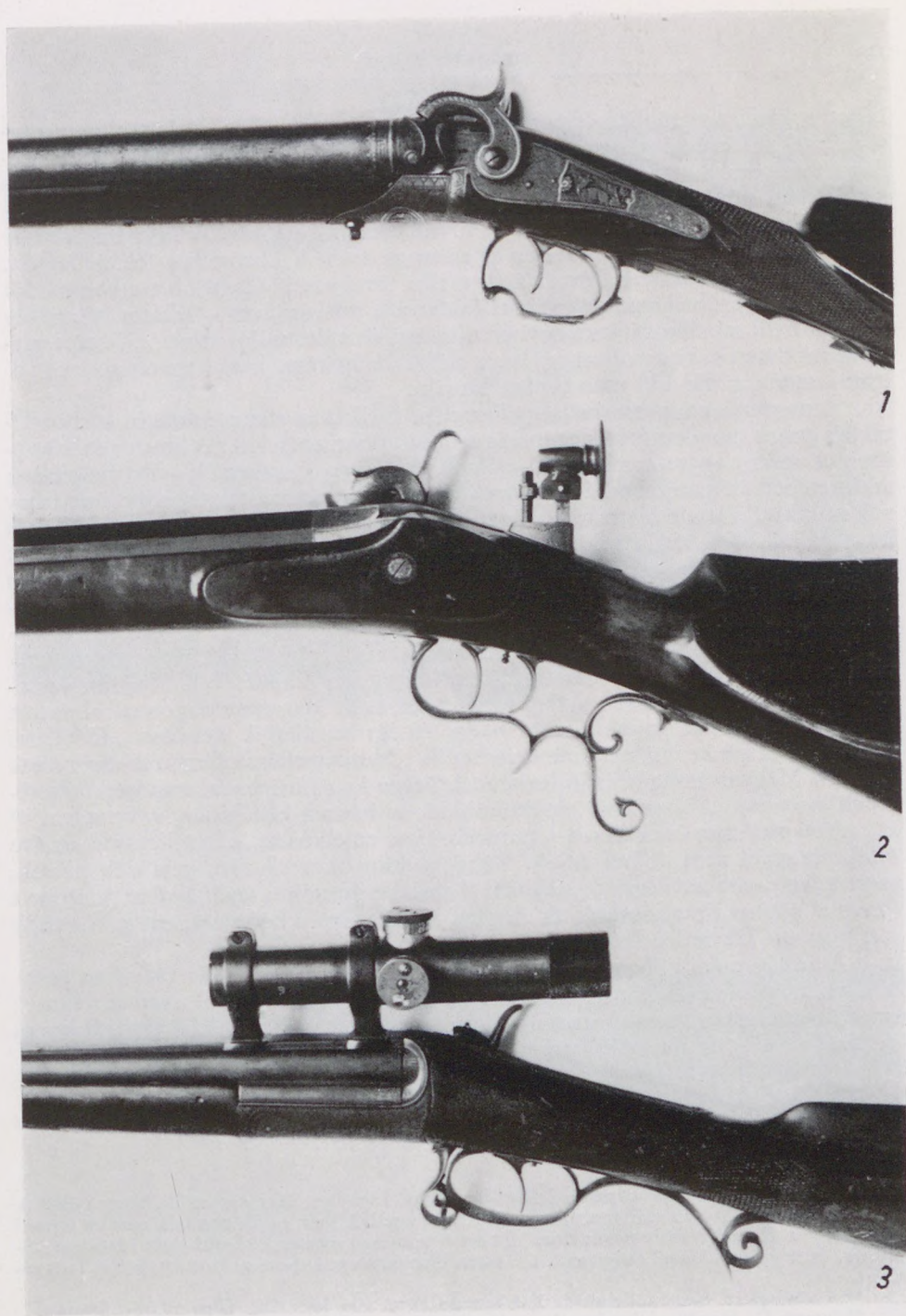
1876-ban az Iparegyesület gyáripari szakosztályában Kirner elemezte a helyzetet. Ez az elemzés a bevezetett luxusadóval volt kapcsolatban. „A fegyvergyártásban még megdöbbenőbb eredmény mutatkozik. Ezen iparágban a vidék és a főváros legtöbb üzlete kénytelen volt megszűnni, s Budapesten csak 3 van, mely még fenn tudja magát tartani. A fegyveradó behozatala óta a csökkenés ezen iparágban 75%-ot tesz ki.” Kirner bejelentésére a „Mélyentisztelt képviselőházhoz” kérvényt juttattak el az 1875. évi XX. t. c. miatt, mondván: „Az 1875-ben életbeléptetett fegyveradó elviselhetetlen csapásnak bizonyult . . . a fegyverkészítésre nézve . . . A vidéki fegyverkészítők már majdnem kivétel nélkül megszűntették üzletüket, a helybeliek közül csupán egy dolgozik még 8–10 segéddel, ezenkívül csak két-három oly iparos van még, ki legfeljebb egy segédet tart, holott 1874 előtt az említett nagyobb gyár (Kirner gyáráról van szó; megjegyzés tőlem T. F.) számos évek óta évenként állandóan 20–24 munkást foglalkoztatott, s a többiek is két, három segédnek adtak munkát. A készített fegyverek száma az említett gyárban a fegyveradó életbeléptetése óta 75% csökkenést mutatott, a többi fegyverműveseknél a készítés úgyszólván megszűnt, s csupán a javítás maradt fenn.”³⁸ A kialakult helyzet természetesen kapcsolatban van a válsággal is, amelynek „utóhatásai már úgy is megtizedelték a termelést”.

Hogy milyen volt az általános helyzet, jól mutatja a budapesti egyesült lakatos, puskaműves ipartestület 1877-es számadási jelentése. Ebből kiderül, hogy a nevezett ipartestületben 100 ember munkanélküli. A megállapítás a szervezet egészére vonatkozik és nem kifejezetten a puskaművesekre, akik önálló ipartestületet nem alkottak, hanem a lakatosokkal együtt képeztek közös szervezetet. „A céhek fennállásakor – írja a jelentés – a rend a munkaadó, vagy a munkás érde-

³⁶ Az iparkamarák területén található puskaművesek: Kecskemét 1; Vác, Esztergom 1; Fejér 2; Heves 4 (ebből Eger 2); Szolnok 1; Bács 11. Ebből Szabadka 1, Zombor 2, Újvidék 2, Apatin 1, Bezdán 1, 4 egyéb. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1870–1875. (Bp. 1877) 75.

³⁷ Tekintettel arra, hogy az iparostanulók statisztikájából sok, de általunk mellőzött következtetést lehet levonni a vizsgált területre vonatkoztatva, a kimutatások helyét pontosan meg kívánjuk határozni. Anyagi Érdekeink 1 (1871) 209; 2 (1872) 280; 3 (1873) 194; 4 (1874) 176; 5 (1875) 183; 6 (1876) 144; 7 (1877) 143; 8 (1878) 138; 9 (1879) 136.; Magyar Ipar 1 (1880) 274; 2 (1881) 227; 3 (1882) 274; 4 (1883) 238; 5 (1884) 257; 6 (1885) 251; 7 (1886) 239.

³⁸ Ráth K.–Mudrony S., A luxus adók tárgyában. Anyagi Érdekeink 6 (1876) 184. Megjegyezzük, hogy a fegyveradóból az állam 200 000 Ft-ot szeretett volna bevenni.

4. ábra

kében sokkal szigorúbban és pontosabban fenntartatott. A munkás rendes, egészséges étel, lakás és egyéb szükséglettel ellátott, mi által szorgalmas munkálkodásra felbátorított, míg ellenben most a munkás magára van hagyatva és aljas lebujságban tartózkodik, ahol élvezhetetlen ételt és italt kap és minden egyéb ápolástól meg van fosztva.”³⁹ Ebből a rövid idézetből is kitűnik a kisipari munkás helyzetének. Sokan megkísérelték az adott viszonyok között is a felemelkedést, az önállósulás valamilyen formáját, de ezek a törekvések a legtöbb esetben csődöt mondtak. A próbálkozások gyakori kudarca a puskaműves – lakatos szövetség egészen nyílt sajnálkozását és egyben tiltakozását váltotta ki, mivel „... tapasztalatuk azt mutatja, hogy olyan egyének, akik ezen iparágat meg nem tanulván önállóak lesznek, rövid idő után tönkre jutnak...”⁴⁰

A mesterek az iparszabadság elismerése mellett az alapgondolatot kárhoztatták, és ennek tulajdonították az iparág teljes tönkremenetelét. „A lakatos és rokonüzemek száma egyre emelkedett – állapították meg a szakértők – de virágzásuk tekintetében az iparszabadság uralma alatt részben szenvedtek és pedig, úgy hogy sok munkaadó létele biztosítása végett kénytelen volt üzletével felhagyni és mint munkás különféle műhelyekbe lépni...”⁴¹ Így egy kicsit érthető Szabóky Adolf íparajstroma, mely szerint Budapesten 10 fegyverműves működik, ami egyben azt is jelenti, hogy száz év alatt ebben az iparágban az iparosok számaránya megközelítőleg azonos szinten mozgott.⁴²

A Kamara 1878. évi jelentése lényegében a korábbi évek gondolatmenetét viszi tovább.⁴³ Az általános hanyatlást a kereslet csökkenésével, Belgium versenyével magyarázzák. Ezek a fegyverek olcsók. A Magyarországon alkalmazott segédek külföldiek, munkabérük magas és így az általuk készített „fényűzési fegyverek” csak kevesek számára elérhetők. „Mindemellett a fényűzési fegyverek gyártása Magyarországon is jó hírnévnek örvend s gyártmányai minőség tekintetében nemcsak Ausztriával, de külfölddel is bátran kiállhatják a versenyt.”⁴⁴

A nyolcvanas évek elején a termelés kissé emelkedett, a hazai piacon az áru értékesítésével nem voltak bajok. Több gondot okoztak viszont a déli piacok, mert a legkisebb zavargások alkalmával már betiltották a szállításokat, viszont a kevésbé óvatos Franciaország és Anglia, kihasználva a helyzetet, egyre nagyobb tért hódított közvetlen szomszédságunkban.⁴⁵

A válság utáni pillanatnyi javulás nem volt mélyreható. Már 1880-ban kénytelenek megállapítani, hogy „a fémipar az általa kiállított tanulók számát tekintve évek óta a leghatalmasabb iparágunk tünik fel...” Sajnálatos azonban, hogy az ezüstművesek, ércnyomók, kardművesek és puskaművesek stb. egészen eltűn-

³⁹ A budapesti egyesült lakatos, puskaműves, sarkantyús stb. szövetség megállapításai a hazai iparra vonatkozóan. *Mudrony S.*, Iparpolitika tanulmányok. (Bp. 1877) 233.

⁴⁰ Uo.

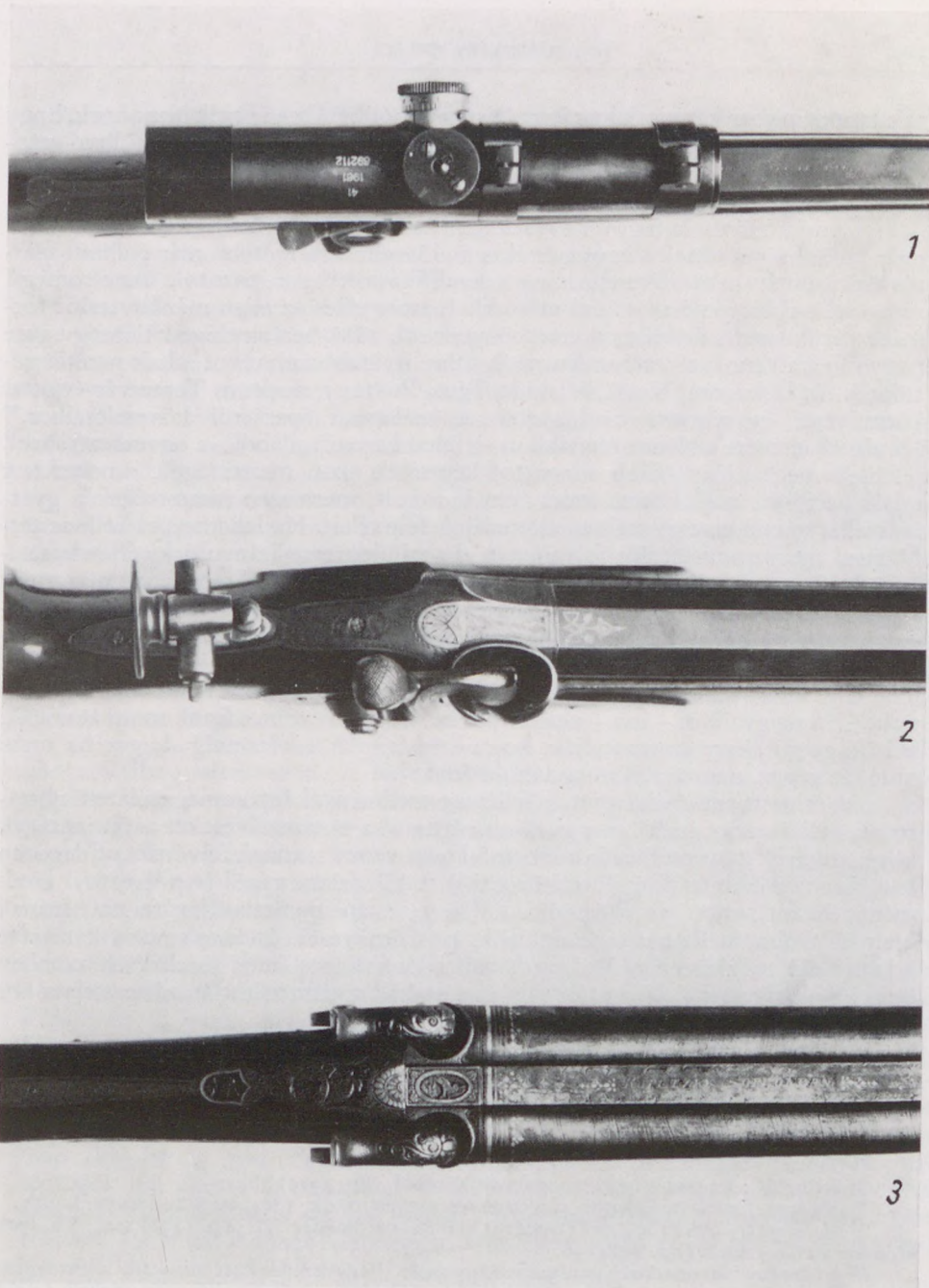
⁴¹ Uo.

⁴² *Szabóky A.*, Budapest iparosai 1877-ben. (Bp. 1877) 51. Megjegyezzük, hogy közülük Kiszela Károly 1883-ban már mint puskaagyáros szerepel. Ebben az időben találkozunk a pesti kiállításokon Kobza Károly névvel is, jóllehet ő pozsonyi mester, aki műhelyét 1856-ban alapította, és négy munkással dolgozott. 1864-ben díszokmányt kapott golyós és sörétes fegyvereiért.

⁴³ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1878. évi jelentése. (Bp. 1879) 187–188.

⁴⁴ *Seenger F.*, Hordható fegyverek, vadászkeszülékek. Hivatalos jelentés a Párizsban 1878-ban tartott egyetemes kiállításról. II. (Bp. 1879) 88.

⁴⁵ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1878. évi jelentése. (Bp. 1879) 188.

5. ábra

nek tanodáinkban képviselt iparágak lajstromából”.⁴⁶ Ez az egyik oka annak, hogy 1880-ban az állami kedvezmény kiterjesztését kéri a fegyveriparra is.⁴⁷ Így kívánták befolyásolni a „drága tőkét” és a munkásság szakmai képzését, amely a „drága tőke” miatt csaknem teljesen elmaradt.⁴⁸

A puskműves és fegyverkovács ipar hanyatlását – a kettő között 1884-ben még különbséget tettek – nagymértékben elősegítette a fentebb már említett ipartörvény, amely nem követelte meg a kvalifikációt.⁴⁹ Az iparosok nagy tömegű részvételével lezajlott 1879. évi második Iparosgyűlés az ellen már hivatalos formában is fellépett, de teljesen eredménytelenül. 1884-ben az elégedetlenség egyre nagyobb hullámokat vert, az iparosok mind nyíltabban hangot adtak nemtetszésüknek, és Debrecen, Kassa, Miskolc, Pécs, Pozsony, Sopron, Temesvár érintett kézművesei egységesen csatlakoztak a budapesti iparosok követeléseéhez.⁵⁰ Mindezek ellenére a Nemzet hasábjain – Heltai Ferenc tollából – a következő sorok jelentek meg: „Egy újabb sorozatot képeznek azon mesterségek, amelyeknek kvalifikációhoz való kötése azért nem indokolt, mert ezen mesterségek a gyár-
iparral szemben elvesztették exisztenciájuk feltételeit. Ha lehetne, fel kellene tartóztatni megsemmisülésük folyamatát, de minden erre irányuló kísérlet hasztalannak bizonyult eddig. A kvalifikációtól való függővé tétel sem lenne más, mint ilyen kísérlet, amely megakaszthatná ezen átalakulást, amely annál kevésbé fájdalmas, minél gyorsabb. Ezen iparágak a következők: Fehérítők ... fegyverkovácsok ... puskművesek ...”⁵¹

Közismert volt abban az időben, hogy Kossuth maga is kvalifikáció ellenes volt. „Én megvallom – írta – nem látom be, hogy miért ne adjunk munkát annak, aki dolgozni akar: azt mondják, hogy kontár? Az a közönség dolga; ha rossz munkát végez, nem veszik meg tákolmányát”.⁵²

Az érintett szakmák együttes fellépése eredményeképpen megszületett a határozat, amely szerint ha a „magas minisztérium” a puskműveseket azon iparágak közé, amelyek képesítéshez köttetnek fel nem venné – annak felvételét utólagosan bátorodik kérelmezni és kieszközölni.⁵³ A küzdelem végül is pillanatnyi eredményt hozott, mert az 1884. évi XVII. t. c. az iparszabadság fenntartásának hangsúlyozása mellett a sarkantyúsok, puskművesek és kardkovácsok részére a képesítést megkövetelte.⁵⁴ A vadászati adóval kapcsolatos törekvések azonban nem jártak sikerrel.⁵⁵ „A vadász adó és a szabad vadászat korlátozása – írja a kor

⁴⁶ Az Országos Magyar Iparegyesület Tizenegyedik Jelentése. Magyar Ipar 1 (1880) 188.

⁴⁷ A hazai ipar és állami kedvezmények. Magyar Ipar 1 (1880) 303.

⁴⁸ Ugyanez a gondolat: *Zichy I.*, Emlékirat a magyar ipar érdekében. (Bp. 1880) 10–12.

⁴⁹ Évi jelentés az Országos Iparegyesület működéséről. Magyar Ipar 5 (1884) 142.

⁵⁰ Uo. 220.

⁵¹ Nemzet 1884. aug. 14. esti kiadás.

⁵² *Gelléri M.*, Az újabb ipari mozgalmak köréből. (Bp. 1910) 28.

⁵³ Fővárosi Levéltár. Lakatos, puskműves vegyes iratok. 1884. aug. 24-i jegyzőkönyv.

⁵⁴ *Matlekovits S.*, Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredményei. II. (Bp. 1898) 102.; Vö. Ipartörvény módosítása I. (Bp. 1904) 36.

⁵⁵ A törvény idevonatkozó paragrafusa így szól: „Fegyveradót fizet mindenki a birtokában levő vadászatra használható lőfegyverek után; úgyszintén azon fegyverek után, melyek családtagjai, vadászcselédjei a vadak gondozására és erdőterületek őrzésére alkalmazott cselédjei, valamint mező-, szőlő-, vagy erdőgazdaságban alkalmazott csöszök, pásztorok és erdőkerülők birtokában vagy használatában vannak.” Az 1883. XXIII. t. c. a fegyveradóról és a vadászati adóról. (Bp. 1883) 4. Egy egycsővű fegyver után 1 Ft-ot, kétszővű vagy ennél több csővű után 2 Ft-ot szedtek. A fővárosi ipar állapota az 1883-ik év végével. Magyar Ipar 5 (1884) 92.

világhírű puskaművese, Kirner – csak a gazdagabb osztályoknak, tehát éppen azoknak, akik aránylag kevésbé istápolják a hazai ipart, teszi a vadászatot hozzáférhetővé. A gazda, a földműves nem tart többé fegyvert, ami által azon puska-művesek, akik 1–2 munkást foglalkoztatva a vidéki városokban üzték iparukat, ettől teljesen elállván új iparágra vetették magukat, ezzel a hazai jó munkaerő teljesen kipusztult.⁵⁶ A mondottaknak nem mond ellent az a megállapítás, hogy 1873 és 1885 között a fegyvermechanizmus kidolgozásában a versenyben helytállt iparosok lényeges előrehaladást tettek. Puska-műveseink lépést tudtak tartani az osztrák és cseh puska-művesekkel, a golyós fegyverek dolgában viszont Anglia mellé sorakoztak fel, amit nemcsak a hazai sportköreink, hanem a nyugat-európai fegyverkészítők is elismertek.⁵⁷ A megállapítás alátámasztására szolgál H. Sauer bécsi gyáros céllövő puskája, Kopetzky soproni és Kirner pesti fegyverműves löfegyvereinek felületi egybevetése is (1–5. ábra). Az utóbbi oly tökéletes kivitelben készült, hogy 1961-ben még érdemesnek találták távcsővel felszerelni.

A század második felében az igények változásával a verseny jellege is megváltozott. Míg régebben a piacot a minőségi áru biztosította, a század vége felé inkább az olcsó fegyvereket vásárolták. Ferlach és a belga Lüttich a 80-as években különösen nagy mennyiségű olcsó áruval árasztotta el az európai piacokat. A két konkurens közül Ferlach volt kevésbé veszélyes, mert a gyártmányok árát nem csökkentette, és a termelését a minőség rovására fokozta. Lüttich viszont a „gazdag tőke”, az olcsó és jó munkaerő lehetőségei révén szerteágazó és nagy piacot tudott teremteni, kiszorítva versenytársait, mert jóminőségű áruit viszonylag olcsón hozta forgalomba.⁵⁸

A magyar kisipari fegyvergyártás válsága nem a fegyverek tökéletesedésének hanyatlásában jelentkezett. A már felsoroltakon kívül inkább az okozott nehézségeket, hogy a modern eszközök megvásárlása, a korszerű beruházás nem volt gazdaságos. A mi körülményeink között nem volt lehetséges az angol példa követése, ahol a kismesterek összeálltak és közösen szerezték be a drága gépeket.⁵⁹

A fegyverek nagymennyiségű beáramlásával egyidőben a fegyvergyártás-fegyverkereskedés, a fegyvermester és fegyverkereskedő személye elválik egymástól. Különösen vidéki városainkban tapasztaljuk, hogy fegyvereket vaskereskedésben, fűszer- és vegyes-boltokban is (!!) nagy számban árusítanak. Ennek következtében olyan kontár készítmények kerültek piacra, amelyek alig érték meg a szállítási, ill. vámköltségeket. „... a fogyasztó közönség pedig nemcsak károsul, hanem teljesen tévútra vezetetik. A fegyvert veszi, mert olcsó, anélkül, hogy tudná, hogy teljesen hasznavehetetlen árut kapott”.⁶⁰

A magyar kisipari puska-művesség általános helyzetére kezdetben nem hatott ki lényegesen a magyar fegyvergyár felállítására hozott határozat, amelynek nyomán 1889-ben a gyár megkezdte működését.⁶¹ Utóbb azonban az ott dolgozó iparosok és egyszerű betanított munkások magánvállalkozásai számottevően kezdték érinteni a nem katonai jellegű fegyverek gyártásával foglalkozó kisiparosokat. Ez annál is inkább lehetséges volt, mert a régi céhes keretektől a céhek

⁵⁶ Keleti K., A budapesti 1885-i Orsz. Ált. Kiáll.-ról hivatalos jelentés. (Bp. 1886) 271.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo. 272.

⁵⁹ Gelléri M., i. m. 32.

⁶⁰ Keleti K., A budapesti 1885 ... 272.

⁶¹ Magyar fegyvergyár. Magyar Ipar 8 (1887) 179, valamint 9 (1888) 122.

megszüntetése ellenére szabadulni nem tudó iparosgárda máról holnapra tengeti életét, „... s fantasztikus megnyugvással kénytelenek nézni, amint az idegen verseny árva müködésük terét lábuk alól darabról darabra elszaggatja...”⁶² A hanyatlást már nem tudta megakadályozni az a rendelkezés sem, amely kimondta, hogy a fegyvergyártással foglalkozó üzemeket állami segélyben kell részesíteni.⁶³

Az 1896. évi kiállítás jól bizonyítja, hogy a nagytőke bevonult a fegyveriparba. Az ipartestületekhez fűzött remények szertefoszlottak, mert felismerték, hogy az ipartörvény nem adott lehetőséget a kisipar helyzetének megjavítására.⁶⁴ A legegyszerűbb kérdéseket sem tudták megoldani. Így pl. 1900-ban, amikor a fegyvergyár alkalmazottai a vadász és céllövő fegyverek javításával kezdtek foglalkozni, és ezért küldöttség tiltakozott a Fegyvergyár igazgatóságánál, valamint az Ipartestületnél, bevonták ugyan a gyári alkalmazottak iparigazolványát és megtiltották részükre a gyáron kívüli munkát, de még így is egy év telt el a miniszter 1903. január 6-án kiadott rendeletéig, mely megerősítette a határozatot, ill. a honvédpárosok részére a fegyverkereskedést is beszüntette.⁶⁵

A magyar kisipari fegyvergyártás válsága a század végére elérte mélypontját. Az 1898-ban közzétett kamarai jelentés szerint az osztrák-magyar monarchiában alig két-három műhelyben gyártottak valóban művészi fegyvereket „és az a tény, fájdalomra mutat, hogy ez a szép iparág már mennyire hanyatlott”.⁶⁶

A XIX. századi kisipari fegyvergyártás kutatásakor és főleg a századvégi állapotok elemzésekor hangsúlyoznunk kell, hogy számszerű fejlődés tagadhatatlanul jelentkezik, hiszen 1890-ben 667 osztrák puskaműves 5978 alkalmazottal dolgozik, de mellettük a magyar műhelyek száma is eléri a 140-et.⁶⁷ Ezeknek a műhelyeknek nagyrésze azonban még feltáratlan – közöttük híres kardgyártók, Pacholek, részletes működése – a mesterek produktumairól keveset tudunk.⁶⁸ Az elkövetkező évek feladata, hogy a jelen dolgozatunkban felvetett problémákat az ország és a határon túli levéltárak gazdag ipartörténeti anyagának gondos tanulmányozásával megoldjuk, illetve lezárjuk.

TEMESVÁRY FERENC

⁶² Mudrony S., Emlékezés az iparegyesületek 50 éves működéséről. (Bp. 1892) 5.

⁶³ Törvényjavaslat a hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről. Magyar Ipar 11 (1890) febr. 20.

⁶⁴ Matlekovits S., Az 1896. évi ... 278. A mondottakat érdemes összevetni: Gerster M., A kisipar jövője. (Szeged 1901) 133.

⁶⁵ Puskaművesség. Magyar Ipar 21 (1900) 1122.; A katonai puskaművesség és a magánipar. Magyar Ipar 23 (1902) 72.; L. még Magyar Ipar 24 (1903) 723.

⁶⁶ Az önálló magyar vámtarifa és iparfejlesztésünk. A vámtarifa alkalmából az Országos Iparegyesület által rendezett írásos anket eredménye. Melléklet a Magyar Ipar 1898. 29. számához.

⁶⁷ Matlekovits S., Az ipar alakulása ... 32.

⁶⁸ Pacholek életére vonatkozóan: Temesváry F., FA 14 (1962) 238–242. Az ott mondottakhoz annyit kívánok hozzátenni, hogy az üzem 1896 és 1899 között tönkrement. Pacholek 1899. évi nyilatkozatából olvashatjuk: „... Magyarországnak én voltam egyedüli kardgyártója és hogy milly cikkekkel produkáltam, bizonyítják azok a hazai és külföldi kiállítások kitüntetései, melyeket elnyertem. Az ezredévi kiállítás vitt bukásba ... Egy elhibázott számítás folytán ráfizettem szerződésileg kikötött szállításomra. Folyamodtam két év előtt támogatásért, a kereskedelmi minisztériumhoz, de ott elutasították, mert fájdalom, gyufaskatulyák, pántlikák és gyolcsárúk gyárosait milliókkal kell támogatni ... Bíz jobb lenne, ha a magyar gyáros eltűnne hazájából, mert e hazában csak idegen kap segítséget”. Magyar Ipar 20 (1899) 1284.

DIE WIRTSCHAFTSGESCHICHTLICHEN FRAGEN DER KLEINGEWERBLICHEN WAFFENERZEUGUNG IM 19. JAHRHUNDERT

Der Verfasser erörtert in seiner Abhandlung die wirtschaftlichen Probleme der ungarischen kleingewerblichen Waffenerzeugung. Er stellt fest, daß zwar in den vergangenen Jahrzehnten auf diesem Gebiete weitläufige Forschungen durchgeführt wurden, das Studium der kleingewerblichen Waffenerzeugung dennoch in den Hintergrund geraten ist. In den vorhandenen ungarischen und ausländischen Facharbeiten werden die ungarischen Meister nur angedeutet. Dies läßt seine Wirkung in unseren Tagen stark fühlen. Die seit den vergangenen 150 Jahren vernachlässigten ungarischen Meisterstücke sind sowohl im Ausland als auch in den einheimischen Museen gleicherweise zu einem kostbaren Material hervorgetreten.

In der Studie betont der Verfasser das langsame Entwicklungstempo der ungarischen Waffenindustrie, wobei er auch auf die zahlenmäßige Aufzählung der Waffenschmieden und Waffenmeister übergeht. Diesem folgend erörtert er die im Wege der Entwicklung der Waffenindustrie stehenden Hindernisse, die unvermeidlichen Begleiterscheinungen der Wirtschaftslebens des unter kolonialen oder halbkolonialen Verhältnissen lebenden Volkes. Es wird auch von den hemmenden Wirkungen des Zunftwesens und der österreichischen Industrie sowie über die einwandernden Handwerksgesellen berichtet, die nur selten zu den Besten ihres Gewerbes gehört haben. Die gebildeteren, fachkundigeren Handwerker blieben in ihrer Heimat oder siedelten sich in anderen, mehr entwickelten Ländern nieder. Nach der Erörterung der Einschränkungen während des ungarischen Freiheitskrieges (1848–1849) und der nachher folgenden Zeiten wird die Richtlinie und das Maß des mit der Verminderung der Erteilung von Waffenscheinen und der Bewilligungen für den Verkauf von Schießpulver einhergehenden Rückganges bestimmt. Als der eine Grund für den Rückgang wird die mit der Fachbildung zusammenhängende Auffassung bezeichnet und es wird betont, daß die Stellungnahme in bezug der freien Industrie zwar nicht eindeutig ist, dennoch bis 1884 ihrem Charakter nach bestimmend blieb, als auch auf diesem Gebiete eine gewisse Verbesserung eingetreten war. Der Verfasser schließt sich der Stellungnahme der einstigen Waffenschmiede und Gewerbehistoriker an, als er mit ihnen betont, daß „unsere Regierung und Geldleute“ nicht Förderer, sondern Unterdrücker der ungarischen Industrie sind. Im Zusammenhang damit werden auch Mangel an Kapital, Höhe des Zinsfußes und die Frage des bescheidenen Gewinnes zur Rede gestellt.

Den Grund für den Verfall der kleingewerblichen Waffenindustrie sieht der Verfasser auch in dem Rückgang der Zahl der Büchenmacherlehrlinge, was von der Konkurrenz der Fabrikindustrie und von den sich wiederholenden Krisen nicht getrennt werden kann. In dem Bericht der Handelskammer des Jahres 1878 tritt die Konkurrenz Belgiens, die Qualität der im Ausland erzeugten Waffen

in den Vordergrund, doch erfreut sich auch Ungarn in der Herstellung von Luxuswaffen eines guten Rufes und ist nicht nur in Österreich, sondern auch im Ausland konkurrenzfähig. Dementsprechend wird festgestellt, daß sich die Krise der ungarischen kleingewerblichen Waffenerzeugung nicht in der steten Entwicklung der Vervollkommnung der Waffen gezeigt hat. Außer den bereits aufgezählten Faktoren verursachte die Hauptschwierigkeit vielmehr die Tatsache, daß der Ankauf von modernen Werkzeugen, eine zeitgemäße Investition nicht rentabel war.

In der Abhandlung wird auch die starke Einstromung von ausländischen Waffen ins richtige Licht gestellt, wodurch sich auch gleichzeitig die Waffenerzeugung von dem Waffenhandel, wie auch der Waffenmeister von dem Waffenhändler trennen. Infolgedessen kamen bald solche Pfuscharbeiten auf den Markt, die kaum die Transportkosten bzw. die Zollspesen wert waren.

Schließlich untersucht der Verfasser die auf die kleingewerbliche Waffenerzeugung ausgeübte Wirkung der Anlegung ungarischer Waffenfabriken. Er stellt fest, daß die dort arbeitenden Handwerker, einfache eingelernte Arbeiter Am Ausgang des Jahrhunderts die sich mit der Erzeugung nichtmilitärischer Waffen befassenden Gewerbsleute in empfindlicher Weise berührt haben. Die Gewerbetreibenden, die trotz der Aufhebung des Zunftsystems sich aus den auch weiter lebenden zunftmäßigen Rahmen nicht befreien konnten, fristen ihr Leben nur von heute auf morgen durch und „... sind gezwungen mit fatalistischer Ergebung mitanzusehen, wie die Flut der fremden Konkurrenz ihr Betätigungsfeld unter ihren Füßen Stück für Stück wegschwemmt.“ Den Rückgang konnte auch die Verordnung nicht verhindern, die besagte, daß die sich mit Waffenerzeugung befassenden Betriebe eine staatliche Unterstützung erhalten sollen.

Die ungarische kleingewerbliche Waffenfabrikation erreichte also bis Ende des Jahrhunderts ihren Tiefpunkt. Laut dem 1898 veröffentlichten Bericht der Handelskammer wurden in der ganzen Österreich-Ungarischen Monarchie kaum in zwei-drei Werkstätten wirklich künstlerische Waffen erzeugt. Der größte Teil dieser Werkstätten blieb jedoch noch immer unerschlossen.

Zusammengefaßt das bisher Gesagte: die Abhandlung legt die Wirtschaftsbeziehungen der waffengeschichtlichen Fragen auseinander und bestimmt die der diesbezüglichen Forschungsarbeit bevorstehenden Aufgaben. Der Großteil dieser kann nur mit Hilfe des in Ungarn sowie des über den Grenzen, insbesondere im Karpatenbecken und in Wien vorfindbaren reichen Archivgutes gelöst werden. Neben den ausgesprochen ungarischen Erzeugnissen tritt auch die Notwendigkeit der Bearbeitung des vergleichenden und in Ungarn in großer Menge auffindbaren österreichischen, deutschen, französischen, belgischen und italienischen Materials in den Vordergrund.

Felelős kiadó Nemes Iván
Műszaki szerkesztő Gellért Andor
Készült az MSZ 5601-59 szabvány szerint
B/5 alakban, 19,25 A/5 ív terjedelemben, 1025 példányban

70.0509 Athenaeum Nyomda, Budapest
Íves magasnyomás
Felelős vezető: Soproni Béla igazgató

